

**МУАССИСАИ ДАВЛАТИИ ТАЪЛИМИИ «ДОНИШГОҲИ ДАВЛАТИИ
ХУЧАНД БА НОМИ АКАДЕМИК БОБОҶОН ҒАФУРОВ»**

ВБД 338.482.22: 502.4(575.31)

Бо ҳуқуқи дастнавис

ТКБ 28.088л64+65.433.5(Тад)

К21

Каримова Мадина Давроновна

**ХУСУСИЯТҲОИ ТАШКИЛИ ТУРИЗМИ ЭКОЛОГӢ ДАР ҲУДУДҲОИ
ТАБИИИ МАХСУС МУҲОФИЗАТШАВАНДАИ ВИЛОЯТИ СУҒД
(ДАРАИ САБЗ) ВА ТАЪСИРИ ОН БА УСТУВОРИЯТИ ГЕОЭКОЛОГӢ**

Диссертатсия

барои дарёфти дараҷаи илмӣ доктори фалсафа (PhD) - доктор аз рӯйи
ихтисоси 6D091100 – Геоэкология ва идоракунии истифодабарии табиат
(6D091101.02 – Соҳаи илмҳои география)

Рохбари илмӣ: доктори илмҳои география,
профессор Раҳимов Абдулфаттоҳ Ибрагимович

Хучанд - 2025

МУНДАРИҶА

Муқаддима.....	4
БОБИ 1. ШАРҲИ АДАБИЁТ.....	10
<i>Хулосаи боби якум.....</i>	<i>12</i>
БОБИ 2. МАВОД ВА МЕТОДҲОИ ТАҲҚИҚОТ.....	13
<i>Хулосаи боби дуюм.....</i>	<i>20</i>
БОБИ 3. ТАВСИФИ ТАБИЙ - ГЕОЛОГИИ ЛАНДШАФТҲОИ ЭКОТУРИСТӢ - РЕКРЕАТСИОНИИ ВИЛОЯТИ СУҒД.....	27
3.1. Шароити табиӣ-геологӣ ва геоэкологии минтақа.....	27
3.2. Чашмаҳои маъданӣ ва кӯлҳо ва хизматрасонии экотуристиву рекреатсионӣ.....	47
3.3. Ҳудудҳои табиӣ махсус муҳофизатшаванда – ҳамчун объекти туризми экологӣ.....	62
<i>Хулосаи боби сеюм.....</i>	<i>72</i>
БОБИ 4. АРЗЁБИИ ТАБИЙ - ГЕОЭКОЛОГИИ ПАРВАРИШГОҲИ «ДАРАИ САБЗ» ЧИҲАТИ ТАШКИЛИ ТуРИЗМИ ЭКОЛОГӢ.....	73
4.1. Таснифоти сарватҳои табиӣ парваришгоҳи «Дараи Сабз».....	73
4.2. Принципҳо ва имкониятҳои ташкили туризми экологӣ дар ҳудуди табиӣ «Дараи Сабз» ва таҳияи хатсайрҳои туристӣ.....	85
4.3. Хусусиятҳои геоэкологии минтақаи таҳқиқот.....	102
<i>Хулосаи боби чорум.....</i>	<i>108</i>
БОБИ 5. ТАШКИЛИ ТуРИЗМИ ЭКОЛОГӢ ДАР ҲУДУДҲОИ ТАБИИ МАХСУС МУҲОФИЗАТШАВАНДА.....	110
5.1. Таҳлил ва баҳодиҳии туризми экологӣ.....	110
5.2. Хусусиятҳои ташкилӣ ва меъёрии туризми экологӣ дар ҳудудҳои табиӣ махсус муҳофизатшаванда.....	129
<i>Хулосаи боби панҷум.....</i>	<i>135</i>
Хулосаҳо.....	137
Тавсияҳо оид ба истифодаи амалии натиҷаҳои таҳқиқот.....	137
Рӯйхати адабиёт.....	139
Интишорот аз рӯи мавзӯи диссертатсия.....	150

НОМГЌИ ИХТИСОРАҲО ВА АЛОМАТҲОИ ШАРТӢ

ВМКБ	– Вилояти Мухтори Кухистони Бадахшон
га	– гектар
ИБҲТ	– Иттиҳоди байналхалқии ҳифзи табиат
км ²	– километри мураббаъ
м	– метр
м ²	– метри мураббаъ
м ³	– метри мукааб
ММД	– Маҷмӯи маҳсулоти дохилӣ
МДТ «ДДХ ба номи академик Б. Ғафуров	– Муассисаи давлатии таълимии «Донишгоҳи давлатии Хучанд ба номи академик Бобочон Ғафуров»
НТҚ	– Ноҳияҳои тобеи ҷумҳурӣ
СММ	– Созмони Милали Муттаҳид
°С	– дараҷаи ҳарорат
ТУТ	– Ташкилоти умумичаҳонии туристӣ
ТЭ	– Туризмӣ экологӣ
ҲТММ	– Ҳудудҳои табиӣ махсус муҳофизатшаванда
ҚТ	– Ҷумҳурии Тоҷикистон
ҚШСТ	– Ҷумҳурии Шӯравии Сотсиалистии Тоҷикистон

МУҚАДДИМА

Мубрамии мавзуи таҳқиқот. Дар оғози асри XXI саҳми баҳши туризм дар маҷмӯи маҳсулоти дохилии давлатҳо то се маротиба афзудааст ва саҳми он дар сармоягузорию иқтисод то 12 фоиз ва истехсоли маҳсулот то 10 фоизро ташкил медиҳад. Алалхусус, намуди нави туризм – туризми экологӣ (ecotourism), ки моҳияти он қонеъгардонии талаботи шаҳрванд ба табиати солим мебошад, рӯ ба рушд ниҳодааст [15, 21].

Афзоиши босуръати талабот ба туризми экологӣ (ТЭ) зарурати ҷустуҷӯи минтақаҳои мувофиқро барои таъмини рақобатпазирӣ ва самаранокии соҳа ба миён гузошт, ки метавонад дар ҳудудҳои табиӣ махсус муҳофизатшаванда (ҲТММ) низ рушд ёбад. Рушди ТЭ дар навбати худ ба ташаккул ва тақомули системаи ҲТММ – мамнуъгоҳҳо, парваришгоҳҳои табиӣ, боғҳои милли, ёдгориҳои табиӣ, геологӣ, геоморфологӣ ва ландшафтӣ алоқаманд буда, дар ин раванд зарурати таҳия ва коркарди стратегияи алтернативии рушди ҲТММ ва аниқ намудани мавқеи ТЭ дар онҳоро тақозо менамояд.

Дарачаи коркарди илмӣи проблемаи мавриди омӯзиш. Рушди туризм, аз ҷумла ТЭ, ҳамчун соҳаи нави иқтисод омӯзиш ва таҳқиқи ҷанбаҳои гуногунро тақозо менамояд. Мутаассифона дар таҳқиқоти олимони ватанӣ ва хориҷӣ мушкилотҳои мавҷудаи ин соҳа дар дараҷаи зарурӣ ҳаллу ҷасли ҳудро наёфтаанд. Гарчанде, ки дар натиҷаи таҳқиқотҳои муфассалу мушаххас аз ҷониби В. Азар (1999), А.В. Бабкин (2003), А.Г. Банников (2003), М.Б. Биржаков (2004), В.С. Боголюбов (2010), Ю.А. Вершинина (2012), О.Б. Глезер (2012), Н.Р. Данилина (1999), А.А. Дорофеев (2003), А.В. Дроздов (2005), Е.С. Звягина (2014), Е.М. Коростелев (2008, 2017), А.Б. Косолапов (2005), А.В. Кутузов (2002), Е.Ю. Ледовских (2002), А.Б. Лукичев (2012), В.С. Преображенский (1975), М. Семенова (2009), А.А. Тишков (2002), В.В. Храбовченко (2004), Е.Ю. Хрусталев (2011) ва дигарон масъалаҳои концептуалии ТЭ муайян карда шуда бошанд ҳам, дар ин соҳа мушкилотҳои зиёде то ҳол мавҷуданд.

Дар Ҷумҳурии Тоҷикистон то даври Истиқлоли давлатӣ масъалаи туризм, аз ҷумла ТЭ аз мадди назари давлатдорӣ, ҳамчун заминаи бозғатимоди рушди иқтисод

берун монда буд. Танҳо таҳқиқотҳои ҷудогона аз ҷониби олимони тоҷик С.Я. Абдурахимов (2003), Л.А. Алибеков (1994), М.А. Амонатова (2021), Р.Б. Баротов (1984), Ш.Д. Гадоев (2020), Э.Ҳ. Иброҳимов (1997), И.И. Исмоилов (1988), Х.Е. Карамхудоев (2021), А.А. Мамадризоҳонов (2013, 2016), Х.М. Муҳаббатов (1999, 2017), С.А. Раҳимов (2023), Х.М. Саидмуродов (1982), М.К. Саидов (2014), М. Собиров (2017), М.И. Табаруков (2018), А.Х. Хочаева (2023), Р.А. Иброгимова (2023) ва дигарон гузаронида шудааст, ки асосан давоми 15-20 соли охир анҷом дода шудаанд. Бояд қайд кард, ки ҳалли мушкилотҳои мавҷудаи соҳа таҳқиқотҳои навро металабанд.

Муҳаққиқони хориҷиву ватанӣ ҷиҳати омӯзиш ва таҳқиқи масъалаҳои асосии ТЭ, яъне дараҷабандӣ ва арзёбии иқтисодии рекреатсионии ҲТММ, таснифоти онҳо, ҳифзи ҳудудҳои табиӣ таҳқиқотҳои хоса гузаронидаанд, ки аҳамияти баланди ТЭ - ро дар рушди иқтисоди кишварҳо таъкид менамояд. Бинобар ин, таҳқиқоти ташаккул ва тақомули ТЭ бо таъсири он ба комплекси табиӣ ва иқтисодии ҲТММ - и вилояти Суғд то ҳанӯз дар дараҷаи кофӣ қарор надорад. Алаҳусус, мушкилоти мавҷудаи таҳқиқоти ташаккул ва тақомули ТЭ дар ҲТММ, аз ҷумла парваришгоҳи «Дараи Сабз» - и вилояти Суғд зарурати болоравии сатҳи таҳқиқотро металабад.

Робитаи таҳқиқот бо барномаҳо (лоиҳаҳо), мавзӯҳои илмӣ. Таҳқиқоти диссертатсионӣ дар доираи амалишавии «Стратегияи рушди туризм дар Ҷумҳурии Тоҷикистон барои давраи то соли 2030», ки бо Қарори Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 1-уми августи соли 2018 №372 қабул шудааст, гузаронида шудааст. Мавзӯи диссертатсия ба самтҳои афзалиятноки Барномаи рушди илм, техника ва технология дар Ҷумҳурии Тоҷикистон барои солҳои 2021-2025, ки бо қарори Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон 26-уми сентябри соли 2020 №503 тасдиқ гардидааст, мувофиқ мебошад.

Таҳқиқоти диссертатсионӣ дар асоси нақшаи корҳои илмӣ-таҳқиқотии Муассисаи давлатии таълимии «Донишгоҳи давлатии Хучанд ба номи академик Бобочон Ғафуров» ва тибқи нақшаи инфиродии докторанти PhD (қарори Шӯрои олимони донишгоҳ аз 29.11.2018 №4) анҷом дода шудааст.

ТАВСИФИ УМУМИИ ТАҲҚИҚОТ

Мақсади таҳқиқот – таҳқиқи хусусиятҳои табиӣ, геоэкологӣ ва экологии ҲТММ, дар мисоли парваришгоҳи «Дараи Сабз» ҷиҳати ташкили ТЭ.

Вазифаҳои таҳқиқот. Баҳри таъмини мақсадҳои гузашташуда ҳаллу фасли ҳадафҳои таҳқиқотии зерин муқаррар карда шуданд:

1. Омӯзиш ва таҳлили адабиётҳои илмӣ, ҳисоботҳои оморӣ доир ба ташкили ТЭ дар ҲТММ ва таъсири он ба устувории геоэкологии маҳал;
2. Гузаронидани таҳқиқотҳои саҳроӣ тавассути экспедитсияҳои комплексӣ, ҷамъоварии мавод ва таҳлили он;
3. Таҳқиқи шароити табиӣ-геоэкологии ҲТММ-и вилояти Суғд, гуруҳбандии намудии маҷмӯи табиӣи ҳудуди парваришгоҳи «Дараи Сабз»;
4. Ҷудо кардани омилҳои асосии ташкил ва рушди ТЭ ва хусусиятҳои тағйирёбии онҳо дар ҳудуди парваришгоҳи «Дараи Сабз»;
5. Таҳияи харитаҳо, хатсайрҳои ТЭ дар ҳудуди парваришгоҳи «Дараи Сабз», тавсифот ва мушаххасоти тавзеҳӣ;
6. Муайян кардани омилҳои таъминкунандаи устуворияти геоэкологии ҲТММ дар шароити ташкили ТЭ дар онҳо.

Объекти таҳқиқот. Дар асоси арзёбии шароити захираҳои табиӣ ва геоэкологии мушаххас парваришгоҳи «Дараи Сабз», воқеъ дар қисмати шимолии қаторкӯҳи Туркистон, ҳамчун объект барои ташкили ТЭ интихоб шудааст.

Мавзӯи (предмет) таҳқиқот: имкониятҳои ташкили ТЭ дар ҲТММ-и вилояти Суғд, аз ҷумла парваришгоҳи «Дараи Сабз».

Навгони илмӣ таҳқиқот. Таҳқиқоти диссертатсионӣ бори нахуст дар сатҳи ҲТММ-и мушаххас гузаронида шудааст:

- таҳқиқи маҷмаавии шароит ва захираҳои табиӣ-геоэкологии ҲТММ-и вилояти Суғд ҳамчун объекти табиӣ ва туристӣ;
- арзёбии имкониятҳо, иқтисодии ташкил ва рушди ТЭ дар заминаи захираҳои табиӣ-геоэкологии ҲТММ-и вилояти Суғд;
- таҳияи харитаҳои геоэкологӣ, рекреатсионӣ ва хатсайрҳои туристӣ дар ҲТММ (парваришгоҳи «Дараи Сабз»);

– омӯзиши таъсири бевосита ва мутақобилаи ТЭ ба муҳити геоэкологии ХТММ.

Аҳамияти назариявӣ ва илмию амалии таҳқиқот. Натиҷаҳои таҳқиқоти диссертатсионӣ метавонанд дар фаъолияти Кумитаи рушди сайёҳии назди Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон, шӯъбаи рушди сайёҳии Мақомоти иҷроияи ҳокимияти давлатии вилояти Суғд, Кумитаи ҳифзи муҳити зисти назди Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон, Сарраёсати ҳифзи муҳити зист дар вилояти Суғд, инчунин дар раванди таълими ихтисосҳои равияи табиатшиносии муассисаҳои таҳсилоти олии касбии Ҷумҳурии Тоҷикистон, аз ҷумла самтҳои аграрӣ, географӣ, экологӣ ва туристӣ мавриди истифода қарор гиранд.

Нуктаҳои ба ҳимоя пешниҳодшаванда:

1. Муайянсозии сохтор, ҳолат ва хусусиятҳои ХТММ-и вилояти Суғд барои таъмини рушд ва истифодаи оқилонаи иқтисодии туристӣ-рекреатсионии он имконият дорад.

2. Истифодаи илман асосноки ХТММ-и вилояти Суғд дар мисоли парваришгоҳи «Дараи Сабз» ҳадафи маҳдуд қардани таъсири манфӣ ба муҳити зистро дорад.

3. Омӯзиши таъсири ТЭ ба устувории геоэкологии маҳал имконият медиҳад, ки сатҳи пасти таъсир ба муҳити зисти ҳудуди «Дараи Сабз» муайян қарда шавад.

4. Таҳияи тавсияҳои мушаххас ҷиҳати рушди ТЭ дар ХТММ-и вилояти Суғд имконияти ҳифзи захираҳои геоэкологиро медиҳад.

Дарачаи эътимоднокии натиҷаҳо дар таҳлили ҳамаҷонибаи адабиёти соҳавӣ, истифодаи усулҳои муосири таҳқиқоти саҳроӣ ва лабораторӣ, тасвиби натиҷаҳо дар ҳамоишҳои байналмилалӣ, минтақавӣ ва ҷумҳуриявӣ илмӣ, интишори онҳо дар маҷаллаҳои тақризшавандаи КОА назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон тасдиқ мешавад.

Мутобиқати диссертатсия ба шиносномаи ихтисоси илмӣ. Мавзуи таҳқиқоти диссертатсионӣ ба се банди шиносномаи таҳассуси 6D091100 – Геоэкология ва идоракунии истифодабарии табиат (6D091101.02 – Соҳаи илмҳои география) мутобиқат менамояд:

1.10. Коркарди асосҳои илмӣ истифодаи самаранок ва ҳифзи захираҳои об, ҳаво, хок, рекреатсионӣ, маъданӣ ва энергетикӣ Замин;

1.16. Ҷанбаҳои геоэкологии рушди устувори минтақаҳо;

1.17. Арзёбии геоэкологии ҳудудҳо. Усулҳои муносири харитасозии геоэкологӣ, системаҳои иттилоотӣ дар геоэкология.

Саҳми шахсии доктараби дараҷаи илмӣ дар таҳқиқот. Дар диссертатсия натиҷаҳои бисёрсолаи таҳқиқоти муаллиф дар ҷиҳати таҳқиқоти муаллиф бевоҳида дар қорҳои саҳроӣ, гузаронидани мушоҳидаҳои геоэкологӣ-муҳандисӣ, экологӣ, инчунин харитасозии минтақаи таҳқиқот ширкат варида, шахсан харитаҳои муҳандисию геоэкологӣ ва арзёбии рушди ТЭ-и минтақаи Суғдро тартиб додааст.

Тасвиб ва амалисозии натиҷаҳои диссертатсия. Натиҷаҳои асосии диссертатсия дар семинари илмӣ – назариявии кафедраи геоэкология ва методикаи таълим, конференсияҳои илмӣ-амалии МДТ «ДДХ ба номи академик Б.Ғафуров» (2018-2024), конференсияи илмӣ-амалии байналмилалӣ дар мавзӯи «Паёми Пешвои миллат-оинаи рушди ҷиёсӣ, иқтисодӣ-иҷтимоӣ ва маданияи Тоҷикистон» (Панҷакент, 2019), конференсияҳои V, VI, XI-уми байналмилалии илмӣ-амалии «Global science and innovations: Central Asia» (Остона, Қазоқистон, 2019-2022), конференсияи ҷумҳуриявии илмӣ-амалӣ бахшида ба «Бистсолаи омӯзиши фанҳои табиатшиносӣ, дақиқ ва риёзӣ» дар мавзӯи «Рушди илмҳои табиатшиносӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон» (Душанбе, 2021), конференсияи илмӣ-амалии байналмилалии «Ҳудудҳои наздисарҳадии Осиёи Марказӣ ва минтақаҳои фаромарзӣ: имкониятҳо ва проблемаҳои ҳамкорӣ» (Самарқанд, Ўзбекистон, 2022), конференсияи илмӣ-амалӣ таҳти унвони «Самтҳои рушди илмҳои табиатшиносӣ: мушкилот ва дурнамои он дар Осиёи Марказӣ» (Хучанд, 2022), конференсияи байналмилалии илмӣ-назариявӣ дар мавзӯи «Рушди илм ва маориф дар шароити ҷаҳонишавӣ дар мисоли шароити қўҳистон: мушкилот, равишҳои нав ва таҳқиқотҳои дахлдор» (Хоруғ, 2022), конференсияи ҷумҳуриявии илмӣ-амалӣ таҳти унвони «Сарватҳои табиӣи Тоҷикистон: таҳқиқоти геологӣ, вазъи кунунӣ ва дурнамои он» (Хучанд, 2024) ва ғ. баррасӣ ва тасвиб гардидаанд.

Интишорот аз рӯйи мавзуи диссертатсия. Ҷузъҳои асосии кори диссертатсионӣ дар 24 мақолаҳои илмӣ, аз ҷумла 4 мақола дар нашрияҳои тақризшавандаи Комиссияи олии аттестатсионии назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон нашр гардидаанд.

Сохтор ва ҳаҷми диссертатсия. Диссертатсия аз муқаддима, панҷ боб, хулоса, рӯйхати адабиётҳо (144 сарчашма, аз ҷумла 61 адабиёти хориҷӣ) иборат буда, 29 расм, 19 ҷадвал, 8 диаграмма ва 154 саҳифаи ҷопиро дар бар мегирад.

БОБИ 1. ШАРҲИ АДАБИЁТ

Дар доираи ақидаҳое, ки методологияи рушди устуворро муайян менамоянд, таҳқиқот ва маърифати экологӣ мавқеи муҳимро ишғол мекунад.

Дар омӯзиш ва инкишофи ТЭ сахми олимони рус В. Азар [17], Д.Л. Арманд [20], А.В. Бабкин [22], А.Г. Банников [23], М.Б. Биржаков [32], В.С. Боголюбов [34], В.А. Борисов [35, 36], Ю.А. Вершинина [40], О.Б. Глезер [41], Н.Р. Данилина [43], Д.А. Дирин [102], А.А. Дорофеев [44, 104], А.В. Дроздов [45, 46, 47], А.Н. Дунец [103], Н.М. Забелина [48, 49, 50], Е.С. Звягина [52, 106], А.Н. Иванов [53], Н.А. Исканов [54], Е.М. Коростелев [58, 59, 60], А.Б. Косолапов [61], А.В. Кутузов [62], Е.Ю. Ледовских [63], А.Б. Лукичев [64, 65], Н.В. Пагануцци [77], В.С. Преображенский [79], И.Т. Русева [81], М. Семенова [86], В.Н. Скалон [88], А.А. Тишков [89, 90], В.В. Храбовченко [91], Е.Ю. Хрусталеv [92], В.П. Чиждва [94, 95, 96], С.Н. Шевченко [97], олимони тоҷик Ҳ. Аброров [16], Л.А. Алибеков [19, 41], Р.Б. Баротов [24-31], Ш.Д. Гадоев [100], А. Давлатов [42], Р.Ғ. Забиров [51], Э.Ҳ. Иброҳимов [107], Р.А. Иброгимова [109], И.И. Исмоилов [55], Ҳ.Е. Карамхудоев [56, 108], А.А. Мамадризохонов [66-70], Х.М. Муҳаббатов [71-74, 110], М.К. Саидов [85] ва дигарон назаррас аст.

Н.М. Забелина [48, 49, 50] доир ба шакли нави ташкили истироҳат ва ҳифзи табиат, яъне боғи миллий таҳқиқот бурда, хатсайрҳои чолибро дар боғҳои миллий тафсир додааст. Е.С. Звягина [52, 106] таъсири мусбии ТЭ-ро ҳамчун таҷрибаи иҷтимоии экологӣ ба маърифати экологиии ҷомеа ва вазъи иқтисодии аҳолии маҳаллӣ шарҳ додааст. Ғайр аз он, дар мисоли боғҳои миллий ва мамнӯъгоҳҳо модели рушд ва идоракунии ТЭ-ро низ пешниҳод кардааст. Ҳамзамон, таҷрибаи мусбии ҳамгироии фаъолияти иҷтимоӣ ва экологиро дар ҳудудҳои махсус муҳофизатшаванда арзёбӣ намудааст. М.Б. Биржаков [32] асосҳои назариявии фаъолияти бехатар дар туризм, омилҳои хусусияти табиӣ, техногенӣ ва иҷтимоидошта, ки барои саёҳат хавфноканд, психологияи туризми бехатар, ҷанбаҳои экологии туризмро шарҳ додааст. А.В. Бабкин [22] фаъолияти сохтори дохилии туризмро тасниф намуда, хусусиятҳои ташкили амалии намудҳои махсуси

он, бахусус ТЭ-ро кушода додааст. В.В. Храбовченко [91] принципҳои рушди ТЭ-ро пешниҳод намуда, чихати чалби самараноки ҲТММ тавсияҳои ҷолиб пешниҳод намудааст. Е.Ю. Ледовских [63] бошад, иқтидори экологӣ - туристӣ, банақшагирии стратегӣ, ташаккули маҳсулоти туристӣ ва роҳи баромад ба бозор, таҷҳизоти роҳи экологӣ, ташкили ТЭ ва экскурсия, ҳамкорӣ бо аҳоли, мониторинг ва идоракунии онро баён кардааст. А.В. Дроздов [46] равияҳои асосии менеҷменти ТЭ-ро шарҳ додааст. В.С. Преображенский [79] системаҳои ҳудудии рекреатсиониро ҳамчун объекти омӯзиши географӣ таҳлил намудааст. Х.М. Муҳаббатов [71, 72, 73, 110] бобати баҳодихӣ ва истифодаи оқилонаи захираҳои табиӣ Тоҷикистон, бахусус минтақаҳои баландкӯҳ ва ноҳияҳои табиӣ-иқтисодӣ, ҷораҳои банизомдарорӣ ва беҳбудии вазъи экосистемаҳои кӯҳӣ андешаҳои ҷолиб баён намудааст. Р.Ғ. Забиров [51] доир ба омилҳои экологӣ ва қонуниятҳои таъсири онҳо ба организмҳои зинда, муҳитҳои асосии ҳаётӣ, системаҳои экологии ҲТММ, таъсири фаъолият ва хоҷагидорӣ инсон ба онҳо ва роҳҳои бартараф кардани онҳоро пешниҳод кардааст. А. Давлатов [42], М.К. Саидов [85] дар мамнуъгоҳ ва парваришгоҳҳои Тоҷикистон, хусусан «Бешаи палангон» ва «Искандаркӯл» таҳқиқот бурда, ҳифзи гуногуннамудии биологиро дар ин ҲТММ пешниҳод кардаанд. Ш.Д. Гадоев [100] бошад, шароити геоэкологии мамнуъгоҳи «Даштиҷум»-ро омӯхта, зарфияти онро барои ташкили ТЭ арзёбӣ намудааст. Ҳамзамон, мақоми мамнуъгоҳи мазкурро дар бозори ТЭ-и минтақавӣ муайян кардааст.

Вале, то ҳол мисли пештара муҳимият ва мубрами таҳқиқот доир ба таъсири ТЭ ба вазъи маҷмуаҳои табиӣ ва иқтисодиёти ҲТММ ва ҳудудҳои фарогири муҳити он боқӣ мемонад.

Мутаассифона, мушкилоти давраи гузариши иқтисодиёт ба ташаккули бозори ТЭ-и ватанӣ дар ҲТММ ба таври зарурӣ имкон надод ва айни ҳол дар марҳалаи ташаккулёбӣ қарор дорад.

Суръати нисбатан баланди рушд дар боғҳои миллии мамлакат бештар ба назар мерасад. Дар даврони соҳибистиклолӣ дар минтақаҳои кишвар чихати барқарору эҳё намудани намудҳои гуногуни ҲТММ - и аҳамияти минтақавидошта, аз қабili боғҳои табиӣ тавачҷуҳи хоса зоҳир мегардад, зеро барои рушди ТЭ имконияти

бештар доранд. Ҳамзамон, онҳо дар нигохдории гуногуннамудии биологӣ низ саҳми назаррасро соҳибанд.

Аз ин рӯ, зарурати арзёбии таъсири туризм ба табиату иқтисодиёти минтақа ва истифодабарии рекреатсионии ҲТММ ба миён меояд. Маҳз тавассути рушди ТЭ дар ҲТММ рушди иқтисодӣ ва экологии захираҳои рекреатсионӣ бидуни осеб расонидан ба табиати минтақа имконпазир буда, ҳифзи ҷангал, манзараҳои кӯҳӣ, обанборҳо ва ғ. таъмин карда мешавад. Ҳамзамон пешниҳоди тавсияҳои мушаххас ҷиҳати паст кардани оқибатҳои таъсири манфӣ ба гуногуннамудии биологӣ хеле муҳиманд. Аз ҳамин нуқтаи назар мубрамии мавзӯи интиҳобшуда муайян карда мешавад.

Хулосаи боби якум

1. Шакли нави туризм - туризми экологӣ, экотуризм (ecotourism) дар солҳои 80-уми асри XX дар давлатҳои мутараққӣ ба вучуд омада, таърифи он ин саёҳати муайяни экологӣ бо мақсади бо табиат шинос гардидану ёрӣ расонидан дар нигохдории он аст.

2. То ҳол таъсири ТЭ ба вазъи маҷмуаҳои табиӣ ва иқтисодиёти ҳудудҳои табиӣ муҳофизатшаванда ва ҳудудҳои фарогири муҳити он боқӣ мондааст.

3. Мушкилоти давраи гузариши иқтисодиёт имкон надод, ки бозори ТЭ-и ватанӣ дар ҲТММ шакл гирад ва айни ҳол дар марҳилаи ташаккулёбӣ қарор дорад.

4. Ҷустуҷӯи роҳҳои самараноки рушди иқтисодӣ ва экологии захираҳои рекреатсионӣ, имконпазирии раванқебии ТЭ дар минтақаҳои муҳофизатшаванда бидуни осеб расонидан ба табиати минтақа ба миён омадааст.

БОБИ 2. МАВОД ВА МЕТОДҲОИ ТАҲҚИҚОТ

Диссертатсияи мазкур маводи таҳқиқоти саҳроӣ, экспедитсионӣ ва камералии муаллиф, ки давоми солҳои 2018-2023 гирд овардааст, фаро гирифтааст. Аз маълумотҳои таҳлилии олимони ватаниву хориҷӣ истифода бурда шуда, ҳамзамон диққати асосӣ ба маълумоти омории идораву ташкилотҳои давлатии ҳифзи табиат, ки ба рушди туризм дар мамлакат саҳмгузоранд, равона гардида, бевосита дар шимолии қаторкӯҳи Туркистон - парваришгоҳи «Дараи Сабз» корҳои илмӣ-тадқиқотӣ бурда шудааст.

Кори диссертатсионӣ бо мутахассисон ва олимони факултети геоэкология ва туризми МДТ «ДДХ ба номи академик Б. Ғафуров», Сарраёсати ҳифзи муҳити зист дар вилояти Суғд, Муассисаи давлатии хоҷагии чангали вилояти Суғд, мақомоти идоракунии парваришгоҳи «Дараи Сабз» ҳамкорӣ ва баррасӣ гардида, сарватҳои рекреатсионӣ вазъи экологии парваришгоҳ омӯхта шуда, ҳатсайрҳои туристӣ таҳия карда шудааст. Назарсанҷии туристон оид ба донишҳои экологӣ, табиати парваришгоҳ баргузор карда шуда, маводҳои назарсанҷӣ бо методҳои омории стандартӣ коркард гардиданд.

Омӯзишу таҳқиқи масъалаҳои ташкил, дараҷабандӣ ва иқтидори рекреатсионии ҲТММ, таснифоти онҳо, ҳифзи ҳудудҳои дастнорасида кайҳост, ки диққати олимони хориҷа ва ватаниро ба худ ҷалб намудааст. Бахусус, дар асарҳои Д.Л. Арманд [20] оид ба баробарвазнии экологӣ, В.А. Борисов [35, 36] дар бораи дараҷаҳои байналмилалӣ ва истифодаи он дар таҷриба, А.Н. Иванов [53], В.П. Чижова [94, 95, 96], О.О. Гурьевских [101] чиҳати ташкил намудани ҲТММ, Н.А. Исканов [54], Н.М. Забелина [48, 49, 50] дар бораи боғҳои милли маълумоти муфассал гирд оварда шудаанд. Ҳамзамон, олимони аврупоӣ К. Miller [117] ва Adrian G. Davey [118] оид ба дараҷаҳои аз тарафи созмонҳои байналмилалӣ қабулгардида маълумотҳои мушаххас додаанд. Барои омӯхтани флора ва фауна, ҲТММ - и кишвар саҳми олимони рус ва тоҷик басо назаррас аст. Чунончи, олими рус Г.Н. Сапожников [83, 84] парваришгоҳҳои ҷумҳуриро омӯхта, таҳқиқоти илмӣ гузаронидааст. Олимони тоҷик Х.М. Муҳаббатов, А.С. Ниёзов [74] ҲТММ - и

Тоҷикистон, М.К. Саидов [85], А. Давлатов [42] дар мамнуъгоҳ ва парваришгоҳҳои Тоҷикистон, хусусан «Бешаи палангон» ва «Искандаркӯл» таҳқиқот гузаронидаанд. Ҳ. Аброров [16], М. Собиров [112] дар бораи кӯлхою ёдгориҳои табиӣи Тоҷикистони Марказӣ маълумоти мукамал додаанд. Р. Баротов [24, 25, 28, 31] бошад, оид ба манбаъҳои минералӣ ва ёдгориҳои геологӣи Тоҷикистон, М.И. Табаруков [113] оид ба ҳифзи захираҳои курортӣ-рекреатсионӣи Тоҷикистони Марказӣ таҳқиқот гузаронидаанд. Ш.Д. Гадоев [100] оид ба зарфияти ТЭ-и мамнуъгоҳи «Даштиҷум» таҳқиқот бурдааст.

Тибқи таърифи ИБҲТ ба ҲТММ минтақаҳои хушкӣ ва ё баҳрҳо, ки махсус барои ҳифз ва нигоҳдории гуногунии биологӣ мукаммал шудаанд, инчунин захираҳои табиӣ ва ёдгориҳои мадания мақоми махсуси ҳуқуқӣ дошта, дохил карда мешавад [117]. Айни замон, қариб дар ҳамаи кишварҳои ҷаҳон намудҳои алоҳидаи ҲТММ мавҷуданд ва дар ҳар як давлат номгӯӣи мушаххаси минтақаҳои ҳифзшаванда мавҷуд аст. Бо назардошти гуногунии шароити маҳаллӣ, таваҷҷуҳи ҷомеа ба минтақаҳои ҳифзшаванда ва бо мақсадҳои гуногун дар ҳар як давлат дараҷабандии ҲТММ ба миён омадааст. Вале то ҳол бинобар фарогирии хеле васеъи минтақаҳои ҳифзшаванда, ҳоло ҳам таснифоти ҳамаи дараҷаҳои дар ҷаҳон мавҷудбуда таҳия карда нашудааст.

Яке аз маъмултарин дараҷабандӣи ин гуруҳҳои аз тарафи ИБҲТ пешниҳодшуда мебошад, ки дар конгрессҳои ин созмон давра ба давра баррасӣ карда мешавад. Аз ҷумла, дар Конгресси IV-уми боғҳои миллӣ ва ҳудудҳои ҳифзшаванда (Каракас, Венесуэла, 1992) дараҷаҳои зерин пешниҳод карда шуда буданд:

- Ia. Резервати қатъии табиӣ.
- Iб. Қитъаҳои табиӣи вайроннашуда (дастнорасида) – ҳифзи пурраи табиат.
- II. Боғи миллӣ – ҳифзи экосистемаҳо ва ТЭ.
- III. Ёдгориҳои табиӣ – муҳофизати ҷойҳои тамошобоби табиӣ.
- IV. Резерватҳои табиӣи идорашаванда – нигоҳдории маҳалли зист ва намудҳо тавассути идоракунии фаъол.
- V. Ландшафтҳои муҳофизатшаванда (заминӣ ва баҳрӣ) – ҳифзи ландшафт ва истироҳатгоҳҳо.

VI. Захираи идорашавандаи резерватҳо – эҳтиёткорона истифода намудани экосистемаҳо, захираҳои табиӣ, ҳифзи экосистемаҳои ҳосилшудаи табиӣ.

Дар шакли ҷадвал таснифоти ИБҲТ, ки ба системадарории вазифаҳои асосии ҳудудҳои ҳифзшаванда асос ёфтааст, дар поён оварда мешавад (ҷадвали 2.1).

Ҷадвали 2.1. - Якҷоякунии идоракунии афзалиятнок ва вазифаҳои асосии ҲТММ [117]

Вазифаҳои ҳудудҳои табиӣ махсус муҳофизатшаванда	Дараҷаҳои ҳудудҳои табиӣ махсус муҳофизатшаванда						
	Ia	Ib	II	III	IV	V	VI
Таҳқиқоти илмӣ	1	3	2	2	2	2	3
Муҳофизати қитъаҳои дастнорасида (вайроннашуда)	2	1	2	3	3	-	2
Ҳифзи гуногунии биологӣ	1	2	1	1	1	2	1
Нигоҳдории ҳадамоти экологӣ	2	1	1	-	1	2	1
Ҳифзи ҷойҳои тамошобоби табиӣ ва фарҳангӣ	-	-	2	1	3	1	3
Туризм ва истироҳат	-	2	1	1	3	1	3
Маълумоти экологӣ	-	-	2	2	2	2	3
Истифодаи устувори захираҳои экосистема	-	3	3	-	2	2	1
Нигоҳ доштани анъанаҳо ва урфу одатҳои фарҳангӣ	-	-	-	-	-	1	2
Эзоҳ: 1 – ҳадафи асосӣ ; 2 – ҳадафи дуюмдараҷа; 3 – тамоили имконпазир; (-) – татбиқ карда намешавад							

Дар сайёраи Замин охири асри XX наздик ба 44 ҳазор ҲТММ - и дараҷаҳои гуногун бо масоҳати қариб 13,6 млн км², ки 10,1% масоҳати хушкиро ишғол мекарданд, ба ҳисоб гирифта шуда буданд [117]. Минтақаҳои гуногуни ҷаҳон бо шумораи нобаробар ва масоҳати ҳудудҳои ҳифзшаванда тавсиф карда мешуданд.

Аз рӯи маълумоти Конгресси байналмилалӣ оид ба ҳудудҳои ҳифзшаванда, дар давоми солҳои 1962-2013 шумораи ҲТММ дар сайёраи Замин аз 9214 то 102102 адад расидаанд ва масоҳати онҳо аз 2,4 млн. км² то 18,8 млн. км² зиёд гардидааст. Дар рӯйхати ҲТММ - и СММ аз соли 2003 маълумот дар бораи 102 102 ҲТММ мавҷуданд, ки аз онҳо 68 066 ҳудуди ҳифзшаванда мувофиқи дараҷаи ИБҲТ (67%

аз шумораи умумӣ) ба қайд гирифта шудаанд. Боқимонда 34 036 ҳудуд бошанд, ба дараҷаи ИБХТ мувофиқ қунонида нашуда бошанд ҳам, 3,6 млн. км² масоҳати рӯи заминро ихота кардаанд [33].

Мувофиқи рӯйхати ҳудудҳои ғифзшавандаи СММ соли 2022 дар миқёси ҷаҳон қариб 269,667 ҳазор объект ғифзшаванда бо масоҳати 22,5 млн. км², яъне 16,6% ҳудуди сатҳи хушкӣ ва 28,1 млн. км² ё 7,7% сатҳи обиро дар бар мегирад. Аз соли 1962 то соли 2022 шумораи ҳудудҳои ғифзшаванда 29 маротиба ва масоҳати онҳо 9 маротиба зиёд шудааст.

Мувофиқи маълумоти ЮНЕСКО дар ҷаҳон 669 мамнуъгоҳи биосферӣ, аз он ҷумла 16 объект наздисарҳадӣ дар 120 давлати ҷаҳон мавҷуд аст. Шумораи ХТММ сол то сол зиёд гардида истодаанд, ки ин пеш аз ҳама ба таваҷҷуҳи ҷомеаи ҷаҳонӣ ба табиати дастнорасида ва олами набототу ҳайвонот, ки ҷузъи ҷудонашавандаи сайёраи Замин аст, инчунин татбиқи рушди устувор дар мамлакатҳои гуногун равона гардидааст.

Бинобар маълумоти Муассисаи давлатии ХТММ - и ҚТ мувофиқи соли 2023 дар Тоҷикистон нигоҳдории гуногуннамудии биологӣ (13 000 намуди ҳайвонот ва беш аз 4 500 намуди растаниҳои гулдор) [57] дар ҳудуди се мамнуъгоҳи давлативу як резервати биосферӣ бо масоҳати умумии 173 320 га (дар маҷмӯъ 1,2% - и масоҳати ҷумҳурӣ), ҷаҳор боғҳои миллӣ ва табию таърихӣ 2 606 805 га (19,1% - и масоҳати ҷумҳурӣ), 13 парваришгоҳи аҳамияти ҷумҳуриявӣ дошта зиёда аз 313 260 га (2,1% - и масоҳати ҷумҳурӣ) ба амал бароварда мешавад [74, 76, 11-М] (расми 2.1). Инчунин, се зонаи табиӣ рекреатсионӣ, зиёда аз 20 минтақаи табиӣ истироҳатӣ-табобатӣ ва зиёда аз 160 ёдгории табиӣ мавҷуданд. Ин нишондод 22% - и ҳудуди Тоҷикистонро ташкил дода, ба 0,5% ХТММ - и сайёра рост меояд (ҷадвали 2.2) [12, 76, 11-М, 12-М, 19-М].

Тибқи Қонуни ҚТ «Дар бораи ҳудудҳои табиӣ махсус муҳофизатшаванда» (Қарори Ҳукумати ҚТ аз 27-уми ноябри соли 2014 №1159) ба дараҷаҳои ИБХТ дар кишвари мо чунин арзёбӣ карда шудааст [5]:

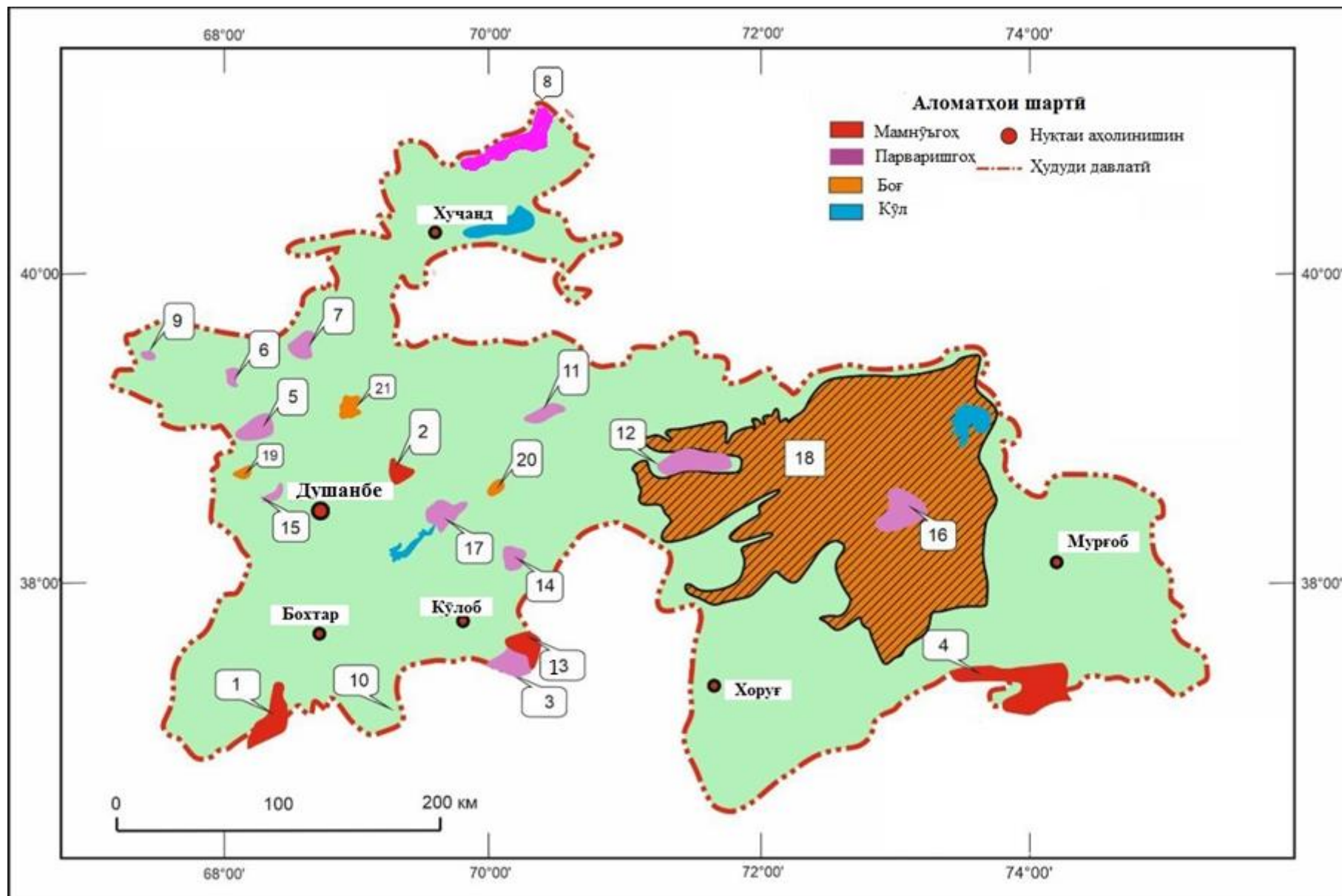
- дараҷаи Ia – мамнуъгоҳҳои давлатӣ;
- дараҷаи Ib – вучуд надорад;

- дараҷаи II – боғҳои табиӣ, миллий, минтақавӣ;
- дараҷаи III – ёдгориҳои табиӣ;
- дараҷаи IV – парваришгоҳҳои табиӣ;
- дараҷаи V ва VI – вучуд надорад.

Ҷадвали 2.2. - Системаи ХТММ - и Тоҷикистон (мақоми давлатидошта)

№	Номгӯй	Дараҷаҳои ИБХТ	Шумора	Майдон, га	Ҳудуди Тоҷикистон, %	Тахассуси табиӣ
1.	Мамнӯъгоҳҳои табиӣ давлатӣ	Ia	3	157 220	1,2	75 % комплексӣ
2.	Резервати биосферӣ	Ia	1	16 100		25 % зоологӣ
3.	Боғҳои миллий ва табиӣю таърихӣ	II	4	2 606 805	19,1	75 % комплексӣ 25 % ландшафтӣ
4.	Парваришгоҳҳои давлатӣ	IV	13	313 260	2,1	15 % ландшафтӣ 31 % комплексӣ 38 % зоологӣ 8 % кӯҳӣ-чангалӣ 8 % ботаникӣ
5.	Ёдгориҳои табиӣ	III	160	-	-	-
6.	Минтақаҳои табиӣю истироҳатӣ-табобатӣ	-	зиёда аз 20	-	-	-
7.	Минтақаҳои табиӣю рекреатсионӣ	-	3	-	-	-
	ХТММ			3,1 млн га	22	

Рушди системаи ХТММ - и Тоҷикистон таърихи дурудароз дорад. Ба он мазорҳо (қабристони муқаддас), дарахтони алоҳида, чашмаҳо, ҳавзаҳои ҷолиб, мавзеҳои баромад ва кушоди чинсҳои махсуси кӯҳӣ ва ғайраҳо дохил мешаванд. То солҳои 50-уми қарни гузашта аҳолии минтақа ба шароити кӯҳистон мутобиқат пайдо карда, ҳудудҳои кӯҳиро аз ҳудуд мекарданд, вале баробари он ҳаҷми ғунҷоиши экологиро низ ба инобат мегирифтанд.

Расми 2.1. - Харитаи ҲТММ - и ҚТ мувофиқи соли 2022

Аломатҳои шартӣ ба расми 2.1.:

<i>Мамнуъгоҳҳо:</i>	7. Дараи Сабз	16. Помир
1. Бешаи палангон	8. Макони суғур	17. Баҳри Норак
2. Ромит (резервати биосферӣ)	9. Зарафшон	<i>Боғҳо:</i>
3. Даштиҷум	10. Сиёҳкӯҳ	18. БМТ
4. Зарринкӯл	11. Камароб	19. Ширкент
<i>Парваришгоҳҳо:</i>	12. Сангвор	20. Сарихосор
5. Искандаркӯл	13. Даштиҷум	21. Яғноб
6. Ориён	14. Чилдухтарон	
	15. Алмосӣ	

Айни ҳол азхудкунии кӯҳҳои Тоҷикистон дар муқоиса ба қарнҳои гузашта босуръат идома дорад. Ҳазорҳо аҳоли аз минтақаҳои кӯҳӣ ба водихо кӯчонида шудаанд ва табиати қисми зиёди ин мавзёҳо коҳиш ёфта, ба эрозия, ифлосшавӣ аз пестисидҳо, партовҳои саноатӣ дучор гардидаанд. Аз ин рӯ, бо мақсади нигоҳдории гуногуннамудии биологӣ дар кишвар ҲТММ таъсис дода шудаанд. Онҳо барои нигоҳдории тавозуни экологӣ, гирифтани маълумоти илмӣ ва далелҳои раванди ҳодисаҳои табиӣ дар минтақа, таъсири омилҳои антропогенӣ ва истифодабарӣ бо мақсади маърифати экологӣ ва ташвику тарғибот хизмат менамоянд. Ба ғуруҳи ҲТММ - и ба ҳифзи намудҳои нодир, эндемикӣ, генофонди ҳайвонот ва растаниҳо, экосистемаҳои камёфт боғҳои миллӣ, парваришгоҳҳо, минтақаҳои рекреатсионӣ ва ғ. дохил мешаванд. Ҳамзамон ба объектҳои табиӣ махсус ҳифзшаванда баъзе аз кӯлҳо, ҳавзаҳо, иншооти реликтӣ, қадима, палеонтологӣ, минералогӣ, палеоботаникӣ, боқимондаҳои ҳосилаҳои геологӣ ва геоморфологӣ дохил мешаванд.

Ғуруҳи дигари ҲТММ фонди давлатии табиӣ мамнуъгоҳӣ мебошад, ки эталонҳои экосистемаҳои табиӣ, ландшафтҳо, ҳосилаҳои нодир ва ҷолиби табиӣ, гуногуннамудии захираҳои биологӣ нигоҳ дошта мешаванд. Ба қатори он мамнуъгоҳҳои давлатӣ, ёдгориҳои табиӣ, қисмҳои алоҳидаи боғҳои миллӣ, боғҳои ботаникӣ ва баъзеи объектҳои махсусҳифзшаванда шомиланд.

Мамнуъгоҳ тибқи Қонуни ҚТ «Дар бораи ҳудудҳои табиӣ махсус муҳофизатшаванда» [5] - ҳудуди замин ё муҳити об, ки аз фаъолияти хоҷагидорӣ пурра гирифта шуда, барои нигоҳдорӣ ва омӯзиши комплексҳои табиӣ хос ва нодир, генофонди набототу ҳайвонот, гузаронидани мониторинги чараёни равандҳо ва ҳодисаҳои табиӣ пешбинӣ шудааст. Мақсади он мавзёҳои аз таъсири антропогенӣ тағйирёфтaro дар ҳолати аввалааш нигоҳ доштан ва ҳифз кардан аст. Дар тамоми давлатҳои ҷаҳон ХТММ - и гуногун таъсис дода мешаванд, аз он ҷумла, дар ҚТ се мамнуъгоҳ ташкил карда шудааст. Майдони умумии мамнуъгоҳҳои дар ҚТ ҷойдошта ба 157 220 га мерасад (ҷадвали 2.3):

Ҷадвали 2.3. - Мамнуъгоҳҳои табиӣ давлатии ҚТ [74, 76, 100]

№	Номи мамнуъгоҳ	Санаи таъсис	Масоҳат, га	Тобеъияти маъмурӣ-ҳудудӣ	Ҳадафи мамнуъгоҳ
1.	Бешаи палангон	4.11.1938	49786	вилояти Хатлон, ноҳияҳои Дӯстӣ, Қубодиён ва Ҷайхун	ҳифзу нигоҳдорӣ ва барқароркунии олами набототу ҳайвонот: гавазни бухорӣ, тазарв, кафтор, колпитса, рӯбоҳи тӯқайзор
2.	Даштиҷум	7.09.1983	19700	вилояти Хатлон, ноҳияи Шамсиддин Шохин, ҷамоати Сари-Чашма	нигоҳдорӣ ва рушди устувори зиндагӣ ва таҳаввули бузи парашох (мархур) ягона дар Осиёи Миёна
3.	Зарринқул	14.03.2000	87770	ВМКБ, ноҳияи Мурғоб	ҳифзу нигоҳдорӣ ва барқароркунии олами ҳайвоноти гӯсфанди кӯҳӣ, паланг, суғур

Резервати биосферӣ тибқи Қонуни ҚТ «Дар бораи ҳудудҳои табиӣ махсус муҳофизатшаванда» [5] - қитъаи экосистемаи замин ва об ё ҳамбастагии онҳо, ки ба Шабакаи ҷаҳонии резерватҳои биосферӣ дохил гардида, барои ҳифзи арзишҳои табиӣ ва фарҳангӣ, истифодаи устувори замин, аз ҷумла заминҳои табиноти

кишоварзӣ, фонди ҷангал, ҲТММ ва маҳалҳои аҳолинишини деҳот пешбинӣ шудааст, ки дар ҚТ як резервати биосферӣ ташкил карда шудааст (ҷадвали 2.4):

Ҷадвали 2.4. - Резервати биосферии ҚТ

№	Номи резервати биосферӣ	Санаи таъсис	Масоҳат, га	Тобеъияти маъмурӣ-худудӣ	Ҳадафи резервати биосферӣ
1.	Ромит	8.11.1959	16100	НТҚ, шаҳри Ваҳдат, ҷамоати Ромит	тадқиқу ҳифзи намудҳои нодир фауна ва флора, аз қабилҳои гавазни бухорӣ, бургут, хирс

Боғи табиӣ тибқи Қонуни ҚТ «Дар бораи ҳудудҳои табиӣ махсус муҳофизатшаванда» [5] - ҳудуде, ки комплексҳои табиӣ дорои аҳамияти махсуси экологӣ, таърихӣ ва эстетикӣ дар бар гирифта, барои мақсадҳои ҳифзи муҳити зист, рекреатсионӣ, илмӣ ва фарҳангӣ пешбинӣ шудааст. Дар ҷадвали зер боғҳои давлатии ҚТ номбар гардидааст (ҷадвали 2.5):

Ҷадвали 2.5. - Боғҳои давлатии Ҷумҳурии Тоҷикистон [74, 76, 100]

№	Номи боғ	Санаи таъсис	Масоҳат, га	Тобеъияти маъмурӣ-худудӣ	Ҳадафи боғ
1.	Боғи миллии Тоҷикистон	20.07.1991	2611674	ноҳияҳои Ванҷ, Рушон, Шугнон, Мурғоби ВМКБ ва ноҳияҳои Тавилдара ва Лаҳши НТМ	таъмини устувории мувозинаи гуногунии биологӣ табиат, ҳифзи нигоҳдории олами ҳайвоноту набототи нодир ва мачмӯи манзараҳои нотақдор, ёдгориҳои бебаҳои табиат
2.	Боғи табиӣ таърихӣ «Ширкент»	12.09.1993	3000	НТҚ, ноҳияи Турсунзода, ҷамоати Работ	нигоҳ доштани генофонди беҳамтои фауна ва флора, инчунин нақши сумҳои динозавр

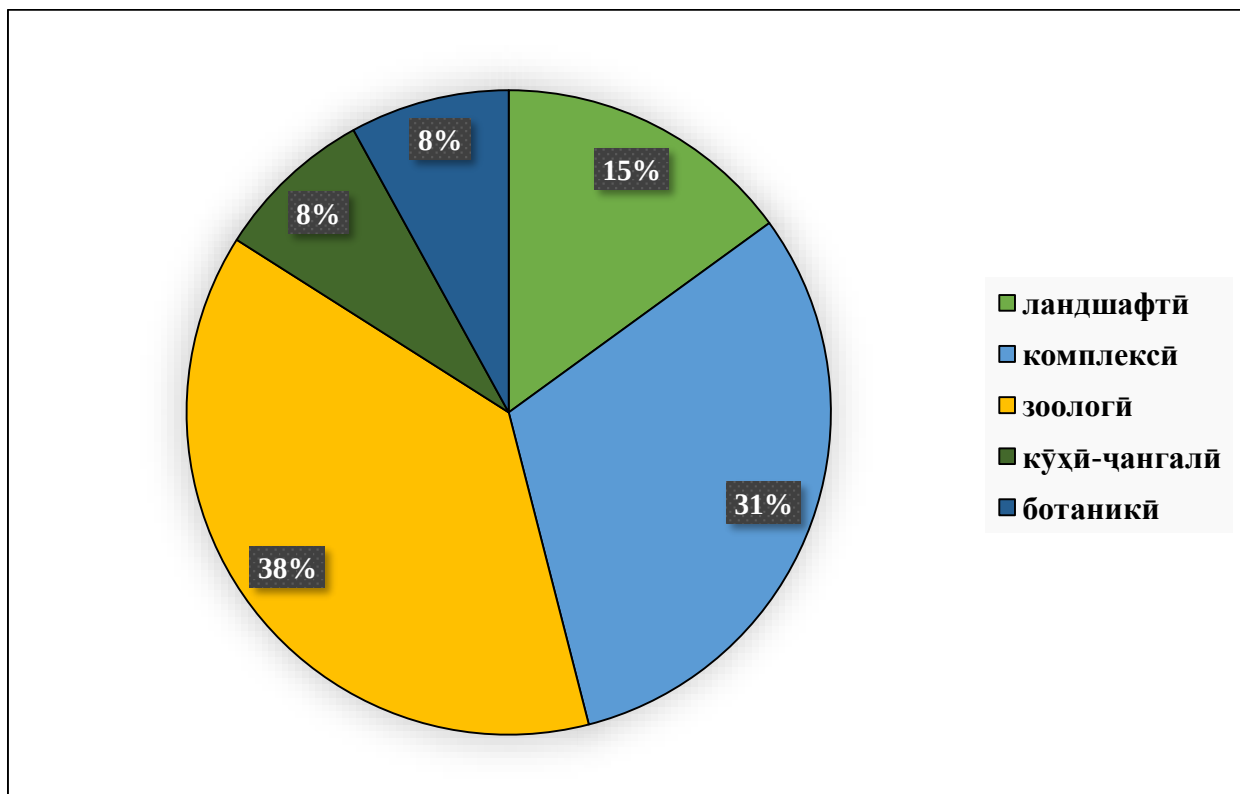
3.	Боғи табиин «Сарихосор»	25.10.2003	3805	вилояти Хатлон, ноҳияи Балҷувон, ҷамоати Сари Хосор	таъмини нигоҳдории ҷангалҳои паҳнбарг ва мезофилии Тоҷикистони Марказӣ ва маҷмааи ҳайвоноти он
4.	Боғи табиин миллии «Яғноб»	02.05.2019	575,4	вилояти Суғд, ноҳияи Айнӣ	нигоҳ доштани генофонди беҳамтои фауна ва флора, экосистема, сарватҳои табиӣ ва таърихӣ

Парваришгоҳҳо тибқи Қонуни ҚТ «Дар бораи ҳудудҳои табиин махсус муҳофизатшаванда» [5] - ҳудуде, ки бо мақсади нигоҳ доштан ва барқарор намудани ҷузъҳои алоҳидаи табиат ва комплексҳои табиӣ ба давраи муайян ҷудо гардидааст. Фарқияти парваришгоҳҳо аз мамнуъгоҳҳо дар он аст, ки дар парваришгоҳҳо фаъолияти инсон, яъне корҳои интихобии хоҷагии саноатӣ, ки ба мувозинати экологӣ хатар надоранд, иҷозат дода шудааст.

Парваришгоҳҳо вобаста ба мақсад ва мавзӯи ҳифз ба гуруҳҳои биологии маҷмӯӣ ва шахсӣ, палеонтологӣ, гидрологӣ, геологӣ, минералогӣ, ландшафтӣ тақсим мешаванд. Аз рӯи вақту ҷой онҳоро ба гуруҳҳои бисёрмуддат, шикорӣ, манзаравӣ, кӯлӣ, парандавӣ, сайёдӣ, фаунаю флоравӣ тақсим мекунанд. Мувофиқи баъзе нишондодҳо ҳоло дар кураи замин зиёда аз 2500 парваришгоҳ вуҷуд дорад. Дар ҳудуди собиқ Иттиҳоди Шӯравӣ миқдори парваришгоҳҳо 500 адад буда, дар ҳудуди Тоҷикистони мо 13 адад амал карда, 313 260 га масоҳат дорад. Масоҳати умумии он 2,1% - и ҳудуди ҚТ ва қариб 10% - и масоҳати ҲТММ - и Тоҷикистонро дар бар мегирад [74, 76, 2-М].

Шароити табиини иқлимии Тоҷикистон хеле гуногун аст. Зиёда аз 93% ҳудуди кишвари мо куҳсор аст. Вобаста ба гуногунии иқлим дар ҳудуди Тоҷикистон намудҳои зиёди растанию ҳайвоноти гуногунро метавон дучор шуд. Гуногунии растаниҳо ва ҳайвонот ба иқлим ва ба кӯҳҳои ҷавони кишварамон, ки яке аз марказҳои пайдоиши растаниҳои зироатӣ мебошад, зич алоқаманд аст. Бо мақсади ҳифзи олами бойи гуногуннамуди набототу ҳайвонот дар ҚТ 13 парваришгоҳ дар

солҳои гуногун ва дар ноҳияҳои мухталиф таъкил шудаанд (ҷадвали 2.6). Парваришгоҳҳои ҷумҳурӣ ба ҷунин ғуруҳҳо: 15% ландшафтӣ, 31% комплексӣ, 38% зоологӣ, 8% кӯҳӣ-чанғалӣ ва 8% ботаникӣ тақсим карда мешаванд (диаграммаи 2.1).

Диаграммаи 2.1. - Нишондиҳандаҳои ҳудуди парваришгоҳҳо

Аз ҳама калонтарин парваришгоҳ «Помир» (масоҳаташ 66 916 га) буда, аз ҳама хурдтарин «Зарафшон» (масоҳаташ 2 380 га) маҳсуб меёбад. Вазифаҳои парваришгоҳҳои Тоҷикистон дар ҷадвали 1.4 оварда мешавад [74, 2-М]:

Ҷадвали 2.6. - Парваришгоҳҳои давлатии Тоҷикистон [74, 76, 100]

№	Номи парваришгоҳ	Соли таъсисёбӣ	Масоҳат, га	Тобеъияти маъмурӣ-ҳудудӣ	Ҳадафи парваришгоҳ
1.	Дараи Сабз	1959	18266, 99	вилояти Суғд, ноҳияи Шаҳристон	муҳофизат ва эҳёи арҷазорҳо ва ҳифз намудани олами набототу ҳайвоноти нодир

2.	Искандаркӯл	1969	27874	вилояти Суғд, ноҳияи Айнӣ	ҳифз намудани мавзеъҳои аҷоибу зебо, арчазор, бузи кӯҳӣ ва дар маҷмӯъ табиати нотақрори ин водӣ
3.	Ориён	1972	4120	вилояти Суғд, ноҳияи Айнӣ	муҳофизат ва эҳёи арчазори нишебихои қаторкӯҳи Зарафшон
4.	Зарафшон	1976	2380	вилояти Суғд, шаҳри Панҷакент	парвариш ва ҳифзи популятсияи табиии зернамуди нодиртарини тазарви (фазан) зарафшонӣ
5.	Макони суғур	1977	15049	вилояти Суғд, ноҳияи Ашт	муҳофизату эҳёи як намуди суғури Мензбир, ки ба Китоби сурх дохил шудааст
6.	Чилдухтарон	1959	14500	вилояти Хатлон, ноҳияи Муминобод	ҳифз намудани гуруҳи ҳайвонот, ба монанди хирс, навъҳои нодири бодом, арчазор, растанӣҳои дуруворӣ, ландшафтҳои кӯҳӣ
7.	Камароб	1970	9000	НТҚ, ноҳияи Рашт	муҳофизат ва эҳёи намудҳои нодири олами набототу ҳайвонот, ба монанди хирси маллаи тиёншонӣ
8.	Сиёҳкӯҳ	1972	14400	вилояти Хатлон, ноҳияҳои Фархор ва Ҳамадонӣ	ҳифзи экосистемаи эфимерҳо, пистазорҳо, инчунин ҳайвонҳои нодири ваҳшӣ, ба монанди кафтари рахдор, юзи осиеӣ, оҳуи даштӣ, оҳуи бухороӣ, ки ба Китоби сурх ворид шудаанд
9.	Даштиҷум	1972	50100	вилояти Хатлон, ноҳияи Шамсиддини Шоҳин	ҳифзи популятсияи бузҳои пармашох (оҳуи морхӯр) ва барқарор намудани экосистемаҳои бешаи кӯҳсор

10.	Баҳри Норақ	1984	30000	вилояти Хатлон, шаҳри Норақ	нигоҳ доштани экосистемаҳои кӯҳии экологӣ дар минтақаи обанбори Норақ ва омӯзиши такомули минбаъдаи онҳо
11.	Сангвор	1972	50900	НТҚ, ноҳияи Сангвор	нигоҳдорӣ ва ҳифзи ҳайвонот, наботот ва буттаҳои гуногун
12.	Алмосӣ	1983	6000	НТҚ, ноҳияи Шаҳринав ва шаҳри Ҳисор	нигоҳубин ва эҳёи захиравии пурқимматтарин намуди растаниёти Тоҷикистон (унгернияи Виктор), ки ба Китоби сурх дохил шудааст
13.	Помир	1972	66916	ВМКБ, ноҳияи Мурғоб	ҳифзи мавзеъҳои баландкӯҳ, растаниҳои дар шароити иқлими сард мутобиқшуда

Ёдгориҳои табиӣ тибқи Қонуни ҚТ «Дар бораи ҳудудҳои табиӣ махсус муҳофизатшаванда» [5] - объекти нодир, барқарорнашаванда ва аз ҷиҳати экологӣ, илмӣ, эстетикӣ ва фарҳангӣ пурарзиш маҳсуб меёбанд. Ёдгориҳои табиӣ Тоҷикистонро бо назардошти хусусияти табиӣ ба гуруҳҳои зерин ҷудо кардан мумкин аст:

1. Ёдгориҳои геологӣ.
2. Ёдгориҳои гидрогеологӣ.
3. Ёдгориҳои глятсиологӣ.
4. Ёдгориҳои палеонтологӣ.
5. Ёдгориҳои минералогӣ.
6. Ёдгориҳо-ландшафтҳои алоҳида.

Ёдгориҳои табиӣ дар кишвари мо аз ҷониби давлат ҳифз карда мешаванд ва аксарияти онҳо нодиру камёфт маҳсуб меёбанд, ки миқдори умумии онҳо 162 ададро ташкил медиҳад. Масалан, шаршараҳои бузург, сангҳои азиме, ки дар натиҷаи фарсоиш пайдо шудаанд, ҷойҳои метеоритафтода ва ғ. Ёдгориҳои Чилдухтарон, шаршараҳои Искандардарё, Овҷуч, Чилучорчашма, кӯҳҳои намакини Ҳочамӯъмину Ҳочасартез (н.Восеъ), харсанги бузурги Чироғтош

(н.Мурғоб), ғори Конимансур (Тоҷикистони Шимолӣ), изи пой диназаврҳо дар деҳаи Равод (н.Айнӣ), дар Шимкент (н.Шаҳринав), манораи сангини деҳаи Анзоб (н.Айнӣ) аз зумраи ёдгориҳои табиӣ Тоҷикистон ба ҳисоб мераванд [6-М].

ҲТММ - и кишвар аини ҳол мутаассифона, дорои баъзе аз камбудӣҳо аст, зеро масъалаҳои вобаста ба речаи ҳифзи воқеӣ, барӯйхатгирӣ ва механизми маблағгузорӣ таҷдиди назар меҷӯянд.

Аз маълумоти зикршуда бармеояд, ки табиати бою гуногунранги Тоҷикистон дорои захираҳои бузурги рекреатсионӣ, бахусус дар ҲТММ дорад. Аини ҳол, истифодаи устувори захираҳои рекреатсионии ҲТММ масъалаи меҳварии рушди иқтисодиёт ва ҷомеаи аҳолии маҳаллӣ махсус меёбад.

Ҳулосаи боби дуюм

1. Таҳқиқи масъалаҳои ташкил, дараҷабандӣ ва иқтисоди рекреатсионии ҲТММ, таснифоти онҳо, ҳифзи ҳудудҳои дастнорасида диққати олимони зиёди ватанӣ ва хориҷаро ба худ ҷалб намудааст.

2. Бо дарназардошти гуногунии шароити маҳаллӣ ва идоракунии афзалиятнок дар ҳар як давлат дараҷабандии ҳудуди табиӣ махсус муҳофизатшаванда ба роҳ монда шудааст.

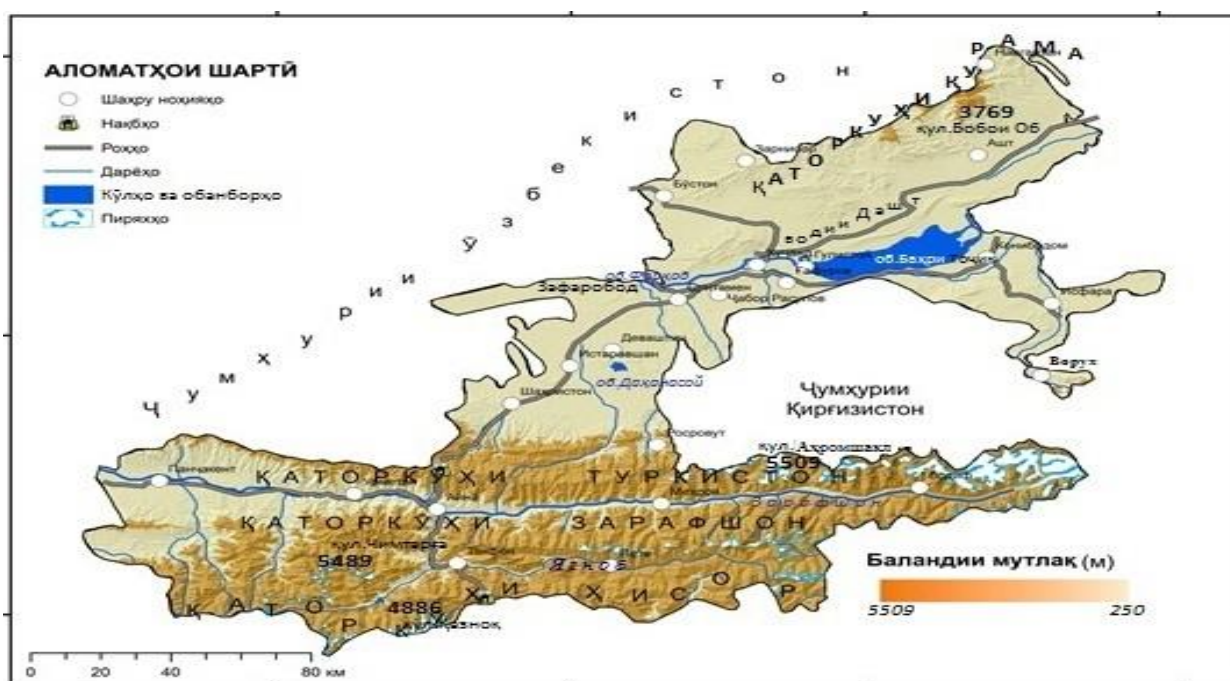
3. Шумораи ҲТММ сол то сол зиёд гардида, таваҷҷуҳи ҷомеаи ҷаҳонӣ ба табиати дастнорасида ва олами набототу ҳайвонот, ки ҷузъи ҷудонашавандаи сайёраи Заминанд, бештар рағбона гардидааст.

4. Дараҷабандии ҲТММ дар ҳудуди Тоҷикистон мутобиқ ба дараҷаҳои Ia, II, III, IV амал намуда, дараҷаҳои Ib, V ва VI мавҷуд нестанд.

БОБИ 3. ТАВСИФИ ТАБИЙ-ГЕОЛОГИИ ЛАНДШАФТҲОИ ЭКОТУРИСТӢ-РЕКРЕАТСИОНИИ ВИЛОЯТИ СУҒД

3.1. Шароити табиӣ-геологӣ ва геоэкологии минтақа

Тавсифи табиӣ-географӣ. Хусусиятҳои табиӣю геологии вилояти Суғдро қисми ғарбии водии Фарғона, бо даштҳои доманаи кӯҳҳо ва нишебҳои пуштаҳои назди он, ки ба Тоҷикистон мансуб аст, инчунин водии Зарафшонро фаро мегирад. Дар шимолу шарқ бо қаторкӯҳҳои Фарғона ва дар қисми шимолу ғарб ба қаторкӯҳҳои Қурама ихота шудааст ва масоҳати умумии минтақа 25,2 ҳазор км²-ро ташкил медиҳад. Аз ғарб ба шарқ бо масофаи 300 км ва аз шимол ба ҷануб 230 км тӯл кашидааст. Нуқтаи баландтаринаш дар қаторкӯҳи Қурама «Бобои об» - 3769 м, дар ҷануб қуллаи «Чимтарға» дар қаторкӯҳи Зарафшон - 5489 м ва дар қаторкӯҳи Туркистон қуллаи «Аҳромшакл» – 5509 м аст. Худуди вилоят асосан аз теппагию кӯҳсор иборат аст ва он аз сатҳи баҳр 300 то 5509 м баланд мебошад. Аз ҳама ҷойи пасттарин соҳили дарёи Сир буда, дар ғарб 250 м (дар дашти Мирзочӯл) ва дар қисми шимолу шарқӣ 400 м аст. Дар қисми шимолии вилоят қаторкӯҳи Қурама (қуллаи баландтарини он – Бобои об, 3769 м) ва кӯҳи Муғултой (қуллаи баландтарини он – Музбек, 1624 м) доман паҳн кардаанд.

Расми 3.1. - Харитаи табиӣи вилояти Суғд

Чӣ тавре ки аз харитаи табиӣи вилоят (расми 3.1) маълум мегардад, қаторкӯҳи Қурама ба самти ҷануби ғарбӣ тадриҷан паст шуда меравад. Бояд таъakkур дод, ки дар қисми ҷануби ғарбии қаторкӯҳи Қурама ба самти шимолу ғарбӣ кӯҳҳои Зарнисор ва ба самти ҷануби ғарбӣ кӯҳи Қаромазор тӯл кашидаанд.

Масоҳати байни қаторкӯҳи Қурама ва кӯҳи Муғултойро пастаҳои Мирзоробот ишғол намудааст, ки ин ду кӯҳро аз ҳамдигар ҷудо мекунад. Дар қисми шимолии обанбори «Баҳри Тоҷик» кӯҳи Окбек, дар қисми ҷанубӣ ва ҷанубӣ – ғарбии ноҳияи маъмурии Конибодом - кӯҳҳои Қаротӯғ ва Ямангул доман паҳн кардаанд. Аз теппаи Рухак то қаторкӯҳи Туркистон ба самти ҷануб релефи маҳал баланд шуда меравад. Қаторкӯҳи аз шарқ кӯндаланг хобидаи Туркистон ба самти ғарб кашидаи чун девори бузург водии Фарғонаро аз водии Зарафшон ҷудо мекунад. Баландии он дар ғарб 3163 м, дар марказ (ағбаи Шаҳристон) 3351 м аст. Дар шарқ қуллаи баландтарини он Аҳромшакл (Пирамидашакл) 5509 метрро ташкил медиҳад [82].

Водии Зарафшон дар байни қаторкӯҳҳои Туркистону Зарафшон ва Ҳисор ҷойгир шуда, қисми шарқияш андаке васеъ (1-3 км) ва рӯ ба самти ғарб дар маҳалли ҳамвориҳои Панҷакент бари он ба 15 км мерасад. Қаторкӯҳҳои номбурда аз ҳама баландтарин дар вилояти Суғд ба ҳисоб рафта, аз рӯи синну соли геологӣ нисбатан ҷавон аст ва қуллаҳои нӯгтезро ташкил медиҳанд [93].

Аз водии Зарафшон ба маркази вилоят ва ҷумҳурий роҳи автомобилгард мегузарад, ки он ду ағбаи баландро гузаштааст: яке ағбаи Шаҳристон (3351 м) ва дигаре Анзоб (3372 м) мебошад. Ҳоло нақбҳои «Шаҳристон» ва «Истиқлол» алоқаи вилоятро бо пойтахт ва бо минтақаҳои ҷанубии ҷумҳурий устувор ва доимӣ гардониданд [93].

Дар қаламрави вилояти Суғд қариб ҳамаи шаклҳои релефи сатҳи хушкӣ: ҳамвориҳо, теппаву баландиҳо, доманакӯҳҳо, пасткӯҳҳову баландкӯҳҳоро мушоҳида кардан мумкин аст.

Сохти геологӣ. Дар давраҳои гуногуни геологӣ (аз эраи каледонӣ то алпӣ) марзи вилоят чандин бор тағйир ёфта, нахустин ҳаракатҳои кӯҳпайдошавӣ дар қаторкӯҳҳои Қурама ва Муғултой рӯй додаанд.

Дар қаламрави вилоят таҳшиниҳои қадимтарин ба эраи палеозой (550 млн. сол пеш) мансуб мебошад. Дар ибтидои ин эра дар ҷои ҳозираи қаторкӯҳҳои Туркистон, Зарафшон ва Курама дар қишри замин якҷанд фурӯҳамида – геосинклинал ба вуҷуд меояд. Дар ин ҳамадаҳо қабати ғафси оҳаксанг, регсанг ва гил бо боқимондаҳои ҳайвоноти баҳрӣ ҳосил мешавад [14].

Дар мобайн ва охири эраи палеозой (250 – 300 млн. сол муқаддам) дар натиҷаи ҳаракатҳои тектоникӣ қабати чинсҳои тақсонӣ ба чиншавӣ гирифта мегардад ва аз қари баҳр боло баромада, дар ҷои ҳозираи Тоҷикистони Марказӣ ва Курама ноҳияи кӯҳии хушкіро ташкил медиҳанд. Бо баробари ҳаракатҳои кӯҳҳосилшавӣ дар қишри Замин тарқиш ва шикастани қабатҳо ба вуҷуд омада, моддаҳои ғудохтаи дохили замин – магма ба боло мебарояд. Магма дар қабатҳои чуқури қишр хунук ва саҳт шуда, чинсҳои кӯҳии интрузивиро ҳосил мекунад. Баъзан магма аз тарқишҳои пӯсти замин ҳамчун вулқон ғаввора зада, ба рӯи замин мебарояд ва он саҳт шуда, чинсҳои кӯҳии эффузивиро ҳосил мекунад [14].

Ба вуҷуд омадани аксарияти қонҳои маъданӣ ба хунукшавӣ, саҳтшавӣ ва ба таври булӯрӣ (кристаллӣ) ғузаштани магма вобастааст.

Кӯҳҳои палеозой дар ҳудуди вилоят дар давоми қандин миллион сол оҳиста – оҳиста хӯрда шудаву шуста шуда, ба масоҳати ҳамвор ва ё теппанок табдил мегардад.

Дар эраи мезозой, ки 240 млн. сол муқаддам сар шуда буд, дар қаламрави вилоят тез – тез ивазшавии муҳити (шароити) баҳрӣ ва хушкӣ ба амал меояд. Дар ибтидои эра дар ҷои ҳозираи водиҳои Фарғона ва Зарафшон ҳалиҷҳои баҳрӣ пайдо шуда, дар онҳо оҳаксанг, гилҳо, намак ва боқимондаҳои набототу ҳайвонот таҳшин мешавад. Онҳо ашӯи асосии ҳосилшавии ангиштсанг ва нафт мегарданд.

Дар охири эраи мезозой дар натиҷаи ҳаракатҳои тектоникӣ ҳалиҷҳои баҳрӣ бардошта шуда, ба хушкӣ табдил меёбад ва ҳарҷо – ҳарҷо таҳшинҳо ба чинҳо мубаддал мешавад.

Дар эраи кайнозой (70 млн. сол пеш) дар давраи палеоген баҳр ҷойҳои пастӣ, ҳавза ва фурӯҳамидаҳои байникӯҳиро ишғол мекунад. Сипас, кӯҳҳосилшавии алпӣ сар шуда, дар натиҷа ҳавзаҳои баҳрии палеогенӣ батамом хушк мешаванд. Дар ин

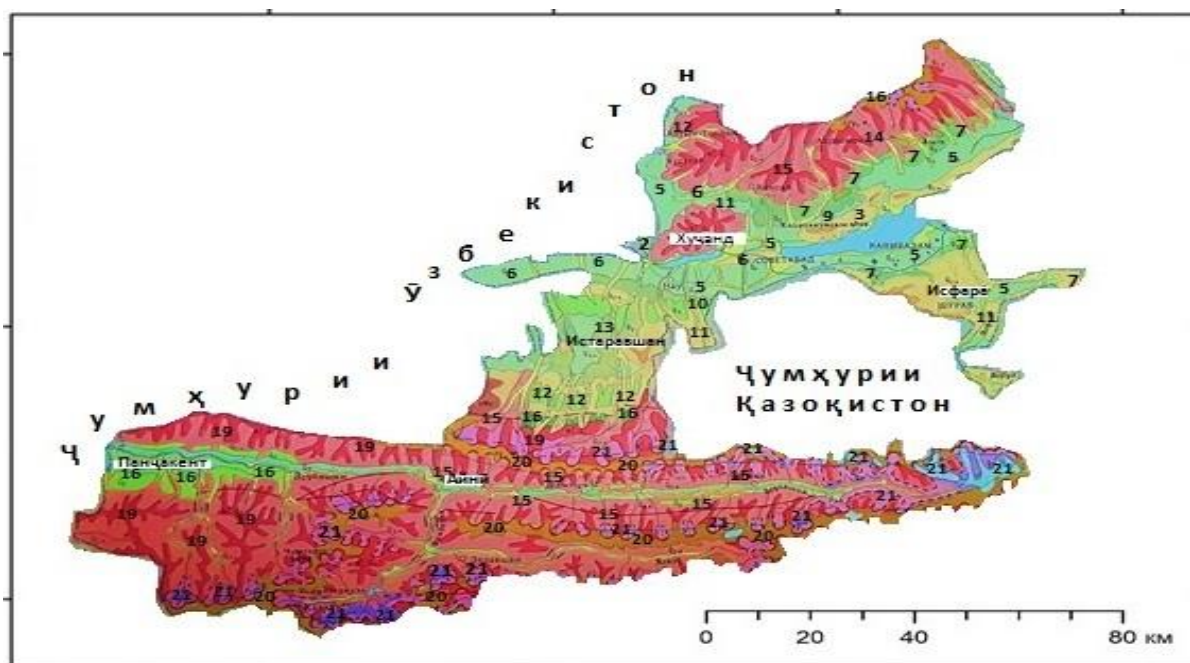
давр бардошташавии бошиддат бахусус дар Тоҷикистони Марказӣ (дар худуди қаторкӯхҳои Туркистон, Зарафшон ва Ҳисор) рух медиҳад. Дар натиҷаи хӯрдашавии релефи баландкӯх дар доманаи кӯхҳои қадим ғуншавии гилҳо, рег ва шағолҳо ба вучуд меояд.

Дар ибтидои давраи охирин – чаҳорякумин (1-2 млн. сол пеш) аввал сустар ва минбаъд якандоза тезтар бардошташавии кӯхҳои ҳамворшуда ва ҳавзаҳо ба вучуд меояд. Дар натиҷаи ин ҳаракатҳои тектоникӣ, фаъолияти шӯяндагии (эрозионии) дарёҳо ва бодхӯрдашавӣ худуди Тоҷикистон тақрибан 1 млн. сол пеш ба минтақаи баландкӯх мубаддал гардид [93].

Олимони муосири тоҷик Х.М. Муҳаббатов [72], С.Я. Абдурахимов [13], Р.Б. Баротов [29] ва дигарон исбот менамоянд, ки дар замони ҳозира ҳам дар худуди ҷумҳурий ҷараёни кӯхпайдошавӣ идома дошта, бардошташавии ҳам худ кӯхҳо ва ҳам доманакӯхҳои онҳо мушоҳида мешавад. Аз рӯи маълумоти он олимони қаторкӯхҳои Ҳисор ва Қаротегин соли 2 - 3 см бардошта шуда истодаанд. Дар воқеъ, зилзилаҳои (заминларзаҳо) дар худуди вилоят (ва на танҳо дар вилоят) тез-тез рӯйдиханда маҳз натиҷаи ин ҳаракатҳои тектоникӣ мебошад. Тоҷикистон гарчанде кишвари кӯхӣ аст, он дар минтақаи шадиди заминларза ҷойгир шудааст. Ин ҳодисаи даҳшатноки табиат ба сари мардум ҳодисаҳои харобиоварро ба бор овардааст. Масалан, марказҳои асосии заминчунбиҳои ҳалокатовари асри XX ва ибтидои асри XXI дар Тоҷикистон: деҳаи Қаротог - соли 1907, кӯли Сарез - соли 1911, деҳаи Ҳоит - соли 1949, Исфара - соли 1966, Помири Ҷанубӣ - соли 1966, деҳаи Яшилкӯл - соли 1968, деҳаи Фарм - соли 1969, шаҳри Гулистон (Қайроққум) - соли 1985, деҳаи Шарора (Ҳисор) - соли 1989, шаҳри Данғара - соли 1998, деҳаи Рашт - соли 2007, деҳаи Рӯшон - соли 2015) ва ғ. [13].

Ландшафтҳо. Мавқеи бузургро дар фаҳмиш ва истифодаи хосиятҳои ландшафтҳо чунин тавсифҳо, мисли гуногунияти ландшафтҳо, ландшафтҳои баръало намоён, беҳамтогӣ, экзотикӣ, эстетикӣ, бароҳатӣ ва ғ. нақш мебандад, ки ба сифати меъёри асосӣ намуди манзараҳои гуногунӣ ва хусусиятҳои онҳо асос шудаанд. Тавсифҳои зерин: кушодагии уфукҳо, паҳншавӣ ва чуқурии онҳо

баҳодиҳӣ шудаанд. Намудҳои онҳо ва ландшафтҳои, ки сатҳи барфӣ-пиряхиро пӯшониданд (расми 3.2, ҷадвали 3.1).

Расми 3.2. - Харитаи ландшафти табиӣи вилояти Суғд [114]
(бо иловаи муаллиф)

Ҷадвали 3.1. - Тавсифи ландшафти табиӣи вилояти Суғд

Тавзеҳ	Тасвир
	Ҳамворӣ-теппагӣ, доманаи кӯҳ ва пасткӯҳӣ-ҳамворигии биёбонии эфемерӣ (320 - (400) 600 м), ((400) – 600 – 900 м)
1	Ботлоқҳо аз алафҳои ботлоқие, ки дар обанбари сатҳи обаш на он қадар баланд сабзидаанд, ташкил медиҳанд.
2	Алафҳои паст ва пудинагӣ-дарахтони бисёрсолаи ксерофитӣ дар террасаи пролювиалӣ-аллювиалии хокҳояшон хокистарранги равшан – 320-600 м аст.
3	Биёбонҳои регсангӣ бо алафҳои калон дар регҳои нимсахтбудаи ҳамвориҳо ва террасаҳои каме ҷудошудаи пуштаҳо рӯидаанд. Хокҳои хокистарранг хос буда, қисми зиёди ҳудуд барои кишти зироатҳои обёрӣ мувофиқ аст.
4	Биёбонҳои Карабарчқовӣ ва Сарзанак дар даштҳои нишебии доманаи кӯҳҳо бо хокҳои шӯр ва қисман хокистарранг фаро гирифтаанд.
5	Ландшафти антропогенӣ дар ҳамвориҳои аллювиалӣ ва пролювиалӣ-аллювиалии бетағйир, суст ва миёна тақсим шуда, ба шаҳракҳо, шаҳрҳо, заминҳои киштукорӣ хос аст.

6	Ландшафти биёбонии ҳамворихоӣ ёндамаи зери нишебии кӯҳӣ, 400-556 м ташкил дода, хокаш шӯр ва қисман хокистарии тира аст.
7	Ландшафти биёбонии полинӣ бо полини суғдиён ва ҳамворихоӣ ёндамаи пастхамӣ бо хоки тирахоки равшан ва махсус дарбар мегирад.
8	Ландшафти антропогенӣ дар террасаҳои маҷроии дарёҳо аст. Наботот эфемерӣ-явшонӣ, бо боқимондаи биёбонӣ, нимбуттагӣ, бо участкаи гиёҳи хӯшадори калони нимсаваннагӣ буда, хокаш хокистарранги равшан аст.
9	Сангҳо дар нишебиҳои гуногунрангро фаро гирифта, набототи сирак бо бартариҳои майдабарги ксерофитӣ ва бештар буттаи хордор хос аст. Хокаш ибтидоӣ ва пурра аз худ нашудаи аз ғач бой мебошад.
10	Ландшафт аз шибляки ҷангалзорҳои ксерофитӣ дар нишебиҳои каме баланд, теппа ва нишебии кӯҳҳо бо хокҳои тира, хокистарранг ва равшан фаро гирифтааст.
Ҷангали дашти пасткӯҳӣ-миёнакӯҳӣ (900-3000 м)	
11	Ландшафт аз шибляки ҷангалзорҳои ксерофитӣ дар нишебиҳои каме баланд, теппа ва нишебии кӯҳҳо бо хокҳои тира, хокистарранг ва равшан фаро гирифтааст.
12	Ландшафти хӯшадорҳои калон ва пиёзбехӣ-ҷавӣ дар доманакӯҳҳо (900-1500 м - макроэкспозитсияи ҷанубӣ) ва нишебиҳои релефҳои теппаҳо (1500-1700 м - макроэкспозитсияи шимолӣ) ҷойгир буда, хоки хокистарранги тира, мутобиқ барои истифодаи зироатҳои лалмӣ ва обӣ дорад.
13	Ландшафти антропогенӣ участкаи хӯшадори калони нимсаваннагӣ дар ҳамворихоӣ ва конусҳои калони бароваранда ва водии кӯҳӣ фарогир буда, хокҳои хокистарранги сиёҳ ва муқаррарӣ – 600-1500 м хос аст.
14	Ландшафти ксерофитӣ дар нишебиҳои ноҳамвор, теппаҳо, нишебиҳои кӯҳӣ, плантатсияҳои омехта (1500-1700 м) бо хоки хокистарранги тира, дорои ҷароғоҳо, манбаъҳои ҷӯбу тахта ва ашёи хоми дорувор мебошад.
15	Арчазорҳо дар ивазшавии пайваста буда, хокаш қаҳваранги равшан аст.
16	Ландшафти даштӣ аз типчоқ бо якҷояшудаи явшони хӯшадор-гуногунбутта аст. Дар макроэкспозитсияи шимолӣ хокҳо намуди кӯҳӣ-қаҳваранги равшан, дар макроэкспозитсияи ҷанубӣ хокҳо намуди кӯҳӣ-қаҳваранги равшан бо ҳампайвандии хоки кӯҳии ҷангалҳои арчазор (2300-3000 м) дидан мумкин аст.
17	Ландшафти антропогенӣ дар террасаҳои маҷро ва қисман маҷроҳои дарё бо хоки намуди кӯҳӣ, қаҳваранги равшан бо ҳампайвандии ҷангалҳои арчазор хос аст. Наботот биёбонӣ, галофитӣ ва нимбуттагӣ мебошад.

18	Ландшафти ксерофитии шибляки арчазори сирак дар нишебиҳои каме баланд, теппа ва нишебии кӯҳҳо бо хокҳои намуди кӯҳӣ, қаҳваранги равшан бо ҳампайвандии ҷангалҳои арчазор имконпазир аст.
Ландшафтҳои баландкӯҳӣ, минтақаҳои субалпӣ ва алпӣ	
19	Ландшафти алафҳои хордор (3000-3500 м) дар нишебиҳои хушки сангдор, дар қисмати поёнии баландкӯҳ, ҷарогоҳ ба назар мерасанд, ки ҳангоми маҳдуд намудани майдони алафҳои хордор ҷарогоҳи хуб шуда метавонанд.
20	Ландшафти баландкӯҳи алпӣ (аз 3500-4100 м). Қисми бисёри ҳудудро сангҳои фурӯрехта ва харсангҳо ташкил медиҳад. Растаниҳо дар зинаҳои гуногуни шаклгирӣ қарор доранд. Ҳамчун ҷарогоҳи тобистонаи мушкилистифодабаранда ба ҳисоб меравад.
21	Майдони барфу пирияхҳо давомнок нестанд, ноҳамворанд. Наботот ва хок вучуд надорад.

Чи хеле ки аз ҷадвали 3.1 бармеояд дар нишебиҳои хушки сангдор, дар қисмати поёнии баландкӯҳ, ҷарогоҳ ба назар мерасанд, ки ҳангоми маҳдуд намудани майдони алафҳои хордор ҷарогоҳи хуб шуда метавонанд. Инчунин, қисми бисёри ҳудудро сангҳои фурӯрехта ва харсангҳо ташкил медиҳад. Майдони барфу пирияхҳо давомнок нестанд, ноҳамворанд (расми 3.3).

Таҳти мафҳуми ландшафтҳои техногенӣ – қитъаҳои қишри замин, ки он ҷо мавқеи геохимиявии фаъолияти инсон ҷой дорад, фаҳмида мешавад.

Ландшафтҳои техногенӣ – ин мавзъест, ки истихроч ва коркарди захираҳои маъданӣ ба роҳ монда мешавад. Ин ландшафтҳои иншооти муҳимми хоҷагии халқанд, ки ба фаъолияти инсоният вобастагӣ доранд. Ландшафтҳои антропогенӣ метавонанд, ки ба категорияҳои зерин: ландшафтҳои ноҳияҳои заминҳои ғайриқорам, ландшафтҳои заминҳои қорам, ландшафтҳои ҷарогоҳӣ, ландшафтҳои хоҷагии ҷангал, ландшафтҳои саноати кӯҳӣ, ландшафтҳои ҷойгиршавии шаҳрҳо ва ландшафтҳои рекреатсионӣ тақсим карда шаванд [39].

Расми 3.3. - Сангҳои фурӯрехта, харсангҳо ва чараёни обшавии барфу пиряхҳо
(дар мисоли мавзеи парваришгоҳ)

Таҳти мафҳуми ландшафти табиӣ-техногенӣ ҳамчояшавии ҳудудии комплексҳо бо модификатсияи техногении комплексҳои табиӣ ва азнавҳосилшавии хоси техногенӣ фаҳмида мешавад, ки ба таври пурра ландшафтҳои табиӣ ва ё намуди онҳоро дар раванди истехсолот вайрон ва дигаргун кардаанд, фаҳмида мешаванд [39].

Баҳри муайян намудани минтақаҳое, ки сарбории техногении ҷаҳол доранд, дар навбати аввал номгӯии сарчашмаҳои потенциалии ҳудудҳои заҳролудгашта дақиқ карда мешаванд.

Моддаҳои заҳролудкунандаи ояндадори кимиёвӣ баҳри ҳар яки корхонаҳои саноатӣ ва хавфи онҳо мутобиқи стандарти давлатӣ муайян карда мешаванд.

Хулосаҳои интиҳории марҳилаи пешакии корҳо ин ошкор намудани минтақаҳое, ки дар муносибати заҳролудшавии заминҳо номусоиданд ва баҳодихии намунавии майдонҳо ва ҷаҳолнокии заҳролудшавиро дар ин минтақаҳо ба миён мегузорад, қитъаҳои ҳудудро бо талаботи баланди заҳролудшавии онҳоро муайян мекунад ва стратегияи гирифтани намунаҳоро дар марҳилаи аввали харитакашӣ муаррифӣ месозад [39], ки дар объекти таҳқиқотӣ дида нашуд.

Пиряхҳо. Манбаи ғизогирии ҳамаи дарёҳою кӯлҳои вилоят боришот – борону барф, пиряхҳои қаторкӯҳҳои Туркистону Зарафшон ва Тиёншон (дар баландии 3500-4000 м аз сатҳи баҳр) ба ҳисоб рафта, қисми асосии онҳо дар шарқии қаторкӯҳҳои Туркистон ва Зарафшон ҷойгир аст [78, 13-М].

Мувофиқ ба ҳолати ҳозира пиряхҳои Кӯҳистони Зарафшон ба чунин марказҳои яхистон ҷудо карда шудаанд:

а) сарғаи ҳавзаи дарёи Мастҷоҳ (Зарафшон) 587 пирях мавҷуд аст, ки 179,21 км² масоҳат доранд;

б) кӯҳистони Фон ва ё Ғазнаю Чимтарға;

в) сарғаи ҳавзаи дарёи Яғноб (Гулбоз) яқоя бо Фон 460 пирях буда, 133,29 км² масоҳатро ишғол мекунад;

г) сарғаи дарёҳои Киштуту Моғиён дорои 174 пирях мебошанд, ки 43,26 км² масоҳатро фаро гирифтаанд. Ҳамагӣ дар Кӯҳистони Зарафшон 1227 пирях вучуд дорад, ки 655,76 км² масоҳатро дарбар гирифтаанд.

Дар шимолу шарқии қаторкӯҳи Зарафшон пиряхи Даҳанданг (2,2 км дарозӣ, 2,0 км² масоҳат) ҷойгир шуда, байни солҳои 1958-1977 69 м пеш рафтааст, вале байни солҳои 1977-1991 ба андозаи 180 м таназзул ёфт. Пас, ба ҳисоби миёна соли 13 м қафонишинӣ кардааст.

Дар шоҳаи тарафи чапи пиряхи Зарафшон (760 м дурӣ) пиряхи Парах ҷойгир буда, он низ дар ҳолати таназзулбӣ қарор дорад.

Пиряхи калонтарин дар ҳудуди вилояти Суғд пиряхи Зарафшон (27,8 км дарозӣ ва бо шоҳаҳояш 132,6 км) ном дошта, ҳоло соли то 60 см паст фаромадааст.

Мувофиқи пешгӯии яхшиносон майдони пиряхҳои ҷумҳурӣ дар даҳсолаи охир нисбатан кам шуда истодаанд [13-М], ки аз омилҳои табиӣ (аз раҳи фирнавӣ паст ҷойгиршавӣ), омилҳои антропогенӣ ва баланд шудани ҳарорати ҳаво вобаста мебошад.

Дар қаторкӯҳҳои Туркистон пиряхҳо асосан дар қисмати шарқии он ҷойгиранд. Шумораи зиёди онҳо дар нишебҳои шимолии қаторкӯҳ мавҷеъ доранд. Ҷараёнҳои пиряхҳои Зарафшон ва миқдори хурди пиряхҳо танҳо дар нишебҳои ҷанубу шарқии қаторкӯҳи Туркистон ҷойгиранд [78] (расми 3.4).

Аз харитаи минтақаҳои тараққикардаи характери пирахӣ ва геокринологидошта (расми 3.4) аён аст, ки дар қисмати шарқии қаторкӯҳи Туркистону Зарафшон пирахҳои зиёди андозаҳои гуногун (2-3 км) дучор меоянд.

Аз ҷадвали 3.2. бармеяд, ки ҳолат ва пайдошавии пирахҳо дар ҳудуди таҳқиқотӣ дар сатҳи паст омӯхта шудаанд; онҳо дар қисмати наздиктарини қаторкӯҳҳо ва болооби водиҳо ҷойгиранд ва моренаҳои таҳшониҳои флювиоглятсионалиро мемонанд.

Ҷадвали 3.2. - Тақсими пирахҳо аз рӯи нишебиҳо

Нишебии қаторкӯҳ	Баландии миёнаи қаторкӯҳ, м	Шумораи пирахҳо	Майдони умумии яхбандӣ, км ²	Масоҳати миёнаи пирахҳо, км ²	Дарозии миёнаи пирахҳо, км
Дар нишебиҳои қаторкӯҳи Туркистон	4190	234	317,9	1,4	2,0
Нишебии шимолии қаторкӯҳи Зарафшон	4140	273	205,5	0,8	1,3
Нишебии ҷанубии қаторкӯҳи Зарафшон	4140	41	12,2	0,3	0,9
Нишебии шимолии қаторкӯҳи Ҳисор	3980	235	106,5	0,5	1,1
Кӯҳҳои Дудон, кӯҳҳои Фон	3990	109	44,6	0,4	1,0
Ҳамагӣ		892	686,7	0,8	1,4

Дар мавзеи бештари таҳшониҳои пирахӣ дар ин ё он сатҳ дарёҳо онҳоро шустаанд ва танҳо қисмати ками онҳо боқӣ мондаанд. Моренаҳо худ махсули фаъолияти пирахҳо махсуб меёбанд. Дар ин ҷо моренаҳо заифсементшуда ва ё маводи ковоки сайқалнододаи бе қабати порагиро мемонанд. Пораҳо, харсангҳо ва сангпораҳо бо маводи шағалмаида ва региву гилӣ омехта гардидаанд [37].

Шароити геоэкологӣ. Бо назардошти кишвари кӯҳӣ будан ва бо сабаби шароити душвори табию географӣ сарзамини мо мавзеи осебпазиртарини ба вучуд омадани офатҳои табиӣ мебошад. Офатҳои табиӣ асосан ба обҳо ва гармшавии иқлим (обхезӣ, борони сел, лағжиш) вобастагӣ доранд, ки он ҳар сол ба харобиҳои зиёди иқтисодӣ бесарпаноҳ мондани шумораи зиёди одамон ва ҷафти зиёд оварда мерасонад, ҳазорон одамон бесарпаноҳ мемонанд, аксар вақт мемиранд. Ғайр аз ин

аз Ҷаъолияти харобиовари офатҳои табиӣ, аз ҷумла обҳезӣ, селҳо бисёр ҲТММ - и Ҷумҳурии Тоҷикистон низ осеб дидаанд, монанди: парваришгоҳҳои «Зарафшон» (расми 3.5), «Алмосӣ», Боғи табиӣ-таърихии «Ширкент».

Дар вилояти Суғд миқдори офатҳои табиӣ дар як сол ба 350 расидааст. Қисми бештари ҷунин ҷараёнҳоро лағжиш, сел ва обҳезӣ (77%) ташкил медиҳад, ки аз онҳо 55% дар ноҳияҳои Айни ва Панҷакент рух медиҳанд (расми 3.6) [111].

Сел. Дар ҳудуди мавзеи таҳқиқотӣ ҳодисаҳои хавфи селӣ қисмати миёнакӯҳӣ маҳсуб мешаванд. Тӯлнокии ҷараёнҳои селӣ аз рӯйи масоҳат дар ҳудуди мавзеҳои аҳолинишин то 25% - ро ташкил медиҳад. Давраи ҳосилшавии ҷараёнҳои селӣ аз моҳҳои апрел оғоз гардида, то моҳи ноябр идома меёбад. Ҷараёнҳои селӣ асосан аз овардани лойқаҳо ва сангпораҳои ғализ ва берун аз он алоқаманданд.

Қариб ҳама ҳудуди мавзеи таҳқиқотиро манбаъҳои Ҷаъоли ифлосшавии селҳои характери гравитатсионӣ-фурӯравӣ ва инчунин, эрозсионӣ-денудатсионидошта ташкил медиҳанд.

Пайдошавии ҷараёнҳои селии обӣ-сангӣ асосан дар нишебихо бо шустани нишебихои қабурғаҳои обҷамъшавӣ ва баровардани мавод дар таҳшониҳои қаъриро пуркарда ба амал меояд. Пайдошавии селҳо эрозсионӣ, гоҳҳо – эрозсионӣ-пошхӯрдавӣ мешаванд ва дар манбаъҳои Ҷаъоли хурӯҷкунӣ пайдоиши эрозсионӣ - денудатсионӣ ва обӣ - аккумулятивӣ, гоҳҳо гравитатсионӣ доранд.

Таҳқиқот собит менамояд, ки дар аксари ҲТММ - и вилояти Суғд пайдошавии ҷараёнҳои селӣ дида намешавад, танҳо дар гирду атрофи парваришгоҳи «Зарафшон» лағжиш ва тармафароӣ ба назар расид.

Ярҷҳо. Дар ҲТММ - и Ҷумҳурии Тоҷикистон селҳо ҳангоми зиёд боридани борон аз даҳаи дуюми моҳи феврал то даҳаи якуми моҳи май ба вучуд меоянд, ки сабаби бавучудоии ярҷ гардида, асосан шабона 73% ва рӯзона 27% - ро ташкил медиҳад. Дар байни ҲТММ - и Тоҷикистон ярҷ бештар дар ҳудуди мамнуъгоҳи «Даштиҷум», резервати биосферии «Ромит», қисмати Боғи миллии Тоҷикистон дар ноҳияҳои Сангвор ва ВМКБ, боғҳои табиӣ «Ширкент» ва «Сарихосор» ба вучуд меояд.

ҲТММ - и Ҷумҳурии Тоҷикистон, ки бештари вақт ба ярҷҳо гирифта шудаанд, парваришгоҳи «Макони суғур» ва мамнӯъгоҳи «Зарринкӯл» мебошанд (расми 3.7).

Тавассути усули механикӣ дар мувозинат нигоҳ доштани массаҳои хок яке аз роҳҳои мубориза бар зидди ярҷ ба ҳисоб меравад. Нишебҳои лағжидаро бо ба нақша гирифтани баландии нишебҳо бояд ҳамвор кард. Инчунин, нишебҳои ярҷро лангар карда, деворҳои сунъии нигоҳдорӣ бояд сохт.

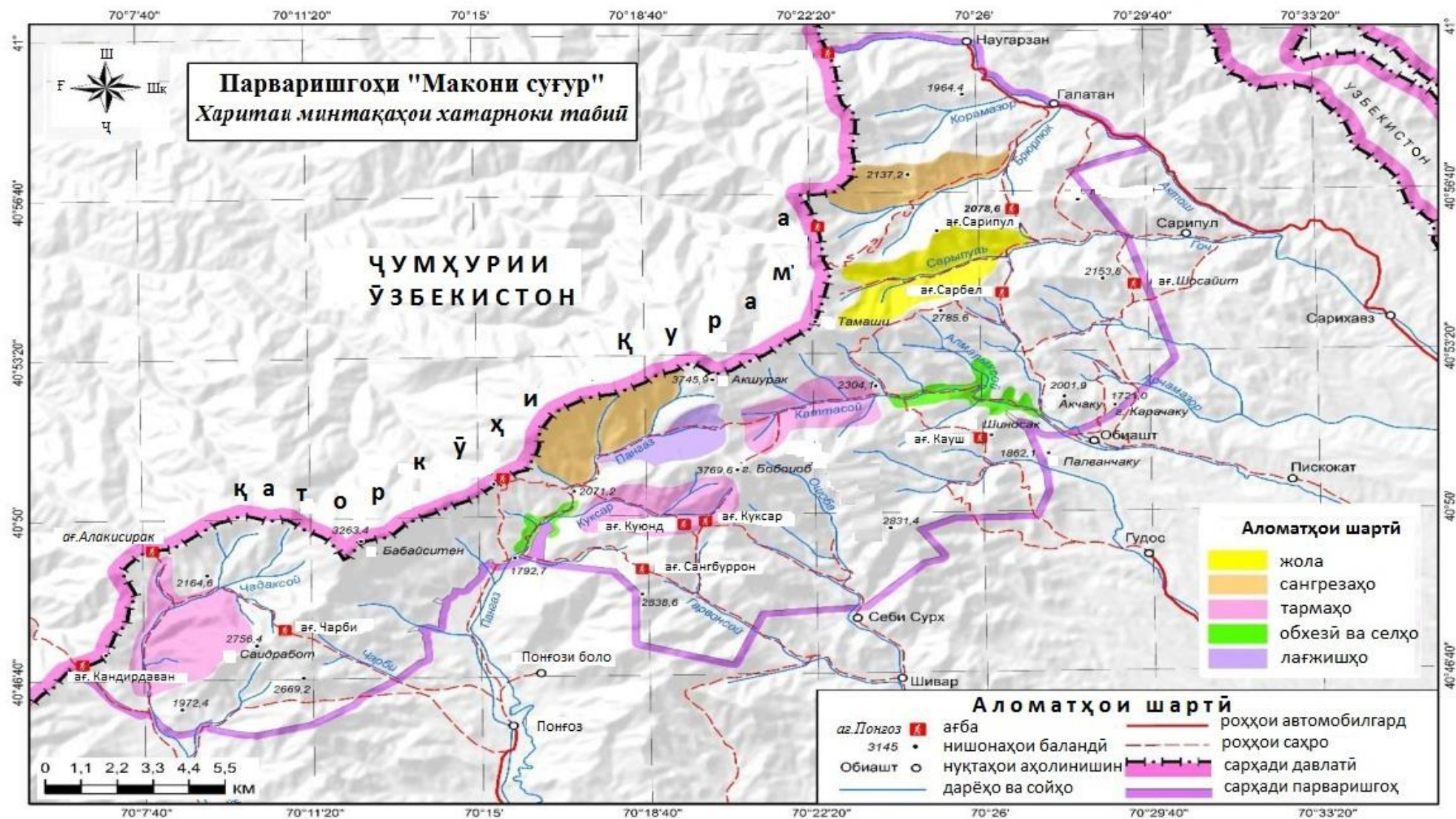
Дар натиҷа истифодаи сунъӣ ба вучуд омада, ба лағжидани хок роҳ дода намешавад. Бояд шабакаҳои дренажӣ барои гузариши озоди обҳои зеризаминӣ таъмин кард.

Гузариши обҳои рӯизаминӣ барои ҳифзи нишебҳои ярҷ аз воридшавии ин обҳо ба хоки нишебҳо аз ярҷ ва ҳудуди ҳамшафат истифода мешавад; ин обҳо дар натиҷаи об шудани барф дар фасли баҳор ва талафоти борони шадид ба вучуд меоянд. Интиқоли обҳои рӯизаминӣ тавассути системаҳои шабакаҳои захкаш, ки дар шаҳрҳо баъдаанд ва дар деҳот, ки ҳудуди калони озод доранд, кушода мешавад.

Дар мубориза ба муқобили ҳодисаҳои лағжишӣ аз обҳои зеризаминӣ бо мақсади боздошти обҳои зеризаминӣ, ки дар уфуқҳои поёнии ғрунт, дар байни қабатҳои ғуноғуни онҳо ба амал меояд, дренажҳои чуқур ё рӯизаминӣ бомуваффақият истифода бурда мешаванд. Дренажҳои чуқур ва на он қадар дур аз нишебҳои ярҷ ҷойгир шуда, оби зиёдагии ҷамъшударо ба ҷойҳои обгиранда мерезанд.

Нишебҳои дорони ярҷҳои эҳтимоли низ бо роҳи сохтани ҷӯйборҳои обпарто, ки дар чуқурии 2,5 - 3,0 м аз сатҳи замин сохта шудаанд, хушк мешаванд. Вақте ки ба нишебҳои ярҷ миқдори зиёди манбаи об ва ҷашмаҳо дохил мешаванд, амалия нишон медиҳад, ки дренажҳои нишебӣ – хандакҳои на он қадар калони қад-қадӣ нишебҳои ярҷ воқеъ буда, баъди сохтан бо масолеҳи ғлоиш ғур карда шаванд. Барои кори бомаром дренажҳои нишебҳо дар фасли зимистон зери умқи яхбандии хок ва дар зери сатҳҳои эҳтимолии ярҷ ҷойгир карда мешаванд.

Илова бар ин, соҳили дарёҳо аз харобшавӣ ва эрозия, ки ҳангоми обхезӣ ё дамиши дарё ба амал меоянд, тавассути бунёди иншооти ғуноғуни муҳофизатӣ ва танзимкунанда ҳифз карда мешаванд (ин сохтмони сарбандҳои тӯлоии реактивӣ ё

Расми 3.7. - Харитаи хатарҳои табиӣ дар парваришгоҳи «Макони суғур»

инстраксияҳои кунҷӣ мебошад, ки дар зери кунҷҳои калон ба хатти соҳил нигаронида шудаанд).

Аз ин рӯ, ба андешаи мо, барои муборизаи пурраи зидди ярҷ ҳамаи тадбирҳои дар боло зикршударо якҷоя истифода бурдан лозим аст. Вобаста ба шароити маҳал ва минтақаҳои муайян маҷмӯи тадбирҳои муҳофизат аз ярҷ вобаста аст.

Тарма, жола ва сангрезаҳо. Зиёда аз нисфи масоҳати кишвар дар баландии 3000 м аз сатҳи баҳр ҷойгир шудааст. Дар фасли зимистон дар кӯҳҳо барфҳои зиёд меборад, нишебии онҳо рост, баланд, серхарсанг, қариб ки олами растаниҳо дида намешавад: ин ҳама баъди боридаи борон ё ин ки баъди обшавии барфҳо ва фаромадани тарма ба назар мерасад.

Дар ҷумҳурии мо мавзеи тарманафароянда танҳо шимол – қисми ғарбии водии Фарғона ва ҷанубии вилояти Хатлон мебошад. Боқимонда ҳудудҳоро шартан ба 6 минтақаҳои тармафароянда ҷудо кардан мумкин аст: ҳавзаи Зарафшон, нишебии ҷанубии қаторкӯҳи Ҳисор, Қаротегин, Дарвоз, Помири Шарқӣ ва Помири Марказӣ.

Муҳити хатари тармафароии ҲТММ - и ҚТ Боғи миллии Тоҷикистон дар ВМКБ ва қисмҳои он дар ноҳияҳои Сангвор ва Лахш, Боғи табиӣ-таърихии «Ширкент», Боғи табиӣ «Сарихосор», резервати биосферии «Ромит», парваришгоҳҳои «Камароб», «Зарафшон», «Дараи Сабз» (расми 3.8), «Сангвор», «Алмосӣ» ва «Даштиҷум» мебошанд.

Таъсири хатари радиатсионӣ. Масоили дигари геоэкологӣ дар минтақа ин таъсири хатари радиатсионӣ мебошад. Ва ин хатар дар ҳоли имрӯз бештар аз партовгоҳҳои коркарди комбинати маъдантозакунии Бӯстон бармеояд.

Маълум аст, ки дар ҳудуди мавзеи таҳқиқотӣ даҳҳо корхонаҳои кӯҳӣ-маъдантозакунӣ мавҷуданд, ки дар натиҷаи фаъолияти истеҳсолии худ чандин партову партовгоҳи калонро ба миён овардаанд, ки дорои миқдори зиёди радионуклидҳо, намакҳои металлҳои сахт (кадмий, қӯрғошиму руҳ) ва ҳамчунин моддаҳои захрнок (сианидҳо, кислотаҳо, силикатҳо, нитратҳо ва сулфатҳо) мебошанд.

Дар партовгоҳҳои радиоактивӣ ва захрнок дар ҳудуди мавзеъ чунин унсурҳо ва пайвастаҳои онҳо, мисли уран, плутоний, торий, радий, полоний ва калий⁴⁰ бо давраи гуногуни афканишот (аз садҳо ҳазор то миллионҳо сол) мавҷуданд.

Масоили нигоҳдошти партовгоҳҳои мазкур аз он ҷиҳат боз хавфноканд, ки ҳодисоти хатарноки табиӣ - боришоти саҳт, ғуруравихо, шамолҳои саҳт, сел ва дигар ҳодисаҳои табиӣ дар намуди газ, моеъ ва саҳт гирду атрофро захролуд менамоянд (расми 3.9) [18].

Расми 3.9. - Нақшаи ҷойгиршавии партовгоҳҳо

Хатари асосӣ дар он аст, ки қисмати зиёди партовгоҳҳо дар наздикии маҳалҳои аҳолинишини минтақа ва дар наздикиҳои маҷрои дарё воқеанд. Дар гирду атрофи бисёр партовгоҳҳо симҳорҳои муҳофизатӣ кашида нашудаанд ва дар навбати худ аломатҳои огоҳикунанда мавҷуд нестанд. Аз ин сабаб, аҳолии дар гирду атроф маскундошта дар ин мавзеъҳо ба ҷаронидани ҷорво машғуланду маводи захролудгаштаи ҷинсҳои кӯхиро баҳри сохтмони бинову иншооти худӣ истифода мебаранд. Ғайр аз он, паҳншавии моддаҳои захрдору радиоактивӣ ба майдонҳои кишти хоҷагии халқ, ки дар атрофи партовгоҳ ба роҳ монда шудаанд, метавонанд аҳолиро гирифтори афканишоти радиоактивӣ кунанд.

Баҳри пешгирии захролудшавии аҳоли аз ин хатари табиӣ ба андешаи мо зарур аст, ки барои ғализ нашудани ҳавои атмосферӣ дар ин мавзёҳо таҷҳизоти тозакунада гузошта шавад. Бо вучуди ҳамин ҳам, қисми муайяни моддаҳои ифлосу вайронкунамандаро таҷҳизот нигоҳ дошта наметавонад ва онҳо ба ҳаво мераванд. Аз ин рӯ, коргоҳҳои истеҳсолиро лозим аст, ки атрофи минтақаҳои ҳифзшавандаро сабззор намуда, дар ин самт гузаронидани маҷмӯи чорабиниҳоро пешбинӣ намоянд. Зеро растаниҳо ҳаворо тоза намуда, таркиби газии онҳоро хуб ва садоҳову овозҳои саноатиро паст менамоянд.

Таҳлилҳо нишон медиҳанд, ки баҳри ҳалли масоили геоэкологие, ки ба ифлосшавии боду ҳаво алоқаманданд, самти шамол, характери релеф - пастиву баландии он, иқлими маҳал, қабати ҳокӣ ва растанигиро ба инобат гиранд.

Дар асоси таҳқиқоти санитарӣ-гигиенӣ барои ҳама ҳудудҳои Тоҷикистон меъёри муқаррарии концентратсияҳои моддаҳои захрнок хавфнок дар ҳаво муқаррар карда шудааст. Мисол, фаъолнокиву хурӯҷкунии сатҳи радиатсионӣ дар саросари кишвари мо бояд аз 57 мкР/соат зиёд набошад. Вале, ин меёр дар минтақаҳои партовгоҳҳои гирду атрофи Адрасмон (хусусан, деҳаи Деҳмӯй) чандон баланд аст. Ва муҳим аст, ки ба хоҳири пешгирии хавфи ин хатар ҳамасола гирду атрофи чунин партовгоҳҳоро симхор кашидаву назорати экологиро дар сатҳи зарурӣ ба роҳ мондан лозим аст [18].

Бо мақсади мутобиқкунонии партовҳои радиоактивӣ ва захрнокҳои партовгоҳҳо, паст кардани таъсири хатари потенциалӣ ба муҳити атроф ва саломатии мардум «Консепсияи миллии Ҷумҳурии Тоҷикистон оид ба солимгардонии маҳфузгоҳҳои партовҳои коркарди маъдани уран барои солҳои 2016-2024» (Қарори Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 27.07.2016, №329) коркард ва қабул гардид [1].

Муайян карда шуд, ки мавзеи таҳқиқотии мо ХТММ - и вилояти Суғд ва объекти таҳқиқот – парваришгоҳи «Дараи Сабз» дар масофаҳои хело дур аз манбаи захролудшавии радиоактивӣ ва партовгоҳҳои он ҷойгир аст. Ва бегуфтугӯ, таъсири ин хатари оқибати радиатсионӣ ба муҳити атрофи парваришгоҳ аз имкон дур аст. Мо бо итминон метавонем баён намоем, ки ин хатар ба ҷалби туристони ҷӣ дохиливу ҷӣ хориҷӣ монеа шуда наметавонад.

Дар асоси маълумоти дар боло ғирдовардашуда бояд системаи нишондиҳандаҳои таъсир ба ҲТММ, на танҳо аз сабаби хавфҳои табиӣ дар боло номбаргардида, балки омилҳои ба фаъолияти ҲТММ таъсиркунандаро муайян намудан лозим аст (расми 3.10). Кӯшиш кардем, ки омилҳои таҳлилгардидаро бо дараҷаи таъсири он ба олами наботот ва ҳайвоноти ҲТММ - и вилояти Суғд бо ҷадвали 3-балла тафриқа гузаронем. Таҳқиқоти озмоишӣ дар асоси таъсири ин ё он омилҳо ба олами флора ва фаунаи ҲТММ - и вилояти Суғд чунин арзёбӣ карда шуд (ҷадвали 3.3).

3.2. Чашмаҳои маъданиву кӯлҳо ва хизматрасонии экотуристиву рекреатсионӣ

Фазои ТЭ-и вилояти Суғдро зебоии табиати нотақрор аз қабилҳои кӯлҳои Искандаркӯл, кӯли Морон, кӯли Калон, Ойкӯл, кӯлҳои Аловиддин, Ҳазорчашма ва Марғзор, чашмаҳои шифобахш, осоишгоҳҳои табобативу истироҳатӣ ва парваришгоҳҳои табиӣ ташкил медиҳанд.

Аз расми 3.11 дар поён овардашуда аён мешавад, ки сарватҳои оби минтақа маҳз аз чараёни дарёҳои Моғиён, Артуҷ, Фон ва Искандар сарчашма мегиранд.

Тоҷикистон аз чашмаҳои оби маъдандор (минералӣ), лойқаҳои шифобахш бой буда, оби маъдании Ҳавотог (Истаравшан), Оби Шифо (Исфара) дар вилояти Суғд аҳамияти калон доранд ва ҳамчун макони хизматрасонии экотуризм-рекреатсионӣ фаъолият мебаранд [55, 99].

Осоишгоҳи Ҳавотог. Осоишгоҳи мазкур аз маркази вилоят - шаҳри Хучанд дар километри 96-ум дар шаҳри Истаравшан воқеъ аст. Масофа аз шаҳри Истаравшан то ба осоишгоҳ 24 км-ро ташкил медиҳад ва дар баландии 600 м аз сатҳи баҳр ҷойгир аст. Обҳои маъдании минтақаи вилоят асосан таркиби карбонатӣ, сулфурогидрогенӣ ва радонӣ доранд. Дар ин мавзӯ, соли 1948 ба хоҷаи дарёфти захираҳои нафт пармачоҳи амудии чуқуриаш 1300 м кофта шуд. Дар натиҷа ба роҳ мондани корҳои геологӣ - иқтишофӣ аз дохили ҷоҳи оби термалӣ фаввора зада баромад. Мутахассисони соҳа пас аз омӯзиши ҳаматарафаи таркиби кимиёвину физикии он дақиқ қарданд, ки ин об хусусиятҳои фаъоли шифобахшӣ дорад.

Расми 3.10. - Харитаи геоэкологӣ ва типикунонии ҳавзаҳои табиӣи вилояти Суғд

Чадвали 3.3. - Баҳодиҳии (3-балла) таъсири омилҳои табиӣ ва техногенӣ ба флора ва фаунаи ҲТММ - и вилояти Суғд
[111] (бо иловаи муаллиф)

Номи ҲТММ	Обҳезӣ, селҳо ва лағжиш		Ҳавфи баромадани қўлҳои баландкӯҳ		Тарма, жола, сангборишҳо		Биёбоншавӣ		Сўхторҳои аз сабабҳои табиӣ		Ифлосшавии химиявӣ		Қўруқшиканӣ – шикор ва моҳидорӣ		Чамъоварии беиҷозати растаниҳои ҳудудӣ, буттамева, занбӯруғҳо		Фаъолияти туристӣ ва рекреатсионӣ		Зарар аз нақлиёт ба ҲТММ		Зарар аз комплекси истиқоматии ҲТММ		Зарар аз фаъолияти ҳоҷагидорӣ ба ҲТММ		Зарар аз фаъолияти илмӣ ба ҲТММ		Таҳдидҳои характери биоекободихӣ	
	фл	фа	фл	фа	фл	фа	фл	фа	фл	фа	фл	фа	фл	фа	фл	фа	фл	фа	фл	фа	фл	фа	фл	фа	фл	фа	фл	фа
Парваришгоҳи М	3	3	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	2	1	2	2	1	1	1	1	2	2	1	1	1	1
Парваришгоҳи	2	2	1	1	2	1	1	1	2	1	1	1	1	1	2	1	2	2	1	1	1	1	2	2	1	1	1	1
Парваришгоҳи	1	1	1	1	1	1	2	2	1	1	1	2	1	1	2	2	2	2	1	1	1	1	2	2	1	1	1	1
Парваришгоҳи	2	2	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	2	2	3	3	2	2	1	1	1	1	2	2	1	1	1	1
Парваришгоҳи	3	3	2	2	1	1	2	2	1	1	1	1	3	3	3	3	3	3	1	1	1	1	3	3	1	1	1	1
Боғи табиӣ миллии «Яғноб»	1	1	1	1	2	1	1	1	1	1	2	2	1	1	2	1	2	2	1	1	1	1	2	2	1	1	1	1

АЛОМАТҲОИ ШАРТӢ

АЛОМАТҲОИ ГИДРОГРАФИ

МАНБАИ ФИЗОГИРӢ

Пиряхию барфӣ

Барфию пиряхӣ

ҲАҶМИ ҲАРАКАТИ ОБ

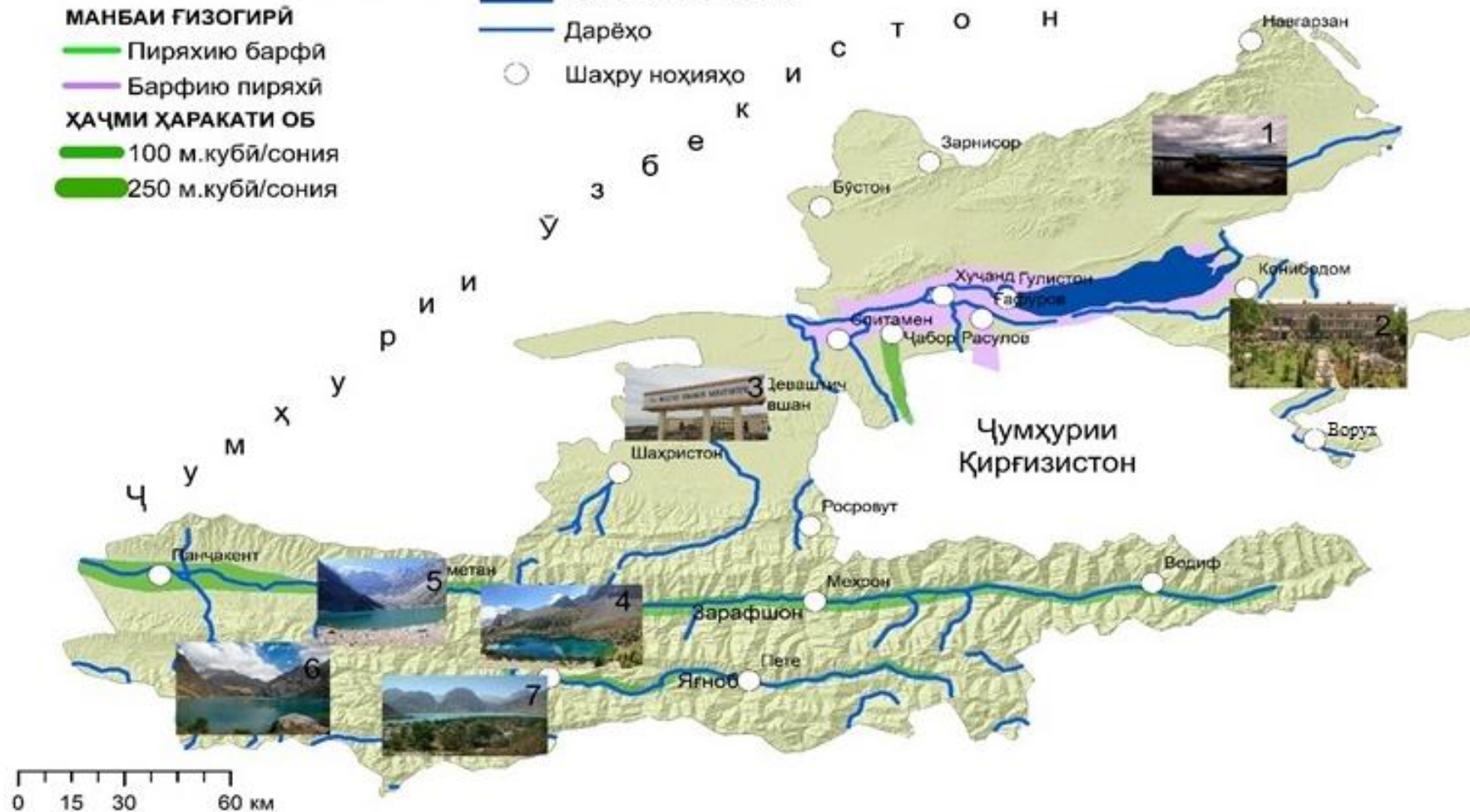
100 м.кубӣ/сония

250 м.кубӣ/сония

Кӯлҳо ва обанборҳо

Дарёҳо

Шаҳру ноҳияҳо

Расми 3.11. - Харитаи гидрографии минтақаи таҳқиқот

Аломатҳои шартӣ ба расми 3.11.:

1.Кӯли шӯри Оксукон;	5.Кӯли Калон;
2.Осоишгоҳи Зумрад;	6.Ҳафтакӯл;
3.Осоишгоҳи Ҳавотоғ;	7.Искандаркӯл.
4. Кӯлҳои Аловиддин;	

Дар ҳоли имрӯз осоишгоҳи Ҳавотоғ пурра фаъолият намуда, ҳамасола чандин туристону истироҳаткунандагонро қабул мекунад. Имрӯз осоишгоҳи мазкур дорои 155 кати муолиҷавӣ буда, дар он ҷо маризони гирифтори меъдаву рӯда, системаи асаб, мушаку устухон ва дигар бемориҳо муолиҷа мегиранд. Таркиби оби осоишгоҳ хлоридӣ, гидрокарбонати нитрогенӣ, метан ва радонӣ мебошад, ки ҳарорати он ба 51⁰-55⁰С баробар аст.

Омӯзиши сарчашмаҳо нишон дод, ки обҳои гарми маъдании Ҳавотоғ ба намуди обҳои гарми натрий – хлориддор бо маъданҳои 4 г/л маҳсубанд, ки ба обҳои сарчашмаи Ессентуки наздиканд. Дар як литри об: азот – 5560%, гази карбон – 20-45%, оксиген – 0,1-1%, гидроген – 0,01-0,9%, гелий – 0,5-1,5%, метан – 1-2% мавҷуданд. Таркиби микроунсурҳои об: хлор – 2000мг/л, оҳан – 300 мг/л, бор – 14 мг/л, фтор – 4,9 мг/л, стронсий – 0,015 мг/л, литий – 0,015 мг/л ва ванадий – 0,001 мг/л-ро ташкил медиҳад. Ҳарорати моҳҳои апрел-июн +15-30⁰С ва моҳҳои сентябр-октябр +20-30⁰С аст.

Дар ин осоишгоҳ тарзи муолиҷа ба намуди қабули ваннаҳо, души рӯдаҳо, муолиҷа бо буғи радонӣ ва дигар усулҳои наву замонивии амроз ба роҳ монда шудааст. Иқлими осоишгоҳ мулоим, зимистони сербарфу шамол, тобистони салқин, хушк ва баҳри муолиҷаи беморон ва барқароркунии саломатии мардум мусоидаткунанда аст.

Осоишгоҳи Зумрад. Осоишгоҳ аз лиҳози маъмурӣ ба шаҳри Исфара тааллуқ дорад. Осоишгоҳи мазкур яке аз мавзеҳои зеботарини вилоят маҳсуб ёфта, чун осоишгоҳи табиӣ (дар баландии 940 м аз сатҳи баҳр) шинохта шудааст. Яке аз сабабҳои бунёди ин осоишгоҳ мавҷуд будани чашмаи оби шифоии «Обишифо» аст, ки ҳанӯз соли 1972 дар мавзеи имрӯзаи осоишгоҳи «Зумрад» бунёд гардида буд. Он

замон фаъолияти он чун озоишгоҳ барои барқарор намудани саломатии кишоварзон равона шуда буд ва чанд сола қабл (соли 1976) онро ба озоишгоҳ табдил доданд, ки дорои 260 кати муолиҷавӣ буд. Дар замони имрӯз бошад, дар ин озоишгоҳ дар як баст то 500 нафар беморон муолиҷа мегиранд, ки сафи онҳо дар як сол то ба 8500 нафар мерасад. Имрӯз дар озоишгоҳи мазкур 3 бинои истиқоматӣ, 2 котеҷ, 3 бинои табобатӣ, касри «Шифокорон» (барои 300 нафар), китобхона, ҷойхонаи «Сино», осорхона, ошхона, озоишгоҳи биокимиявӣ, шӯбаи таҳҳис ва дандонпизишкӣ барои беморону муҳтоҷон хизмат мекунад. Соҳаи хизматрасонии озоишгоҳ сол то сол ривоч ёфтаву васеъ гардида истодааст. Имрӯз дар озоишгоҳи «Зумрад» ба беморони дилу раг (шароеи хун, миокардитҳо, атеросклероз, камхунӣ дил, тромбофлебит ва ғ.), узвҳои таҷа ва ҳаракат (тарбод, остеохондроз, остеоартрозҳо, остит, бурсит ва ғ.), силсилаи асаб (атеросклерози рағҳои майна, арахноидит, энсефалит, полиомиелит, сарсом, неврастения ва ғ.), касалиҳои занона (илтиҳоби бачадон, бенаслӣ, эндометрит, аднексит, колпит ва ғ.), илтиҳоб ва захми меъда, амрози ҷигар, талҳадон, гурда, роғҳои пешоб ва ғ. дармон баҳшида мешавад [55]. Табибони ҳозиқи озоишгоҳ аз усулҳои пешрафтаву тараққикардаи замонавӣ муолиҷа бо оби маъданӣ (обшифой), варзиш, парҳез, лойкаи шифобаҳш, лойқабарк, озокерит (муми кӯҳӣ), нафталан, барқшифой, магнитшифой, масҳшифой, сӯзаншифой ва ғ. истифода намуда, беморонро муолиҷа мекунад.

Инчунин, дар вилояти Суғд чашмаҳои шӯр мавҷуданд, ки аз байни ҷинсҳои кӯҳӣ намакдор баромада, аз онҳо лойкаи шифобаҳш ба вуҷуд омадааст ва яке аз онҳо кӯли шӯри Оқсуқон дар шаҳри Исфара аст.

Кӯли шӯри Оқсуқон. Кӯли мазкур дар ҳудуди вилоят ягона кӯли шӯри шифобаҳш маҳсуб ёфта, тариқи маъмурӣ ба ноҳияи Ашт тааллуқ дорад. Кӯли Оқсуқон дар километри 22-юми роҳи мошингарди байни Оқсуқон – Шайдон ҷойгир гашта, масофа то маркази вилоят шаҳри Хучанд 82 км-ро таҳкил медиҳад. Кӯли Оқсуқон дар доманаи қаторкӯҳи Қурама, дар паствами 130 м аз сатҳи баҳр баланд ҷойгир буда, иқлими континентӣ дорад ва ҳарорати миёна дар моҳи июн +29 дараҷа (дар баъзе рӯзҳои гарм то ба +38 дараҷа), дар моҳи январ -1 дараҷа паст мефарояд, мебошад. Андозаҳои кӯли Оқсуқон чунин аст: дарозии максималиаш 13

км, пахноиаш то ба 2 км ва масоҳаташ ба 8,82 км², дар баъзе мавридҳо то ба 12 км² мерасад. Чуқурии оби кӯл ба 0,7 м баробар аст ва умқи он хело ҳамвору рост мебошад [55].

Ғизои асосии кӯлро оби чашмаву дарёҳои мавсимӣ ва боришот ташкил медиҳанд. Дар қисмати ҷанубии кӯҳи Қизилҷар чашмаҳои шӯр ғаввора зада, сойи Қароконро ташкил медиҳанд ва ба қисмати ғарбии кӯли Оқсукон ворид мешаванд.

Дар фасли гармои тобистон кулли чашмаҳои шӯри доманаи кӯҳҳои Оқбелу Қизилҷар гирифтори хушкшавӣ мешаванд. Ҳолатҳое мешаванд, ки дар баҳорон ҳангоми боришоти саҳту шиддатнок, обҳои ширини атмосферӣ тавассути сойи Даҳана ва дигар сойҳои паҳлӯӣ ба кӯли Оқсукон ҷорӣ мешаванд.

Миёнаи фасли тобистон қисми ғарбии кӯл ва дар интиҳои фасли тобистон қисми шарқии он меҳушқад ва сатҳи болоии онро қабати тунуки 2-5 сантиметраи намак пӯшонида мегирад.

Оқсуконкӯл мавзеест, ки лойқаи он дорои сифати баланди шифобахшӣ (93 намуди унсури кимиёвӣ: хлориди натрий, сульфати натрий, кислотаи силикат, пайвастаҳои алюминий, оҳан, карбонатию сульфатӣ, инчунин унсурҳои алоҳида аз қабилҳои магний, бор, калий, фосфор ва ғайраҳо) буда, дар қатори бехтарин лойқаҳои давоии Танбукан (Пятигорск), Одесса, Сакӣ ва дигарон дохил мешавад.

Мутобиқ ба далелҳои И.И. Исмоилов ҳанӯз охирҳои асри XIX то ибтидои асри XX ҳамасола ба хоҷаҳои табобат ба кӯли Оқсукон беш аз 50 000 нафар одам омада мерафтанд. Ва мутобиқи зикрҳои ин олим амбулаторияи табобатии Оқсукон дар як вақт то 200 – 250 нафар дардмандро ба муолиҷа фаро гирифта метавонад [55].

Доир ба лойқаи шифобахши Оқсукон баҳри табобати бемориҳо як зумра олимон, аз ҷумла И.И. Исмоилов таҳқиқоти ҳаматарафа гузаронидааст. Бинобар гуфтаҳои ин олим ба воситаи лойқаи Оқсукон касалиҳои узвҳои таъҷило ҳаракат, рағу пай ва дигар бемориҳоро бомуваффақият муолиҷа кардан мумкин аст [55].

Айни замон лойқаи давоии ин кӯлро дар ороишгоҳҳои табобатии шаҳрҳои Хучанд, Бӯстон, Конибодом, Гулистон, ноҳияи Ҷаббор Расулов ва дигар марказҳои мавриди истифодаи васеъ қарор медиҳанд.

Ғайр аз он, кӯли Оксукон манбаи хуби истехсоли намак (ҳамасола 35 ҳазор тонна намак) ҳам маҳсуб ёфта, талаботи аҳолии ноҳияҳои шимолии Тоҷикистон аз он ҷумла, вилоятҳои Фарғона, Андиҷон, Қизилқоғна, Самарқанд ва Сурхондарёи Ҷумҳурии Ўзбекистонро бо ин маводи хӯрокаи муҳими рӯзгор таъмин менамуд.

Олимони бузурги соҳаи геологияи Тоҷикистон, академик Р. Б. Баротов ва В. П. Новиков (1984) зимни омӯзишу таҳқиқи қабатҳои миосенин (нимаи аввали неоген) ҳавзаи Оксукон исбот кардаанд, ки дар таркиби оби кӯл намаки зиёд мавҷуд аст [25]. Ба ҳамагон аён аст, ки дар кишвари мо ҳамасола муассисаҳои нави табобатӣ дарҳои худро барои беморону муҳтоҷон боз карда истодаанд. Асоси табобати қисми зиёди беморон лойкаи давоӣ мебошад. Аз ин ҷост, ки истифода ва сарфаи лойкаи рӯз то рӯз меафзояд. Ба хоҳири наслҳои оянда онро сарфаю сариштакорона бояд истифода бурд.

Дар ин мавзӯ, олимону муҳаққиқон захираи боқимондаи лойкаи давоиро ҳар гуна ҳисоб кардаанд. Мутобиқи тадқиқоти соли 1950, ки аз ҷониби В. А. Бедер ва Н. М. Чуршина дар Оксукон гузаронида шуда буд, онро нишон дод, ки захираи боқимондаи лойкаи шифобахши ин мавзӯ нисбат ба таҳқиқоти соли 1932 гузаронида шуда, 30% поён рафтааст ва ҳоло дар кӯл 33210 м³ ё ба миқдори 62430 тонна лойкаи давоӣ боқӣ мондааст. Захираи боқимондаи кӯли Оксукон барои 50 соли оянда мерасад [54]. Мо чунин мешуморем, ки имрӯз таҳқиқоту омӯзиши захираи боқимондаи лойкаи ин мавзӯро аз нав баҳодиҳӣ намуда, ба таври саҳеҳу возеҳ муайян созем.

Дар байни мавзӯҳои туризм кӯҳҳои Фон машҳур буда, он миёни тепаҳои қаторкӯҳҳои Зарафшону Ҳисорро ташкил дода, аз Куштутдарё то Фондарё тӯл кашидааст. Кӯҳҳои Фон яке аз кӯҳҳои баландтарини кишвар ба ҳисоб рафта, дар ҳудуди он як зумра кӯлҳои зебоманзар, ки мавзеи асосии ташкили ТЭ мебошанд, мавҷуданд (ҷадвали 3.4).

Ҷадвали 3.4. - Таснифи кӯлҳои минтақаи таҳқиқот

№	Номгуӣи кӯлҳо	Артерияи обӣ	Масоҳат, км ²	Дарозӣ, м	Таксими маъмурий-ҳудудӣ
1.	Ҳафткӯл	дарёи Моғиён	1110	68400	шаҳри Панҷакент

2.	Кӯли калон	дарёи Артуҷ	159	17400	шаҳри Панҷакент
3.	Кӯлҳои Аловиддин	дарёи Фон	3230	126	ноҳияи Айнӣ
4.	Искандаркӯл	Искандардарё	958	29400	ноҳияи Айнӣ

Мавзеи Ҳафтакӯл. Ҳафтакӯл аз лиҳози маъмурӣ ба ноҳияи Панҷакенти вилояти Суғд дохил шуда, артерияи обшаро асосан дарёи Моғиён ташкил дода, шохоби калонтарини дарёи Зарафшон (68 км дарозӣ, 1100 км² ҳавзаи обғундор) аст. Дарёи Моғиён аз дарёчаи Қаросу сарчашма гирифта, дар баробари ҳаракат кардан номи Дараи Калонро ба худ мегирад. Шимолтар аз деҳаи Ғезани поён, аз тарафи рост ба ин руд дарёи Шинг ҳамчараён гашта, номи Моғиёнро мегирад, ки кӯлҳои зебоманзар дар шохоби калони он – Шингдарё (14,2 км дарозӣ ва 454 км² майдони ғизогирӣ) воқеанд [98].

Ҳафтакӯли Шингдара дар байни кӯҳпораҳои танг мавқеъ гирифтааст. Ҳангоми аз қисмати поёни Шингдарё ба сарғахи он роҳ пеш гирифтани моро зарур меояд, ки пайроҳаҳои азими байни дараро паси сар намуда, сӯйи кӯлҳои мавзеъ ҳаракат намоем. Дар пешорӯйи мо дар ҳар як ҳамворӣ як кӯли аҷоибу асрорангез маскан гирифтааст.

Ҷойгиршавии ҳафт кӯли мавзеи Шинг тариқи зайл: (аз сарчашмаи Шингдарё ба самти поён): Ҳазорчашма, Марғузор, Хурдак, Нофин, Ҳушёр, Соя ва Миҷгон буда, фосилаи ҷойгиршавии кӯлҳо ба 842 м рост меояд.

Дар ҳавзаи дарёи Моғиён 16 кӯл, ки ҳар яке беш аз 1 га масоҳат дорад, ҷойгиранд. Пайдоиши ин кӯлҳо асосан дар натиҷаи фурурабии кӯҳпораҳо, ҳангоми ба миён омадани заминчунбиҳо рух додаанд.

Кӯлҳои ҳавзаи дарёи Киштут. Дараи Киштут аз лиҳози ҳудудӣ-маъмурӣ ба ҷамоати деҳоти Рӯдакӣ ва Ворӯ тааллуқ дорад. Артерияи асосии обии он дарёи Киштут аст, ки яке аз шохобҳои бузурги тарафи чапи дарёи Зарафшон маҳсуб мешавад. Андозаҳои ин дарё: масоҳати 53 км дарозӣ дошта, 863 км² ҳавзаи обғундорро доро аст. Дарёи Киштут аз баҳамоии дарёҳои Ворӯ ва Панҷ пайдо шудааст. Сарчашмаи асосии дарёи Киштут шохоби дарёи Ворӯ аст, ки аз пириҳои беноми дар ағбаи Дукдон воқеъ буда, сарчашма мегирад. Дарёи Ворӯ дорои

шохобҳои зиёд аст. Пас аз баҳамоии дарёҳои Амшуту Сармат ба дарёи Арчамайдон, он ба худ номи Ворӯро мегирад. Дарёи Панҷ мисли Ворӯ шохобҳои зиёд ва калон надорад ва аз пирахии Чимтарға ғизо мегирад. Дарёи Киштут масофаи 10,6 км-ро тай намуда, дар мавзеи деҳаи Дашти Қозӣ ба дарёи Зарафшон ҳамроҳ мешавад. Ба ҳисоби миёна дар ҳар сония аз бурриши кундалангии дарё 7,2 м³ об ҷорӣ мегардад [23-М]. Сарфи оби дарёи Киштут назар ба дарёҳои Фон ва Мастҷох бо он фарқ мекунад, ки ба тамоми фаслҳои сол нисбатан баробар тақсим шудааст. Дарёи Киштут аз пирахҳо ва барфҳои баландкӯҳ сарчашма мегирад. Оби дарёи Киштут асосан дар соҳаи кишоварзӣ ва боғу тоқпарварӣ ба таври васеъ истифода мешавад.

Дар ҳавзаи дарёи Киштут 28 кӯл арзи ҳастӣ доранд, ки масоҳати умумии онҳо 1,68 км² буда, 0,2% ҳавзаи дарёро ташкил медиҳанд ва дар баландии 2300 то 3500 м аз сатҳи баҳр ҷойгиранд. Дар атрофи ин кӯлҳо мавзеҳои басо хушу зебоманзар ба мушоҳида мерасанд, ки ҳар яке баҳри دیدани туристон мавзеҳои ҷолиб ҳисобида мешаванд [98, 23-М].

Метавон зикр кард, ки ҷӣ дар ҳавзаи дарёи Панҷ ва ҷӣ дар ҳавзаи дарёи Ворӯ миқдори кӯлҳои ҳаҷман калон зиёд нестанд. Лек, кӯли калону бузург дар ин саргах Кӯли Калон аст, ки дар ҳавзаи дарёи Арғуч, ки дарёи Панҷ аз он сарчашма мегирад, воқеъ аст. Имрӯз Кӯли Калон миёни туристон хело маъруф гардидааст ва яке аз мавзеҳои دیدанибоб шинохта шудааст.

Кӯли Калон. Аз лиҳози тақсимои маъмурӣ кӯли мазкур ба деҳаи Арғучи ҷамоати деҳоти Рӯдакӣ мутааллиқ аст. Кӯли Калон аз лиҳози геологӣ дар доманаи шимолу ғарбии кӯҳҳои Фон, дар сарғаи дарёи Арғуч, ки онро Уречдарё меноманд, воқеъ гаштааст [14-М]. Барои то ба Кӯли Калон рафтан моро зарур аст, ки қад-қадии водии танги дарёи Туришдара то баландии 200 м роҳро фатҳ намоем. Ин дара таҳшониҳои моренагиро мемонад, ки сатҳи болоияш васеъ ва аз пуштаҳои хурд иборат аст. Ин ҷо водӣ ба дараҳои тангу хурд ҷудо шудааст. Ин мавзе аз таллу тепаҳо иборат буда, аз дарахтони арҷаву бурс, ҳаданг, бед ва ғайра иборат аст. Дарахтони pistaву фарқ низ дар баъзе ҷойҳо ба назар мерасанд.

Кӯли Калон аз сатҳи баҳр дар баландии 2832 м воқеъ буда, дорои дарозии 1 500 км ва паҳноии 600 м аст. Чуқурии кӯл ба ҳисоби миёна 2,4 м-ро ташкил дода, чуқурии амиқтаринаш ба 11,8 м ва ҳаҷми обаш ба 2,05 млн м³ мерасад. Пайдоиши Кӯли Калон асосан пирахӣ-моренагӣ буда, таҳти таъсири равандҳои пирахҳои азими замони пеш пайдо шудааст. Ин пирахҳо дар замони яхбандии куҳан аз доманакӯҳҳо ба дараи Уречу Артуч лағжида фаромада буданд. Пирахҳо дар раванди ҳаракати худ аз қисматҳои баландтарини дараву кӯҳҳо харгуна чинсҳои кӯҳиро ба намуди харсангҳову сангпораҳои хурду бузург ба поёноб оварда буданд. Баъдан, бо даргузашти тӯлонии вақт ва об шудани пирахҳо, моренаҳо (пайдоишоти геологие, ки маҳсули фаъолияти пирахҳоанд) пеши маҷрои дарёи Уречро бастанд ва дар натиҷа, дар бандҳои моренагӣ минбаъд обҳои ғуншудаву захирашон зиёд гардид ва ба пайдошавии кӯли мазкур мусоидат намуданд [98].

Тӯлнокии Кӯли Калон ба 5,12 км баробар буда, оби он ранги кабудӣ баланд ва ҳамшабеҳ ба ранги лочуварди Бадахшон аст.

Дар ин мавзеи зебову диданӣ қад-қадӣ дарё ҳангоми ҳаракат мо ба силсилакӯлҳои хурд дучор меем. То расидан ба ин кӯлҳо роҳ хело пурпечутоб аст. Моро лозим меояд, ки пайроҳаҳои тангу нишебро миёни ҷангалу буттазорҳои анбӯҳ, гоҳҳо ҷониби рост ва гоҳҳо чап тоб хӯрда, ҳаракатамонро идома диҳем. Аввалин кӯле, ки пешорӯӣ мо қарор мегираду миёни анбӯҳи ҷангалу буттазор воқеъ аст, кӯли Ҷангалӣ ном дорад. Чанд ҷақрим болотар аз он, байни дарахтони бурсу арҷазор кӯли Сиёҳ мавқеъ гирифтааст. Гоҳ-гоҳе ҳангоми ҳаракат ва дидан намудан аз ин мавзеҳои хотирмон мо бо ҳайвоноти ин мавзеъ дучор меем, ки бештар диққати моро – ўрдакҳо ба худ ҷалб мекунанд. Гургу рӯбоҳ ва баъзе парандагони кӯҳӣ низ ба назари туристон бармехӯранд. Болотар аз кӯли Сиёҳ кӯлеро дучор меем, ки Бибиҷонак мегӯянд. Ин кӯл низ дар миёни кӯҳпораҳо байни дарахтони зиёде маскан гирифтааст. Агар мо самти ҳаракатамонро идома диҳем, пешорӯӣ мо кӯлҳои дигари мавзеъ: Молшӯй, Душоха ва Охкӯл падидор мегарданд.

Дар қисмати ҳавзаи шохоби дарёи Артуч инчунин кӯлҳои Чуқурак ва Сафедак ҷой гирифтаанд. Баландии Кӯли Чуқурак 2435 м аз сатҳи баҳр буда, майдони 0,03

км-ро ташкил медиҳад. Кӯл дорои 0,08 млн.м³ ҳаҷм ва то 137 м паҳноӣ дорад. Чуқурии мутлақи кӯл 6,0 м аст.

Дар ҳавзаи дарёи Артуҷ дар баландии тахминан 2810 м кӯли дигаре мавҷуд аст, ки Зиёрат ном дорад. Ғизогирии он низ аз пирахҳо буда, асосан аз пирахҳои кӯҳи Саришоҳ ғизо мегирад [98].

Бояд зикр кард, ки дар қисмати болооби шоҳоби чапи дарёи Киштут (дарёи Ворӯ) низ чанд кӯли дигарро метавон дучор омад. Байни онҳо аз ҳама калон ва бузургтарашон кӯлҳои Сарикӯл, Зидон ва Алои Калонанд [23-М].

Ҳаминро бояд қайд кард, ки мавҷудияти ин кӯлҳо характери мавсимӣ доранд. Ҳангоми тобистон, модоме, ки обшавии ғайри пирахҳо шуруъ мешавад, онҳо бо об пур мешаванд ва дар моҳҳои охири тобистону аввали тирамоҳ онҳо қисман хушк ва ё аз байн мераванд.

Кӯлҳои мавзеи Аловиддин. Дар ин ҷо маҷмӯи кӯлҳо ба мушоҳида мерасанд, ки дар ҳавзаи чапи шоҳоби дарёи Фон, ки онро Пасрӯд меноманд, воқеъ гаштаанд. Дарёи Пасрӯд 28,4 км дарозӣ дошта, ҳавзаи обҷамъшавии он 371 км² мебошад. Бояд зикр кунем, ки ҳавзаи мазкур дорои 4 кӯлест, ки ҳар якеи он масоҳати як гектарро ишғол менамоянд. Бо назардошти кӯлҳои хурдҳаҷм дар ин ҷо бо шумораи зиёди кӯлҳоеро дучор меоем, ки анқариб 15 тоанд. Баландии ҷойгиршавии ин кӯлҳои хурд аз сатҳи баҳр 2600-3540 м-ро ташкил медиҳанд. Релефи хело мураккаб гирду атрофи Пасрӯдро ихота кардааст. Дар ин мавзеъ дараҳои хурду дарозмасоҳат хело зиёданд, ки то ба 4-5 км мерасанд. Дарёҳои чун Турзул, Имнат, Бодхона, Сурхоб, Хоҷаи Китоб, Гурмазор, Ревад, Ағба, Чапдара аз баландиҳои дараҳо ҷорӣ гашта, дарёи Пасрӯдро ҳосил мекунанд.

Аввалин силсилакӯлҳои Аловиддин ба шакли секунҷаи росткунҷа шабеҳият дошта, дарозии он ба 50-60 м ва паҳноияш ба 25-30 м баробар аст. Кӯл дар пастхамии нишебии моренагӣ дар баландии 2600 м воқеъ буда, соҳили рост фаррохтар ва соҳили чапи он моилтар аст. Кӯл ранги баръало кабуд ва беолоиш дорад. Кӯл аз обҳои аз нишебии тали моренагӣ ва чандин чашмаҳои дигари атроф ғизо мегирад. Дар канори шимолу шарқии кӯл резишгоҳи об вучуд дорад ва аз он

дарёи Чапдара оғоз меёбад. Гирду атрофи кӯлро дарахтони бурс ва чимзамину шиварзамин пӯшониданд.

Дар нишебии тарафи шимолии тал миёни пастхамӣ кӯли дигаре воқеъ аст, ки онро кӯли Миёна мегӯянд. Аҳолии маҳаллӣ ин кӯлро кӯли Ширпарфун ном мебаранд. Ин кӯл аз кӯли Миёна каме васеътар ва бузургтар аст. Дар соҳили кӯл нақши изҳо боқӣ мондаанд, ки шаҳодатгари онанд, ки ҳангоми ғизо гирифтани пуроб гаштан сатҳи оби кӯл то 2 м баланд мебаромадааст.

Кӯли Аловиддини Калон дар қисмати пеши тарафи ғарбии сатҳи тали моренагӣ дар баландии 2780 м ҷойгир аст. Кӯл шакли оддии доиравино дорои буда, паҳноии кӯл ба 450 м, дарозияш ба 520 м ва чуқуриаш ба 14 м мерасад. Майдони умумии сатҳи кӯл 0,10 м², ҳаҷми оби кӯл 0,43 млн. м³ аст. Оби кӯли мазкур хело шаффофу нилобист, бегоҳии рӯз оби кӯл рангинтар гашта, тобиши аз сабз ба кабуд гузарандаро соҳиб мешавад.

Дар ин ҷо кӯли дигаре низ ҳаст, ки онро кӯли *Айваз* мегӯянд ва он кӯл дар қисмати ҷанубу шарқии кӯли *Аловиддини Калон* доман паҳн кардааст. Кӯли мазкур дарозрӯя буда, соҳили ростии он шакли камонрӯяро мемонад. Тӯлнокии он аз самти ҷанубу ғарб ҷониби шимолу шарқ аст. Кӯл асосан аз пирахҳо ва баъзан аз обҳои зеризаминӣ ғизо мегирад. Дарозии кӯл 320 м буда, 110 м паҳноӣ дорад. Умқи кӯл 11 метрро ташкил дода, майдони он 0,02 км² аст. Ҳаҷми оби кӯл ба 0,06 млн м³ мерасад. Оби кӯл хело тоза ва шаффоф аст. Дар самти ҷанубии кӯли *Айваз* кӯли дигаре мавҷуд аст, ки онро кӯли *Пиёла* меноманд. Кӯли *Пиёла* ба он хотир ин номро касб кардааст, ки шакли ҷойгиршавии кӯл ба *пиёла* монанд аст. Пас аз кӯли *Пиёла* дар тангнои пайроҳагузаре кӯли *Яҳоб* ҷойгир шудааст. Оби кӯли *Яҳоб* хело хунук ва шаффофу соф аст [98].

Дар баландии 3540 м аз сатҳи баҳр дар қаторкӯҳҳои мавзеи Қазнок дар минтақаи барфу пирахҳо кӯли *Хира* ҷойгир шудааст. Бояд зикр кард, ки аз ҷаҳор пирахии атрофи мавзеи Қазнок дарёҳои обашон тираву хиратоб ҷорӣ мешаванд, ки ба ин кӯл резиш доранд. Кӯли *Хира* 0,07 км² масоҳатро ишғол намуда, 632 м дарозӣ ва 250 м паҳноӣ дорад. Чуқурии он 5 м аст.

Қариб ҳама кӯлҳои Аловиддин оби ширину хунук доранд. Ҳарорати тобистонаи оби кӯлҳои Аловиддин ба $+9 - 11^{\circ}\text{C}$ баробар буда, дар фасли зимистон сатҳи болоии кӯлхоро ях мепӯшонад. Сатҳи кӯлҳо, аниқтараш сарбанди кӯлҳои Аловиддинро баҳри бунёди неругоҳҳои обӣ ва ё бунёди обанборҳо истифода кардан мумкин аст. Лекин, бо сабаби дар баландииҳои калон ҷойгир шудан имконияти васеъ истифодашавии онҳо амри маҳол аст. Танҳо имконияти дар атрофи ин кӯлҳо парвариши моҳиҳо - хусусан, ширмоҳӣ ва гулмоҳиро ба роҳ мондан мавҷуд аст.

Мавқеи ҷойгиршавии кӯлҳои Аловиддин аз бисёр ҷиҳат баҳри туристон мавзеъҳои диданӣ ва тамошобоб маҳсуб мешаванд. Аз ин рӯ, зумраи бештари муҳаққиқон бар он ақидаанд, ки Кӯҳистони Зарафшон макони сайру гашт ва боздиди туристон буда метавонад. Зеро, мавқеи ҷойгиршавии кӯлҳои мазкур барои сайру гашти туристон хело мусоидаткунанда ва қулай аст.

Бо ин мақсад, баҳри истифодаи босамару оқилонаи мавзеъҳои тобеи кӯли Аловиддин қароре пешниҳод гардидааст, ки ин ҷо ташкили Боғи табииро ба роҳ монанд. Ва албатта, дар мавриди пиёда шудани ин амалу тадбирҳо мо метавонем, ки вазъи экологии минтақа ва табиати олами рустаниҳову ҳайвоноти мавзеъро пурра ҳифз намоем ва дар навбати аввал сайёҳиро дар ин мавзеъҳо ба таври бояду шояд ва ба манфиати халқу кишвари азизамон ба роҳ монем ва дар ғанӣ гардонидани бучаи кишвар саҳмгузор гардем.

Искандаркӯл. Дар миқёси Тоҷикистони Марказӣ Искандаркӯл яке аз кӯлҳои бузурги минтақа маҳсуб меёбад, ки масоҳати умумии он ба $3,4 \text{ км}^2$ баробар аст. Андозаҳои кӯл чунин аст: дарозӣ $3,26 \text{ км}$, паҳноиаш $2,9 \text{ км}$, ҳаҷми обаш 172 млн. м^3 , баландиаш 2255 м ва чуқуриаш 72 м^3 . Дарёҳое чун Саратоғ, Ҳазормеш, Сарема ва Панҷчашма ба кӯли Искандар мерезанд [85].

Искандаркӯлро аз самти ҷануб шоҳаҳои қаторкӯҳи Ҳисор ва аз самти шимол бошад, шоҳаҳои қаторкӯҳи Зарафшон ихота кардаанд.

Масоили пайдоиши кӯл ва замони ҳосилшавии он миёни олимону муҳаққиқон фикру назари мухталиф ҷой дорад. Назарияҳои пайдоиши кӯлро бархе аз олимони соҳавӣ ба ҷараёнҳои пиряхӣ шабоҳат медиҳанд. Зумраи дигар бар онанд, ки кӯл дар натиҷаи лағжиши кӯҳпораҳо ба миён омадааст. Дар мавриди замони пайдоиши кӯл

низ фикрхову назарияҳо гуногунанд. Бархе аз олимони бар онанд, ки кӯл 10-12 сол пеш пайдо шудааст ва дигар гуруҳи муҳаққиқон ин нишондодро ҳатто ба 50-60 ҳазор сол пеш шарҳ медиҳанд.

Як гуруҳ олимони соҳа-географон бар он ҳастанд, ки дар давраи тараққиёти чохорякумини геологӣ кӯҳҳои атрофи кӯлро пирахҳои бузургу азим пӯшониданд. Бо мурури замон ин пирахҳо ба тавассути дараҳо ҳаракат карда, маҷрои дарёи Саратоғро гирифтаанду то ба сарғаҳи ҳозираи Искандаркӯл расидаанд. Ва бо таҳлилиҳои гуногуни геологӣ, ки аз шағалу сангпораҳои хурду бузург таркиб ёфта буданд, ба сарбанди кӯл асос гузоштаанд. Дар замони яхбандии бузург дар соҳили чапи Искандардарё кӯҳпораи азиме поин омада таҳлилиҳоро пӯшонидаву табақаи дуввуми сарбандро ташкил доданд. Дар оқибат сатҳи оби кӯли Искандар ба 150 м боло баромад.

Искандаркӯл воқеан дар минтақаи ҳаракатҳои тектоникӣ ҷой гирифтааст. Дар натиҷаи ба миён омадани ин гуна ҳаракатҳои тектоникӣ қисмати шимолии кӯл оҳиста баланд ва қисмати ҷанубии кӯл поён рафтааст. Ва бешубҳа ин ҳолат ба васеъшавии майдони кӯл оварда расонид.

Турист А. Мустаҷир (с.1870) дар нигоштаи худ «Рӯзномаи сафари Искандаркӯл» чунин овардааст: «...садди (сарбанди) Искандаркӯл ду бор гирифтори кафиш гардидааст...». Дар ҳақиқат ин зикрҳои туристро олимони дигар низ тасдиқ кардаанд [8-М].

Соли 1985 андешаи П.И. Никулин бар он буд, ки вайроншавии садди қадимаи Искандаркӯл ба таври ногаҳонӣ рух додааст. Мутобиқ ба нишондоди П.И. Никулин дар ибтидои вайрон шудани сарбанди кӯл 700 млн. м³ ва дар ду давраи баъдина то 100 млн. м³-и ҳаҷми об аз сарбанд берун омадаанд [85, 8-М].

Р.И. Селиванов (с.1962) баръакс чунин мешуморад, ки вайроншавии банди қадимаи Искандаркӯл тадричан рух додаст. Андешаву ақидаҳои Р.И. Селиванов воқеан ҳам, асоси устувори илмӣ доранд, зеро агар сарбанди қадимаи Искандаркӯл ба таври фоҷиавӣ вайрон мегашт, он гоҳ дар ду соҳили Искандардарё нақшҳои селобаи бузургу харобиовар боқӣ мемонданд, вале мо он нақшҳоро ҳангоми таҳқиқоти худ мушоҳида накардем [8-М].

Мавзеи Искандаркӯл ва гирду атрофи он имрӯзҳо ба истироҳатгоҳу мавзеҳои фароғатии мардум табдил ёфтааст, ки табиати ин мавзеъро барои насли оянда ҳифз кард (расми 3.12).

Расми 3.12. - Манзараи Искандаркӯл

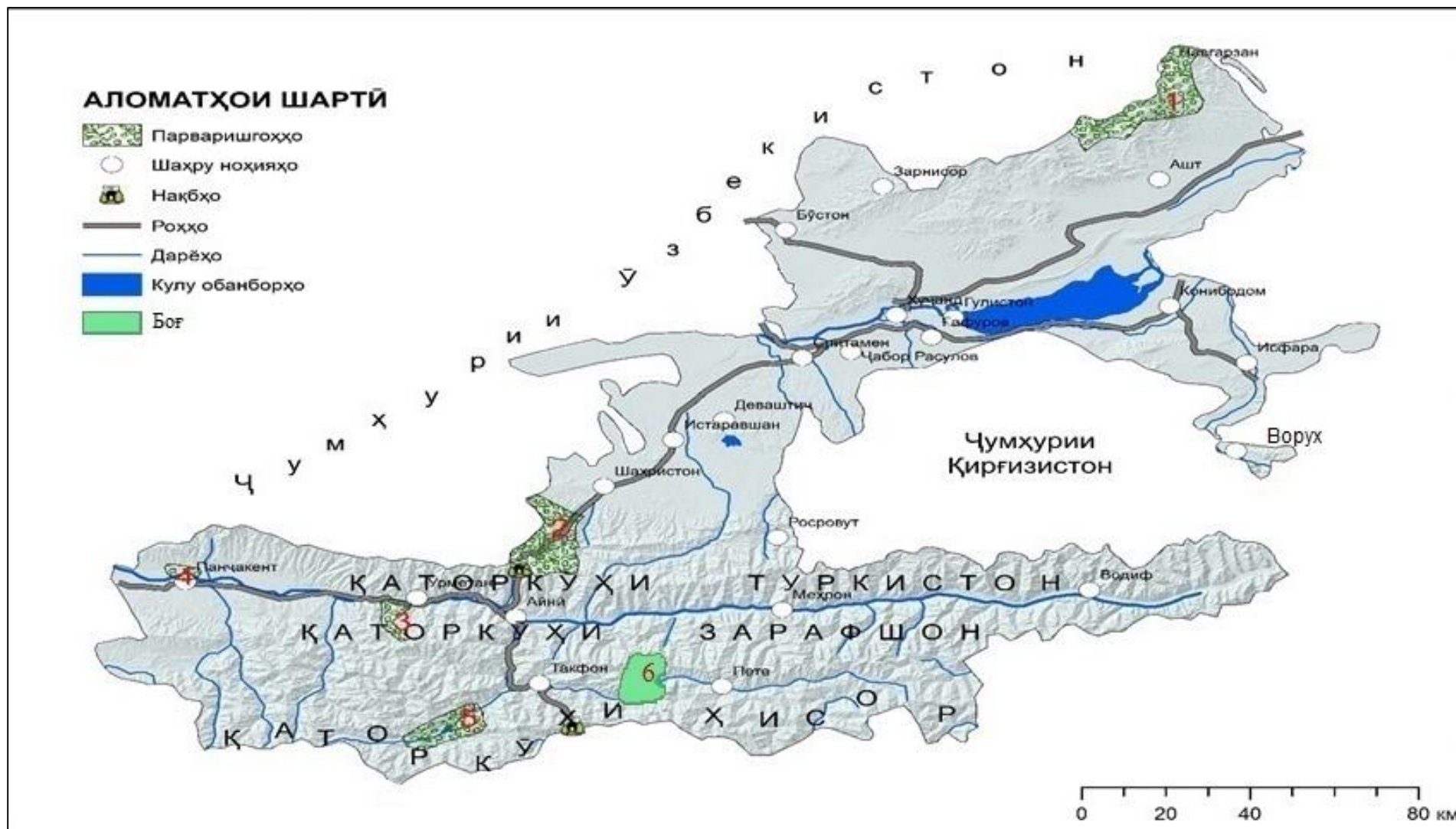
Барои сохтмони неругоҳҳои барқӣ ва бунёди обанборҳо дар Искандаркӯл ҳама шароитҳо фароҳам аст. Дар мавриди ба роҳ мондани ин амалҳо мо метавонем дар соҳибистиклолии иқтисодиёти кишвар дар ин самт ба комёбиҳои назаррас ноил гардем. Кӯли зебоманзари Искандаркӯл дар маркази парваришгоҳи давлатии «Искандаркӯл» ҷойгир шудааст.

3.3. Ҳудудҳои табиӣ махсус муҳофизатшаванда – ҳамчун объекти туризми экологӣ

Вилояти Суғд ҳоло аз ҷиҳати нигоҳдории гуногунии биологӣ дорои панҷ парваришгоҳу як боғи табиӣ миллӣ (ҷадвали 3.5) бо масоҳати умумии 107690 га буда, ҳифзи набототу ҳайвонот ва ландшафтҳои табиӣ вазифаи асосии онҳо мебошад (расми 3.13.) [75, 2-М].

Ҷадвали 3.5. - ҲТММ - и вилояти Суғд [74, 76, 111, 2-М]

№	Номи ҲТММ	Санаи таъсис	Масоҳат, га	Тобеъияти маъмурӣ-худудӣ	Ҳадафи парваришгоҳ
1.	Парваришгоҳи «Макони суғур»	30.12.1977	15049	ноҳияи Ашт	муҳофизату эҳёи як намуди суғури Мензбир, ки ба Китоби сурхи Тоҷикистон дохил шудааст
2.	Парваришгоҳи «Дараи Сабз»	09.05.1959	18266,99	ноҳияи Шаҳристон	муҳофизат ва эҳёи арчазорҳо ва ҳифз намудани олами набототу ҳайвоноти нодир
3.	Парваришгоҳи «Ориён»	01.03.1972	4120	ноҳияи Айнӣ	муҳофизат ва эҳёи арчазори нишебихои қаторкӯҳи Зарафшон
4.	Парваришгоҳи «Зарафшон»	10.06.1976	2380	шаҳри Панҷакент	парвариш ва ҳифзи популятсияи табиӣи нодиртарини зернамуди тазарви (фазан) зарафшонӣ
5.	Парваришгоҳи «Искандаркӯл»	12.12.1969	27874	ноҳияи Айнӣ	ҳифз намудани мавзёҳои аҷоибу зебо, арчазор, бузи кӯҳӣ ва дар мачмӯъ табиати нотакрори ин водӣ
6.	Боғи табиӣи миллии «Яғноб»	02.05.2019	40000	ноҳияи Айнӣ	нигоҳ доштани генофонди беҳамтои фауна ва флора, экосистема, сарватҳои табиӣ ва таърихӣ

Расми 3.13. - Мавқеи географии ХТММ - и вилояти Сўғд: 1) Макони суғур;
2) Дарай Сабз; 3) Ориён; 4) Зарафшон; 5) Искандаркўл ва 6) Яғноб

ҲТММ - и вилояти Суғдро бо истифода аз таснифоти д.и.г., профессор Муҳаббатова Х.М. [110] вобаста ба баландии ишғолгардида чунин тақсимоат мекунам (ҷадвали 3.6):

Ҷадвали 3.6. - Ҷойгиршавии амудии ҲТММ - и вилояти Суғд,
м аз сатҳи баҳр

№ т/р	Номи ҲТММ	300-600 – ҳамворӣ	601-900 – доманай кӯҳ	901-1600 – пасткӯҳ	1601-2800 – миёнакӯҳ	2801-4500 – баландкӯҳ	Зиёда аз 4501 – минтақаи нивалӣ
1.	Парваришгоҳи Макони суғур»			+	+	+	
2.	Парваришгоҳи Дараи Сабз»			+	+	+	
3.	Парваришгоҳи Ориён»				+	+	
4.	Парваришгоҳи			+	+	+	
5.	Парваришгоҳи				+	+	+
6.	Боғи табиӣ миллии «Яғноб»				+	+	

Парваришгоҳи давлатии «Искандаркӯл» дар асоси Қарори Шурои Вазирони ҶШСТ аз 12-уми декабри соли 1969 дар ҳаёати хоҷагии ҷангали ноҳияи Айнӣ бо мақсади нигоҳ доштан ва ҳифзи олами набототу ҳайвонот бо масоҳати 27874 га ташкил карда шудааст.

Амплитудаи баландӣ аз 2200 то 4600 м аз сатҳи баҳро ташкил дода, ҳарорати миёнаи солонаи ҳаво + 6,5°C, ҳарорати миёнаи моҳи хунуктарин -5,8°C, аз ҳама гармтарин +18,5°C мебошад. Минимуми мутлақ -31°C дар моҳи январ ва

максимуми мутлақ $+32^{\circ}\text{C}$ дар моҳи июл буда, боришоти миёнаи солона 258 мм-ро ташкил медиҳад, ки асосан ба марҳилаи зимистону баҳор рост меояд.

Дар ҳудуди парваришгоҳ минтақанокии амудии пӯшиши хокӣ мушоҳида карда мешавад. Дар нишебихои қаторкӯҳҳо хокҳои чигарӣ ва дар нишебихои дастнорас хокҳои баланди бешагӣ дида мешавад. Нақши растаниҳои буттагӣ дар ҳифзи хок ва эрозияи бодӣ ниҳоят калон аст, зеро дар нишебихое, ки пӯшиши растани бешагӣ хос аст, эрозияи хок қариб дида намешавад.

Пӯшиши растанигии парваришгоҳ ниҳоят гуногун буда, асосан: буттагӣ, дарахтӣ, хордори субалпӣ, болиштакӣ ва эфедравӣ иборатанд. Майдони бешазор 4,2 ҳаз. га буда, 14,6% - и ҳудуди парваришгоҳро дар бар мегирад. Махсусан арча (арчаи зарафшонӣ (*Juniperus seravschanica*), нимкурамонанд (*Juniperus semiglobosa*) ва туркистонӣ (*Juniperus turkestanica*) дар баландии зиёда аз 2000-3200 м аз сатҳи баҳр) 70% - и майдони бешазорро ишғол кардааст. Синни миёнаи арчазор 230 солро ташкил медиҳад.

Пӯшиши алафӣ дар арчазорҳо сирак буда, аз анчибар (*Geranium*), чинорак (*Ranunculus*), ғеша (*Carix pachystylis*), типчок (*Festuca sulcata*), арзанак (*Phleum*), чанголак (*Thalictrum*) ва ғайраҳо иборат аст. Дар марғзорҳо нусхаи мушолҳо (*Lonicera*), хуч (*Rosa*) ва қароқот (*Ribes*) дида мешавад.

Парваришгоҳи Искандаркӯл дар нишебии шимолии қаторкӯҳи Ҳисор ҷойгир шуда, ба таркиби қисмати тоҷикии минтақаи кӯҳии зоогеографии Осиёи Марказӣ дохил мешавад ва байни Помиру Тёншони Ғарбӣ мавқеи мобайниро ишғол мекунад. Дар ин ҷо олами ҳайвоноти бою гуногунранг дучор мешавад. Дар асоси баҳисобгирии ҳарсолаи саршумори ҳайвонот дар соли 2019-ум 286 сар бузи кӯҳии сибирӣ (*Capra sibirica*), 29 сар бабри барфӣ (*Uncia uncia*), 520 адад кафтар (*Columba*), 86 сар хирс (*Ursidae*), 94 адад мурғи ҳилол (*Tetraogallus*), 867 адад кабк (*Perdix*), 91 адад уқоб (*Uquila*), 116 сар гург (*Canis lupus*), 104 сар рӯбоҳ (*Vulpes vulpes*), 494 сар заргӯш (*Lepus*) ба қайд гирифта шудаанд.

Соли 2019 аз парваришгоҳи Искандаркӯл (14.01.2020) 426 нафар туристи хориҷӣ, 250 нафар туристи ватанӣ дидан карданд. Аз ҳисоби туристони хориҷӣ

4158,95 сомонӣ, ватанӣ 1445 сомонӣ дар маҷмуъ 5603,95 сомонӣ маблағ ба сураатхисоби муассиса ворид шудааст.

Парваришгоҳи давлатии «Ориён» (дар гузашта Сойвота) дар асоси Қарори Шурои Вазирони ҶШСТ аз 1-уми март соли 1970 бо мақсади нигоҳ доштани аз нав барқарор кардани майдони арчазор дар қисми шимолии водии Зарафшон - сарҳади минтақаи Ҳисору Дарвоз дар баландии 2000 то 3000 м аз сатҳи баҳр бо масоҳати 4120 га ташкил карда шудааст. Он ба ҳайати хоҷагии ҷангали ноҳияи Айнӣ дохил шуда, дар ҳудуди минтақаи кӯҳистон ҷойгир аст ва иқлими континенталиро фароҳам овардааст. Ҳарорати миёнаи солони ҳаво + 6,5°C, ҳарорати миёнаи моҳи хунуктарин -5,8°C, аз ҳама гармтарин +18,5°C буда, минимуми мутлақ -31°C дар моҳи январ ва максимуми мутлақ +32°C дар моҳи июл маҳсуб меёбад.

Дар ноҳияе, ки парваришгоҳ ҷойгир шудааст, боришот кам буда, хушкӣ ҳаво мушоҳида мешавад. Боришоти асосӣ ба давраи зимистону баҳор рост омада, 600 – 1200 мм ба нишебии ҷануби қаторкӯҳи Ҳисор рост меояд. Баҳорон боришоти бештар, селой, ки оқибат ба шусташавии хок оварда мерасонад, мушоҳида карда мешавад.

Аз ҳудуди парваришгоҳ дарёи на он қадар бузург мегузарад, ки Вота ном дорад. Он дорои чанд шохаҳо буда, ғизогирии барфӣ ва пириҳӣ дорад. Ҳудуди парваришгоҳ дар ҳар ду канори ин дарё доман паҳн кардааст.

Дар ҳудуди парваришгоҳ минтақанокии амудии пӯшиши хокӣ мушоҳида карда мешавад. Дар нишебии қаторкӯҳҳо хокҳои ҷигарӣ ва дар нишебии дастнорас хокҳои баланди бешагӣ ба назар мерасад. Нақши растаниҳои буттагӣ дар ҳифзи хок ва эрозияи бодӣ ниҳоят калон аст, зеро дар нишебии ҳама, ки пӯшиши растани бешагӣ хос аст, эрозияи хок қариб дида намешавад.

Растаниҳои асосии беша ин арча аст, ки намудҳои зеринро ташкил медиҳад: арчаи зарафшонӣ (*Juniperus seravschanica*), арчаи туркистонӣ (*Juniperus turkestanica*) ва арчаи нимкурамонанд (*Juniperus semiglobosa*). Қисмати ками ҳудудро мушолҳо (*Lonicera*), фаркҳо (*Acereae*), хучзор (*Rosa*), каркас (*Celtis*) ва бодоми бухорӣ (*Prunus bucharica*) дар бар мегирад.

Дар баландии аз 2000 то 2200 м аз сатҳи баҳр явшонҳо (*Artemisia sp.*), шӯра (*Salsola*), арчаи зарафшонӣ (*Juniperus seravschanica*), бодоми бухорӣ (*Amygdalis bucharica*), заранги Регеля (*Acer regelii*), олучаи холдор (*Cerasus verrucosa*) ва эфедра (*Ephedra sp.*); дар баландҳои то 3000 м аз сатҳи баҳр арчаи нимкурамонанд (*Juniperus semiglobosa*), мушолҳо (*Lonicera*), хуч (*Rosa*), ирга (*Amelanchier*) ва эфедра (*Ephedra sp.*); аз баландии 3800 м (минтақаи субалпӣи кушод) растаниҳои хордор рушд менамояд, хос аст.

Дар ин ҷо арчазор 80% - и масоҳати ҷангали парваришгоҳро ташкил дода, асосан арчаҳои нимкурамонанд ва туркистонӣ паҳн шудааст.

Олами ҳайвоноти парваришгоҳ ба намуди минтақаи кӯҳистонӣ хос аст. Дар парваришгоҳи давлатии табиӣи Ориён аз сабаби на он қадар васеъ будани масоҳати парваришгоҳ намудҳои олами ҳайвонот камтар ба мушоҳида мерасад. Аз олами ҳайвонот бошад, дар ин мавзеъ мутобиқи баҳисобгирии саршумори ҳайвоноти ваҳшӣ дар соли 2019 - ум 21 сар хирс (*Ursidae*), 75 адад уқоб (*Uquila*), 56 сар гург (*Canis lupus*), 87 сар рӯбоҳ (*Vulpes vulpes*), 20 сар хуки ваҳшӣ (*Sus scrofa*), 130 сар заргӯш (*Lepus*), зиёда аз 1000 адад қафтар (*Columba*), 460 адад кабк (*Perdix*) ба қайд гирифта шудаанд, ки камшавии саршумори ҳайвонот ва парандагон мушоҳида карда нашудааст.

Парваришгоҳи давлатии «Зарафшон» дар асоси Қарори Шурои Вазирони ҶШСТ аз 31-уми декабри соли 1975 таҳти № 360 ва Қарори Ҳукумати шаҳри Панҷакент аз 10-уми июни соли 1976 таҳти № 175 дар майдони 2380 га ташкил карда шудааст.

Парваришгоҳ дар қисми шимолу ғарбии ҷумҳурӣ, поёноби дарёи Зарафшон ҷойгир буда, ба ҳудуди минтақаи Зарафшон дохил мешавад. Марзи парваришгоҳ қисми на он қадар калони пастхамии дарёи Зарафшон, аз деҳаи Сӯчина то болооби дарё, деҳаи Майкатаро дар бар мегирад.

Релефи қаторкӯҳҳо хело гуногунанд. Қисматҳои алоҳидаи қаторкӯҳҳо ва қуллаи қаторкӯҳи Зарафшон нишебиҳои ростфаромада, ҳамшуда доранд.

Зимистон то баландиҳои 1500-1600 м аз сатҳи баҳр мулоим ва то 2900-3000 м аз сатҳи баҳр муътадили хунук ва болотар аз он ниҳоят хунук аст ва давомнокии зимистон 30-40 рӯзро дар бар мегирад.

Пӯшиши хокӣ ва растанигии Зарафшон гуногун буда, бо мураккабии релеф, боришот, ҳарорати ҳаво вобаста аст. Маҳз, пӯшиши хокӣ ва растанигии ин минтақа хати гузариш аз минтақаи хушки ксерофитии шимоли Тоҷикистон ба нишебиҳои чануби намноки қаторкӯҳи Ҳисор ба ҳисоб меравад.

Дар ҷазираҳои васеи резишгоҳи дарёи Зарафшон ва ҳудудҳои назди соҳилии он тӯқайзор ба назар мерасад. Ҳамчунин баъзе аз қисматҳои соҳили дарёро ангат ва тамарикс пӯшида гирифтааст. Ангат на танҳо растани хӯроки чорво, балки макони ҳифозат ба ҳисоб меравад. Парваришгоҳи давлатии Зарафшон аз ҷиҳати аҳамияти ҳифз мақоми давлатӣ дорад. Мақсади асосии ташкили парваришгоҳ ин ҳифз ва зиёд намудани саршумори тазаври зарафшонӣ (*Fasanius colchicus*) мебошад. Макони аслии тазаври зарафшонӣ буттазорҳои поймағӣ ба шумор меравад, ки он аз ангат (*Hippophaë*), тамарикс (*Tamarix*), бед (*Salix*) иборат буда, ҷои паноҳгоҳи паранда ба ҳисоб меравад.

Олами ҳайвоноти парваришгоҳро заргӯши толайӣ (*Lepus tolai*), сағи обӣ (*Lutra lutra*), қашқалдоқ (*Meles meles*), шағол (*Canis aureus*), рӯбоҳ (*Vulpes vulpes*), чайра (*Hystrix leucura satunini*), ондатраи мутобиқшуда (*Ondatra zibethicus*), оҳуи бухорӣ (*Cervus elaphus bastrianus*) ташкил медиҳанд.

Аз сарчашмаҳои таърихӣ бармеояд, ки дар солҳои 1980 аз мамнӯъгоҳи «Ромит» ба парваришгоҳ 14 сар оҳуи бухорӣ оварда шуда, дар тавора нигоҳ медоштанд. Бинобар ғавти баъзеи онҳо дар ҳудуди парваришгоҳ охӯро озода сар доданд. Алҳол мувофиқи баҳисобгирӣ дар майдони парваришгоҳ зиёда аз 700 сар оҳу маскан доранд.

Парваришгоҳи давлатии «Макони суғур» дар Муассисаи давлатии хоҷагии ҷангали ба номи Ҳ. Саримсоқови ноҳияи Ашт ғаёлият менамояд. Хоҷагии ҷангали ноҳияи Ашт дар қисми шимоли Тоҷикистон ҷойгир аст. Барои муҳофизати олами ҳайвонот ва ҷангалзорҳо парваришгоҳи «Оқтош» бо қарори Шурои Вазирони ҶШСТ аз 30-юми декабри соли 1977 таҳти №390 ташкил карда шудааст.

Дар асоси Қарори Раиси ноҳияи Ашт таҳти №59 аз 14-уми июли соли 2016 парваришгоҳи «Октош» тағйири ном карда, ба парваришгоҳи «Макони суғур» табдил дода шуд.

Майдони умумии парваришгоҳ 15049 гектарро ташкил медиҳад, ки аз он майдони 3480 га дар ҳудуди хоҷагии чангали ба номи Н. Ҳувайдуллоев ҷойгир шудааст. Фаъолияти парваришгоҳи номбурдашуда бо Қарори Ҳукумати ҚТ аз 29-уми октябри соли 2015 таҳти №621 «Дар бораи фаъолияти минбаъдаи парваришгоҳҳои табиӣи Агентии давлатии хоҷагии чангали назди Ҳукумати ҚТ» [3] аз нав ба муҳлати даҳ сол то соли 2025 дароз карда шудааст.

Парваришгоҳ ба ҳудуди минтақаи Қурамаи Тоҷикистони Шимолӣ дохил шуда, дар шимол бо шоҳаи қаторкӯҳи Қурама, дар ҷануб бо дарёи Сир ҳамсарҳад буда, аз ғарбу шарқ дар сарҳади байни Ҷумҳурии Тоҷикистон ва Ёзбекистон ҷойгир шудааст.

Қаторкӯҳи Қурама аз шимолу шарқ ба ҷанубу ғарб тӯл кашида, баландии шонаи қаторкӯҳ қариб 2500 м ва баландии минималӣ дар резишгоҳи дарёи Сир 250-400 м аз сатҳи баҳр мебошад [9-М]. Дар болои резишгоҳи дарёи Сир террасаҳои наздипоймагӣ, баъд аз он адирҳо ва нишебҳои қаторкӯҳ ҷойгиранд. Дар пастиҳои минтақаи кӯҳӣ давомнокии давраи гармӣ аз 200 то 260 рӯзро ташкил дода, давомнокии давраи гармии ҳарораташ аз +10°C боло – 220-160 рӯзро дар бар мегирад [9-М].

Растаниҳои қаторкӯҳи Қурама ксерофитӣ мебошанд. Дар ин ҷо минтақаҳои зерини растанигӣ фарқ карда мешаванд:

- 350-1000 м аз сатҳи баҳр минтақаи биёбонӣ, ки дар он явшони суғдӣ (*Artemisia sogdiana*) ҳукмрон аст. Дар баландиҳо эфемероидҳо бартарӣ доранд.
- 1000-1800 м аз сатҳи баҳр биёбонҳое, ки аз эфемерҳо бой: бодомча (*Amygdalus spinosissima*), олуҷа (*Prunus cerasus*), хуч (*Rosa*) ва ғайра ба назар мерасанд. Ин минтақа бештар аз боришот ғизо мегирад ва растаниҳои буттагӣ бартарӣ доранд.

- 1800-2300 м аз сатҳи баҳр минтақаи арчазори сирак аст. Дар ин ҷо 2 намуди арча: зарафшонӣ (*Juniperus seravschanica*), нимкурамонанд (*Juniperus semiglobosa*) дида мешавад.

- 2500-3200 м аз сатҳи баҳр минтақаи дашти типчоқӣ ва растаниҳои хордори болиштак (*Silene acaulis*) ба назар мерасад. Дар қисмати болоии қаторкӯҳ минтақаи бешазори сирак, дашт дар хокҳои майда, хордори болиштакӣ дар сангзор дучор мешаванд.

- 3200-3700 м аз сатҳи баҳр минтақаи болиштакиҳо (*Silene acaulis*) марғзори алафҳои паст ва дашт ба шумор меравад. Растаниҳои табиӣ ин минтақа ба ҳифз ниёз доранд, зеро вазифаи зидди эрозиёниро иҷро мекунанд.

Парваришгоҳ барои муҳофизат ва зиёд намудани «Суғури Мензбира» (*Marmota menzbieri*), ки ба Китоби сурхи ҚТ тааллуқ дорад ва дар қаторкӯҳи Қурама ягона маҳсуб мешуд, фаъолият менамояд [57, 75].

Аз олами ҳайвонот гург (*Canis lupus*), рӯбоҳ (*Vulpes vulpes*), заргӯш-толай (*Lepus tolai*), кабк (*Alectoris kakelik*) дида мешавад. Намуди парандагонро чарғи дайр (*Falco tinunculus*), зоғчаи алпӣ (*Pyrrhocorax graculus*), кабӯтари кабут (*Columba livia*), парандаи нилобӣ (*Myophonus coeruleus*) ва ришдор (*Gypaetus barbatus hemachalanus*) ташкил медиҳанд.

Дар Тоҷикистон ҷалби ХТММ ба ТЭ масъалаи нисбатан нав аст. Бинобар ин, тасмим гирифта шуд, ки парваришгоҳи панҷумини вилояти Суғд, яъне «Дараи Сабз»-ро ҳамчун объекти таҳқиқотӣ ҷиҳати ташкили ТЭ мавриди омӯзиш, таҳлил ва баҳодихӣ қарор диҳем. Ҳамзамон, масъалаҳои саҳми ТЭ дар мустаҳкам намудани иқтисодии парваришгоҳ, рушди хоҷагии маҳаллӣ, алоқамандии ҳифзи муҳити зист, азхудкунии захираҳои рекреатсионии он ба миён гузошта шуд, ки дар боби минбаъда таҳлил гардидааст.

Дар ХТММ агар принципи минтақабандии функсионалӣ (яъне минтақаҳои мутлақо мамнуъро аз истифодаи рекреатсионӣ ихтисор карда, дар минтақаҳои дигар шакл ва миқдори ташрифгаронро ба низоъ даровардан) роҳандозӣ карда шавад, пас ТЭ шакли воқеии маърифатнокшавии экологии фаъоли аҳоли, ҷалби онҳо барои нигоҳдории гуногуншаклии биологӣ шуда метавонад [105].

Хулосаи боби сеюм

1. Пастхамиҳо ва ҳамвориҳои дар қаламрави вилоят буда, асосан дар водии дарёҳои калон ва сойҳо (дар баландиҳои аз 300 то 1500 м) воқеъ гашта, бештар аз чинсҳои таҳшинӣ, аз қабили шағал, рег, қум, гил таркиб ёфтаанд.

2. Натиҷаҳои таҳқиқот собит менамояд, ки рушди туризм дар кишвар, аз ҷумла дар вилояти Суғд дар шароити муосир мушкилоти мураккаб ва бисёрҷабҳа маҳсуб меёбад.

3. Рушди ҳудуди туризми вилояти Суғд низ аз хусусиятҳои шароити географӣ, табиӣ ва иқлимӣ, вазъи инфрасохтор ва ғайра вобаста аст.

4. Тавассути така ба таҷрибаи ҷаҳонӣ дар заминаи чашмаҳои маъдани ҳудуди вилоят осоишгоҳ ва хонаҳои истироҳатӣ бунёд намудан бамаврид аст. Зеро чашмаҳои нисбатан машҳури кишварамон Хоча - Обигарм, Оби Гарм, Шоҳамбарӣ, гармчашмаи Калтуч, чашмаҳои маъдани Анзоб ва Гармчашма, инчунин чашмаҳои обашон гарму хунук – Чилучорчашма, Яшилкул, Қизилрабоб, Қилондӣ ба ин мисол шуда метавонанд.

5. Ҳарчанд то замони имрӯз дар заминаи чашмаҳои маъданӣ чанд осоишгоҳу истироҳатгоҳҳо бунёд шудаанд (барои аҳолии маҳаллӣ ва ҳам баҳри ҷалби туристон аҳамияти калон доранд), ҳанӯз имкониятҳои табобатии ин чашмаҳо пурра истифода нашудаанд.

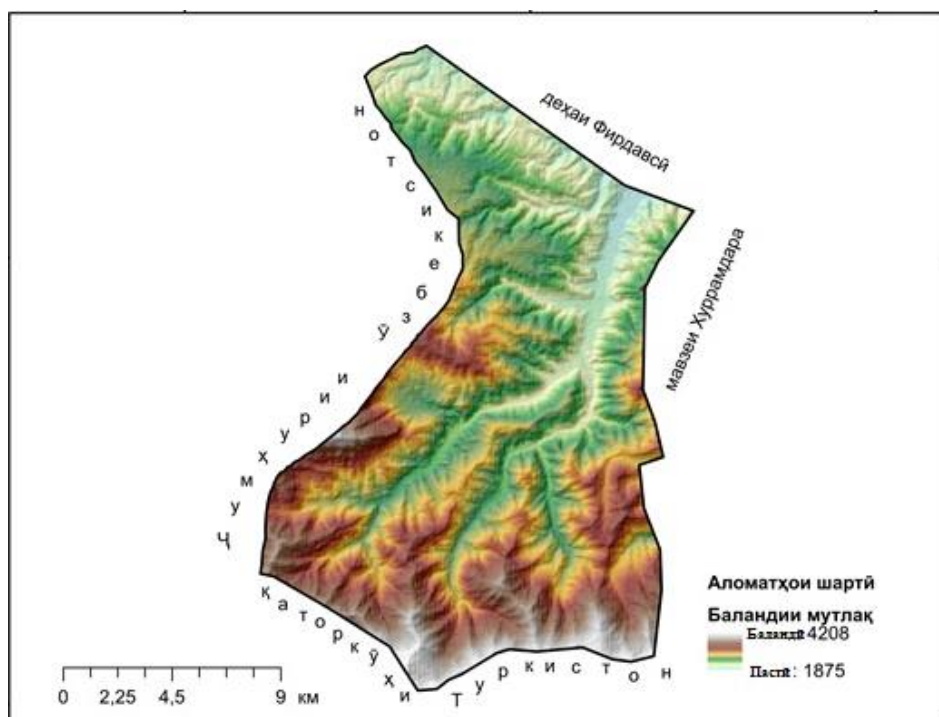
БОБИ 4. АРЗЁБИИ ТАБИЙ-ГЕОЭКОЛОГИИ ПАРВАРИШГОҲИ «ДАРАИ САБЗ» ЧИҲАТИ ТАШКИЛИ ТУРИЗМИ ЭКОЛОГӢ

4.1. Таснифоти сарватҳои табиӣ парваришгоҳи «Дараи Сабз»

«Дараи Сабз» парваришгоҳи ботаникӣ буда, бо пешниҳоди олимони Институти ботаникаи Академияи илмҳои ҚТ (имрӯза Академияи миллии илмҳои Тоҷикистон) дар асоси Қарори Шурои Вазирони ҶШСТ аз 9-уми майи соли 1959 таҳти №186 ба хотири нигоҳдории арчазорҳо дар ҳайати хоҷагии ҷангали «Шаҳристон»-и ноҳияи Шаҳристон ташкил гардидааст.

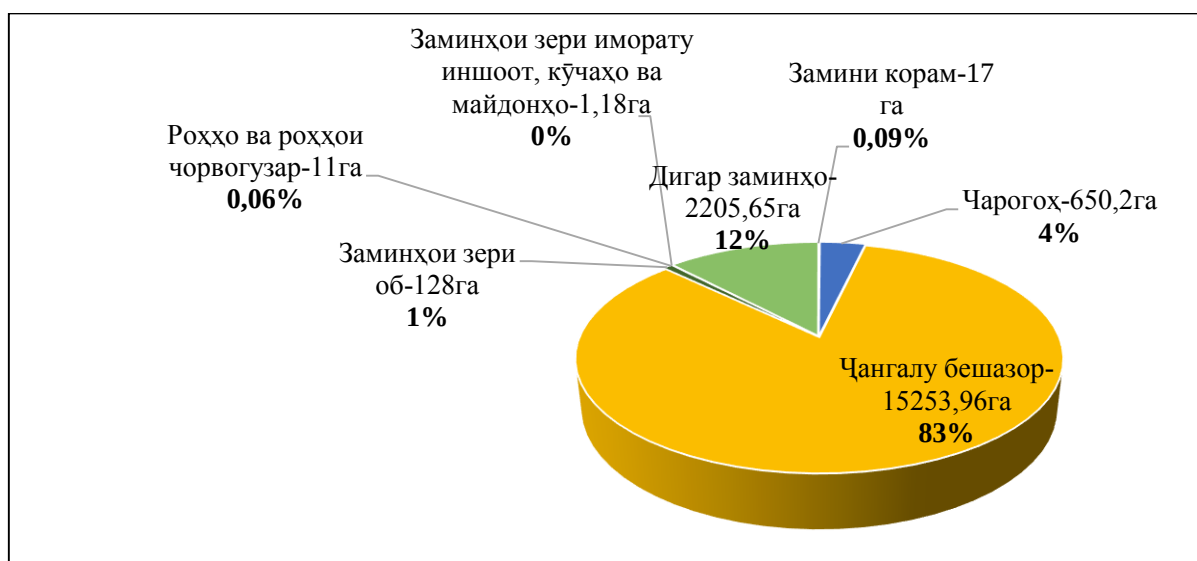
Бо қарори Ҳукумати ҚТ аз 29-уми октябри соли 2015 таҳти №621 «Дар бораи фаъолияти минбаъдаи парваришгоҳҳои табиӣ давлатии Агентии хоҷагии ҷангали назди Ҳукумати ҚТ» [3], мутобиқи моддаи 31 Қонуни ҚТ «Дар бораи ҳудудҳои табиӣ махсус муҳофизатшаванда» [5] ва моддаи 51-уми Қонуни ҚТ «Дар бораи санадҳои меъёрии ҳуқуқӣ» [6] бо мақсади ҳифзи олами набототу ҳайвоноти нодир ва дар зери хатари маҳвшавӣ қарордошта, беҳбуд бахшидан ба фаъолияти минбаъдаи парваришгоҳҳои табиӣ-давлатии Ҳукумати ҚТ қарор қабул гардид, ки муҳлати фаъолияти минбаъдаи парваришгоҳи табиӣ давлатии «Дараи Сабз»-и ноҳияи Шаҳристон то соли 2025 дароз карда шавад.

Тавсифи табиӣ-географӣ. Парваришгоҳи ботаникии «Дараи Сабз» (дар гузашта Кусавлисой) дар қисми шимолии қаторкӯҳи Туркистон ва ағбаи Шаҳристон дар баландии 2700-3000 м аз сатҳи баҳр ҷойгир шудааст. Мавқеи географии парваришгоҳи «Дараи Сабз» $39^{\circ}37'34''$ арзи шимолӣ ва $68^{\circ}40'26''$ тӯли шарқиро ташкил дода, масоҳати умумии он 18266,99 гектарро дарбар мегирад. Он дар қисмати ҷанубу ғарбии ноҳияи Шаҳристон ҷойгир буда, аз шимол бо деҳаи Фирдавсӣ, аз ҷануб бо ноҳияи Айнӣ, аз шарқ бо мавзеи Хуррамдара ва аз ғарб бо Ҷумҳурии Ўзбекистон ҳамсарҳад мебошад. Қуллаи баландтарини парваришгоҳ ағбаи Шаҳристон буда, 3800 м баландӣ дорад ва аз ҳама нуқтаи пасттарини парваришгоҳ 1200 м аст. Қисмати мобайнии парваришгоҳ ба ду мавзеъ: Ҷумавлисой ва Кусавлисой ҷудо шудааст, ки аз байни онҳо сойи Кусавли мегузарад (расми 4.1) [21-М, 22-М].

Расми 4.1. - Харитаи ҷойгиршавии парваришгоҳи «Дараи Сабз»

Аз масоҳати умумии парваришгоҳи «Дараи Сабз» (18266,99 га) 15253,96 га ҷангалу бешазор, 17 га замини корам, 650,2 га ҷарогоҳ, 128 га заминҳои зери об, 11 га роҳҳо ва пайроҳаҳои ҷорвогузар, 1,18 га заминҳои зери иморату иншоот, кӯчаҳо ва майдонҳо ва боқимонда 2205,65 гектарро заминҳои дигар ташкил медиҳанд (диаграммаи 4.1, ҷадвали 4.1) [21-М, 22-М].

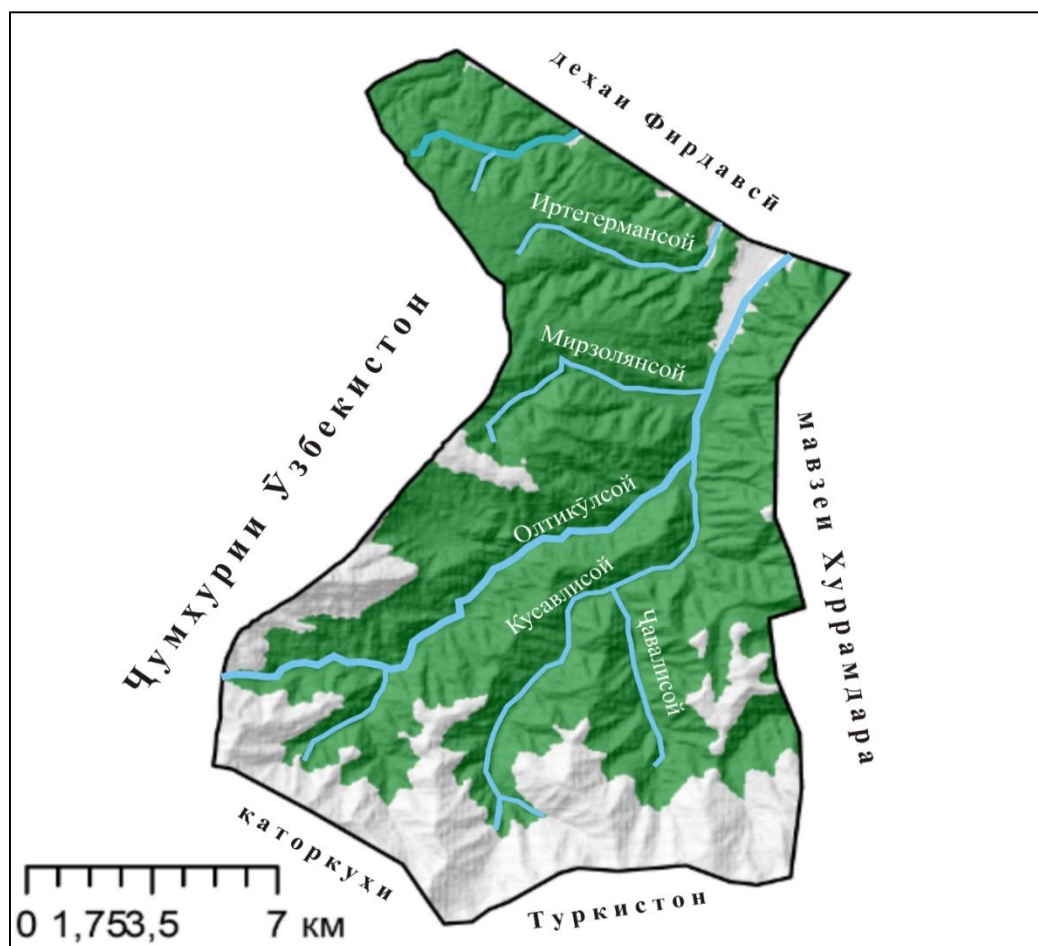
Диаграммаи 4.1. - Майдони умумии парваришгоҳи «Дараи Сабз»

Чадвали 4.1. - Тавсифи умумии парваришгоҳи «Дараи Сабз»

Номи парваришгоҳ	Майдони умумӣ, га	Замини қорам, га	Қарогӯҳ, га	Тақсимоти қарогӯҳ дар истифодаи мавсими тобиства, га	Алафзор, га	Қангалу бешазор, га			Заминҳои зерӣ об, га			Роҳҳо ва пайроҳаҳои қорвоғузар, га	Заминҳои зерӣ иморату иншоот, кӯчаҳо ва майдонҳо, га	Дигар заминҳо, га		
						ҳамагӣ	майдонҳои дарахтдор	майдонҳои бедарахт	ҳамагӣ	дарёю сойҳо	каналҳо, ҷўйборҳо, заҳбурҳо			ҳамагӣ	шағалзамин	дигар заминҳои дар кишоварзӣ истифоданишуда
Дараи Сабз	18266,99	17,0	650,2	650,2	667,2	15253,96	3533	11720,96	128	125	3	11	1,18	2205,65	1296,5	909,15

Сарчашмаи маълумот: Муассисаи давлатии хоҷагии қанғали ноҳияи Шаҳристон, 2023

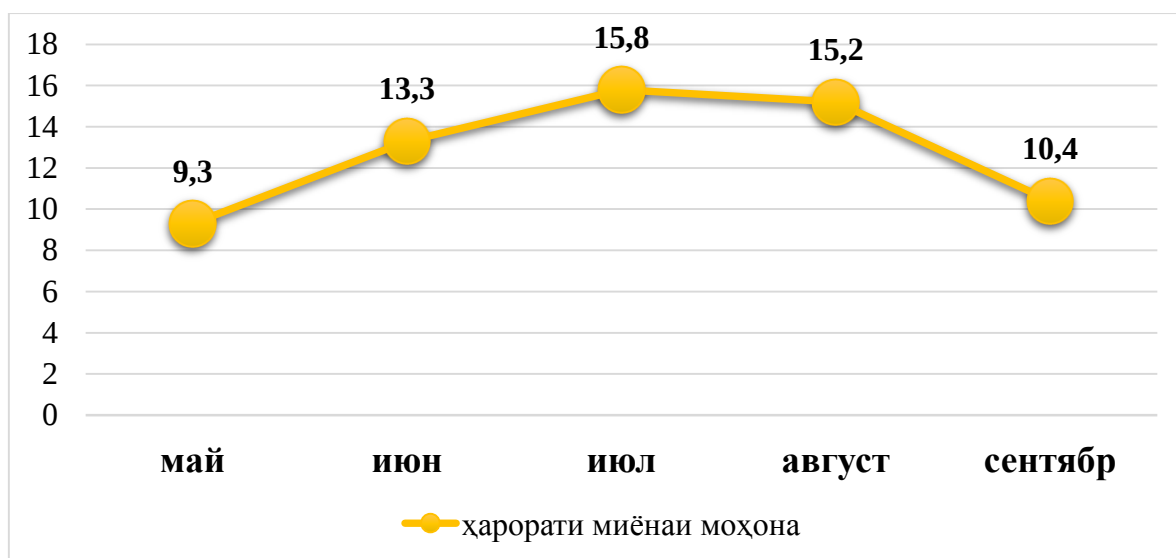
Гидрология. Заминҳои зери обии парваришгоҳи «Дарай Сабз» 128 га-ро ташкил дода, аз он 125 га дарёю сойҳо ва 3 га ба каналҳо, чўйборҳо, захбурҳо рост меояд. Шабаккаи гидрологии парваришгоҳи «Дарай Сабз»-ро Кусавлисой, Олтиқулсой, Чавалисой, Мирзолянсой, Иртегермансой ташкил медиҳанд, ки мавеъҳои асосии хатсайрҳои пешниҳоднамуда ҳисобида мешаванд (расми 4.2).

Расми 4.2. - Гидрографияи парваришгоҳ

Иқлим. Иқлими минтақа муътадили континенталии кўҳӣ буда, баробари баландӣ тағйир меёбад.

Ҳарорати миёнаи солона $4,4^{\circ}\text{C}$ буда, моҳи хунуктарин - январ ва гармтарин - июл мебошад ва аз рӯи нишондиҳандаҳои мушоҳидашуда ҳарорати рӯзона дар майдонҳои арчазори минтақаҳои миёна моҳи июл то $25 - 26^{\circ}\text{C}$ мерасад. Ҳарорати миёнаи моҳона ва солонаи обу ҳаво дар моҳҳои май-сентябр, ки ба давраи ташкили туризми мавсимӣ рост меояд, аз $9,3$ то $10,4^{\circ}\text{C}$ -ро ташкил медиҳад (диаграммаи 4.2):

Диаграммаи 4.2. - Ҳарорати миёнаи моҳҳои май-сентябри парваришгоҳ

Давоми моҳҳои тобистон ҳарорати ҳаво дар нишебҳои куҳӣ баробари градиентҳои амудӣ то $0,6 - 0,7^0/100\text{м}$ поён меравад. Дар минтақаҳои баландкуҳ тобистон низ обу ҳаво тағйирёбанда буда, рӯзҳои гарми соф якбора ба боди боронӣ ва ҳатто боридани барф табдил меёбад (ҷадвали 4.2).

Аввалин хуноқиҳо аз 20 – уми сентябр оғоз гардида, рӯзҳои бебориш ҳамагӣ то 95 – 96 рӯз давом мекунанд.

Ҷадвали 4.2. - Ҳарорати миёнаи моҳона ва солонаи обу ҳаво (^0C)

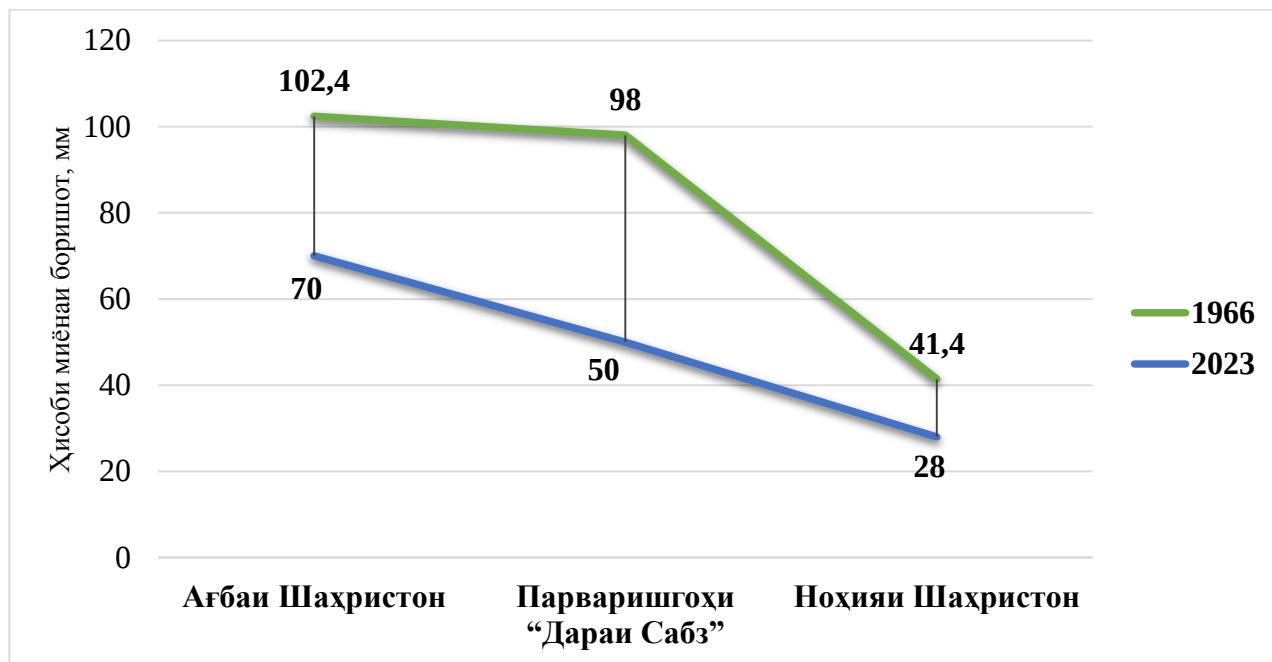
Ҳудуди ҷойгиршавӣ	Моҳҳо												
	I	II	III	IV	V	VI	VII	VIII	IX	X	XI	XII	Солона
Ағбаи Шаҳристон	-11,4	-10,3	-5,7	-0,5	4,0	7,5	10,5	9,9	5,8	0,3	-3,7	-7,9	-0,1
Парваришгоҳи «Дарайи Сабз» (2300 м)	-8,0	-6,6	-0,5	4,5	9,3	13,3	15,8	15,2	10,4	4,5	-0,4	-4,6	4,3

Сарчашмаи маълумот: Маркази обуҳавосанҷии вилояти Суғд, шаҳри Гулистон, 2023

Боришоти миёнаи солона зиёда аз 300 мм буда, дар баландкӯҳҳо то 400 мм-ро ташкил медиҳад. Мутобиқи таҳқиқоти А.А. Коннов (1966) новобаста аз камшавии мавсими хушксолӣ, дар минтақаи арчазор ханӯз ҳам ифодаи хос дошта, мувозинати

солони намнокӣ манфӣ аст (-335 мм), баробари поён фаромадан камшавии намӣ бештар ҳис карда мешавад (-1062 мм) (диаграммаи 4.3).

Диаграммаи 4.3. - Тақсими боришот дар давраи нашъунамо дар пастхамии шимолии қаторкӯҳи Туркистон

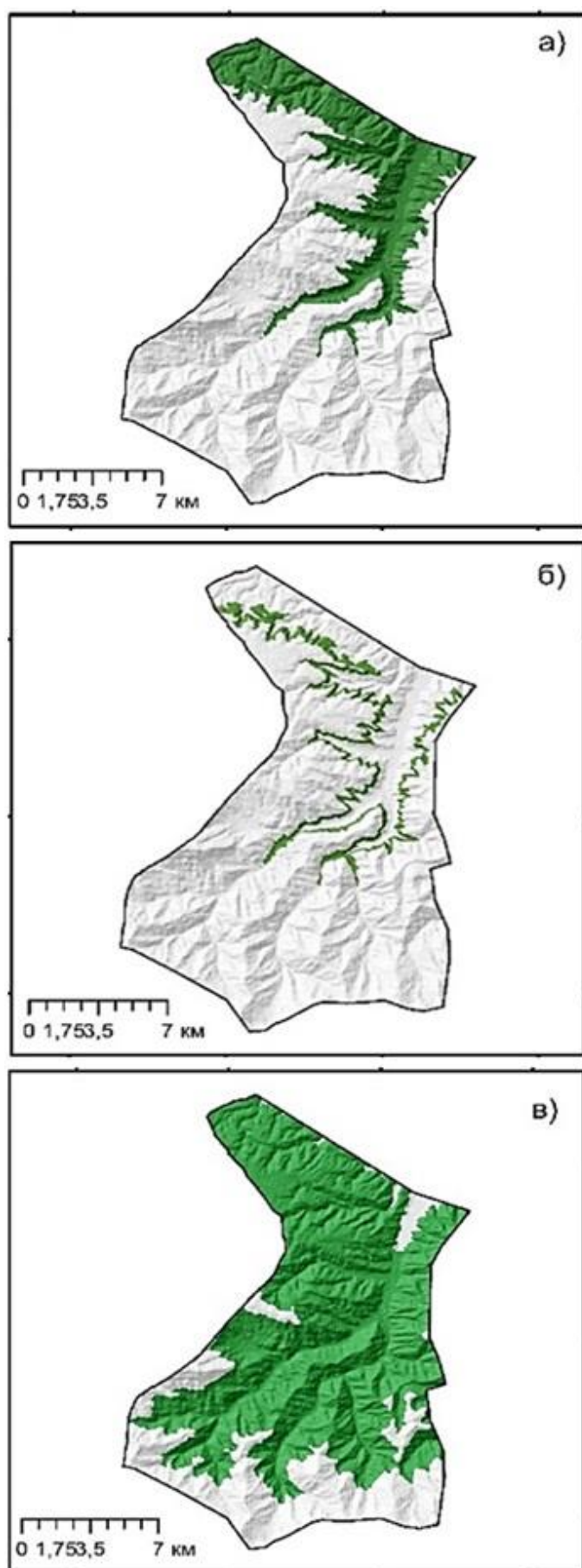
Сарчашмаи маълумот: Маркази обухавосанҷии вилояти Суғд, шаҳри Гулистон, 2023

Хок. Ҳудуди парваришгоҳро намуди морфологии релефи миёнакӯҳӣ ташкил медиҳад. Он дар ҳудуди баландиҳои аз 1200-1500 м то 3000 м аз сатҳи баҳр хобида, ба минтақаи типии хокаш лёсии чигарии равшан мансуб аст.

Олами наботот ва ҳайвонот. Аз ҷиҳати тақсими минтақаи биогеографӣ парваришгоҳи «Дараи Сабз» ба ноҳияҳои Ҳисору Дарвоз низ тааллуқ дорад. Баландии мутлақ дар нуқтаҳои убури обтақсимкунаки қаторкӯҳ 2700-2800 м мебошад. Растаниҳои даштӣ дар ин ҷо бартарӣ доранд ва аз мобайни кӯҳҳо ба ксерофитҳои ҷангалӣ иваз мешаванд.

Дар ин ҷо се намуди арча дида мешавад, аз ҷумла арчаи зарафшонӣ (*Juniperus seravschanika*), арчаи туркистонӣ (*Juniperus turkestanika*), арчаи нимкурамонанд (*Juniperus semiglobosa*) бартарӣ доранд.

Арчаи зарафшонӣ (*Juniperus seravschanika*) дар пешкӯҳҳои баландиашон 1600 - 2400 м аз сатҳи баҳр, дар нишебҳои ҷанубӣ бартарӣ доранд.

Расми 4.3. - Харитаи паҳншавии фазогии арчазори парваришгоҳ (ранги сабз)

Аломати шартӣ ба расми 4.3.:

а) паҳншавии арчаҳои зарафшонӣ дар баландии 1875 то 2400 м;

б) арчаи туркистонӣ дар баландии 2300 то 2400 м;

в) арчаи нимкурамонанд дар баландии 2000 то 3000 м.

Арчаи туркистонӣ (*Juniperus turkestanika*) бештар дар қисми болоии минтақаи бешагӣ, сарҳади болоӣ 2300-2400 м аз сатҳи баҳр вомехӯрад. Дар ин ҷо арчаҳо дар нишебҳои гуногун, воҳаҳо ва шонаҳои обтақсимкунак нашъунамо доранд.

Арчаи нимкурамонанд (саурапча) (*Juniperus semiglobosa*) дар минтақаҳои баландии мутлақ 2000 – 3000 м аз сатҳи баҳр дар шароитҳои гуногуни нишебҳои қач, ки бештар намноку гарманд, дучор мешаванд. Баландии мусоид 2600 – 2800 м аз сатҳи баҳр мебошад [21-М, 22-М].

Арчаҳои зарафшонӣ (*Juniperus seravschanika*) дар қисмати пасткӯҳи парваришгоҳ, арчаҳои туркистонӣ дар миёнакӯҳҳо ва саурапча дар баландкӯҳҳо доман паҳн кардаанд.

Бо истифода аз маълумоти омории ба дастовардаи муаллиф ва модели сифрии андозаи пикселҳояш 30м

харитаи паҳншавии фазогии арчаҳоро вобаста ба баландӣ аз сатҳи баҳр сохта шудаанд. Барои анҷом додани ин амалиёт барномаи QGIS истифода бурда шудааст (расми 4.3). Аз таҳлили маълумотҳо муайян гардид, ки дар паҳншавии фазогии арчаҳо тақрибан 5% - ро арчаҳои туркистонӣ, 20% - ро арчаҳои зарафшонӣ ва боқимонда 75% - ро арчаҳои нимкурамонанд ташкил медиҳанд.

Дар қисмати шарқии кӯҳҳои парваришгоҳ арчаҳо зич доман паҳн кардаанд, ки ин аз намигариӣ баланди минтақа бармеояд (расми 4.4).

Расми 4.4. - Паҳншавии арчазори зич (қисми шарқӣ) дар парваришгоҳ

Расми 4.5. - Паҳншавии арчазори сирак (қисми ғарбӣ) дар парваришгоҳ

Дар қисмати ғарбии кӯҳҳо бошад, вобаста ба намнокии паст ва ҳарорати баланди офтобӣ арчаҳо тоқа-тоқа паҳн шудаанд (расми 4.5).

Арчазорҳо дар дараи Охтангӣ, сойҳои ҳамшафати парваришгоҳ, ба монанди Ревожлисой, Бурагенсой ва дигарҳо дар сатҳи қаноатбахши хочагидорӣ барқарор карда шудаанд.

Дар айни замон ҳолати парваришгоҳи «Дараи Сабз» ба талаботи Кодекси ҷангали ҚТ [2] ва Қонуни ҚТ «Дар бораи ҳудудҳои табиӣ махсус муҳофизатшаванда» [5] ҷавобгӯ мебошад ва аз тарафи хочагии ҷангали «Шаҳристон»-и ноҳияи Шаҳристон корҳои назоратӣ, муҳофизатӣ ва биотехникӣ бурда мешавад. Дар давраи соли 2022 дар парваришгоҳ бунёди ҷангал ба майдони 2 га ба иҷро расонида шуд, ки аз ин 1 га бунёди буттамеваи хуч (*Rosa conina*) ва 1 га бодом талхдона (*Prunus dulcis* var. *amara*) мебошад.

Ба олами набототи муҳимтарини парваришгоҳ растаниҳои зерин: арчаи зарафшонӣ (*Juniperus seravschanika*), хуч (*Rosa conina*), зирк (*Berberia hetetrobotryae*), эфедра (*Ephedra equisetina*), ғеша (*Carex pachystylis*), ревоч (*Rheum Maximoviczii*), момогул (*Camponulaceae*), мятлик (*Poa lubrica*), пиёзи анзур (*A. Rosenbachianum*), бузулник (*Ligularia altissima*), одуванчик (*Taraxacum glaucivirens*) ва ғ. мансубанд.

Инчунин, парваришгоҳи «Дараи Сабз» дорои 10-12 намуди растаниҳои шифобахш мебошад, аз ҷумла: чойкаҳак (зверобой); пудинаи кӯҳӣ; пижма (тысячелистник) - ранги зард дошта, барои шамолхӯрӣ даво мебошад; бўимодарон - барои тоза кардани ҷигар даво аст; гули бобуна - барои шамолхӯрӣ даво аст, ки ҳар сол ба миқдори 500 кг ба муассисаҳои тиббӣ дастрас карда мешаванд; эфедра (завоса) – барои мадҳушкунӣ дар соҳаи тиб истифода мебаранд ва дар таркиби ҳамаи антибиотикҳо маводи зарурӣ маҳсуб меёбад; вешим – барои шамолхӯрии роҳи нафас ва дарди гулӯ даво аст; решаи тиллоӣ – барои ором кардани асаб, пурқувват кардани дили мушакҳо ва ғ.

Буттамеваҳо бошад, асосан дар мобайни сойҳо ва тарафҳои обтобруйи кӯҳҳо паҳн шудаанд. Дар парваришгоҳ аз буттамеваҳо хуч (*Rosa*) дида мешавад, ки барои паст кардани фишори хун ва гуруҳи хунро баланд кардан хизмат мерасонад.

Инчунин, ҳулбаи кӯҳӣ (*Trigonella*) низ барои муътадил намудани фишори хун ғоидаовар аст ва дар парваришгоҳ васеъ паҳн шудааст.

Бо дастгирии Мақомоти иҷроияи ҳокимияти давлатии вилояти Суғд баҳри беҳдошти парваришгоҳ, зиёд кардани фонди намуди арчазорҳо, зиёд кардан ва мутобиқ кунонидани дигар намуди арчаҳо дар парваришгоҳ намуди арчаи кочи кабут 1500 адад ва кочи тёншонӣ (*Picea schrenkiana*) ба миқдори 1500 адад аз Федератсияи Русия оварда шуда, дар ин ҷо парвариш карда шуд. Инчунин, 1000 адад тӯс (*Betula*) низ ба ин мавзеъ мутобиқ кунонида шуд. Солҳои охир танҳо зиёдшавии майдони арчаҳо дида мешавад, зеро аз ҳама мавзеъи ҷангалпӯши Тоҷикистон ҷангали Шаҳристон ба ҳисоб рафта, майдони он 23 095 гектарро ташкил медиҳад. Бояд қайд кард, ки майдони 1 га ҷангал метавонад то 200 нафар одамро бо оксиген таъмин кунад.

Олами ҳайвоноти парваришгоҳ бештар хусусияти бешазори кӯҳӣ дорад. Дар ин ҷо намудҳои китобисурхӣ, чун гурбаи туркистонӣ (*Felix Lynx isabellina*), бабри барфӣ (*Uncia uncia*) ва хирси малла (*Ursus arctos Isabellinus*) зиндагӣ мекунанд. Ҳамчунин, рӯбоҳ (*Vulpes vulpes*), барсук (*Meles meles*), бурги сибирӣ (*Carpa sibirica*), суғур (*Martes foina*), ҳук (*Sus scrofa*) маскуншавандагони муқаррарии ин парваришгоҳ маҳсуб меёбанд [57, 75].

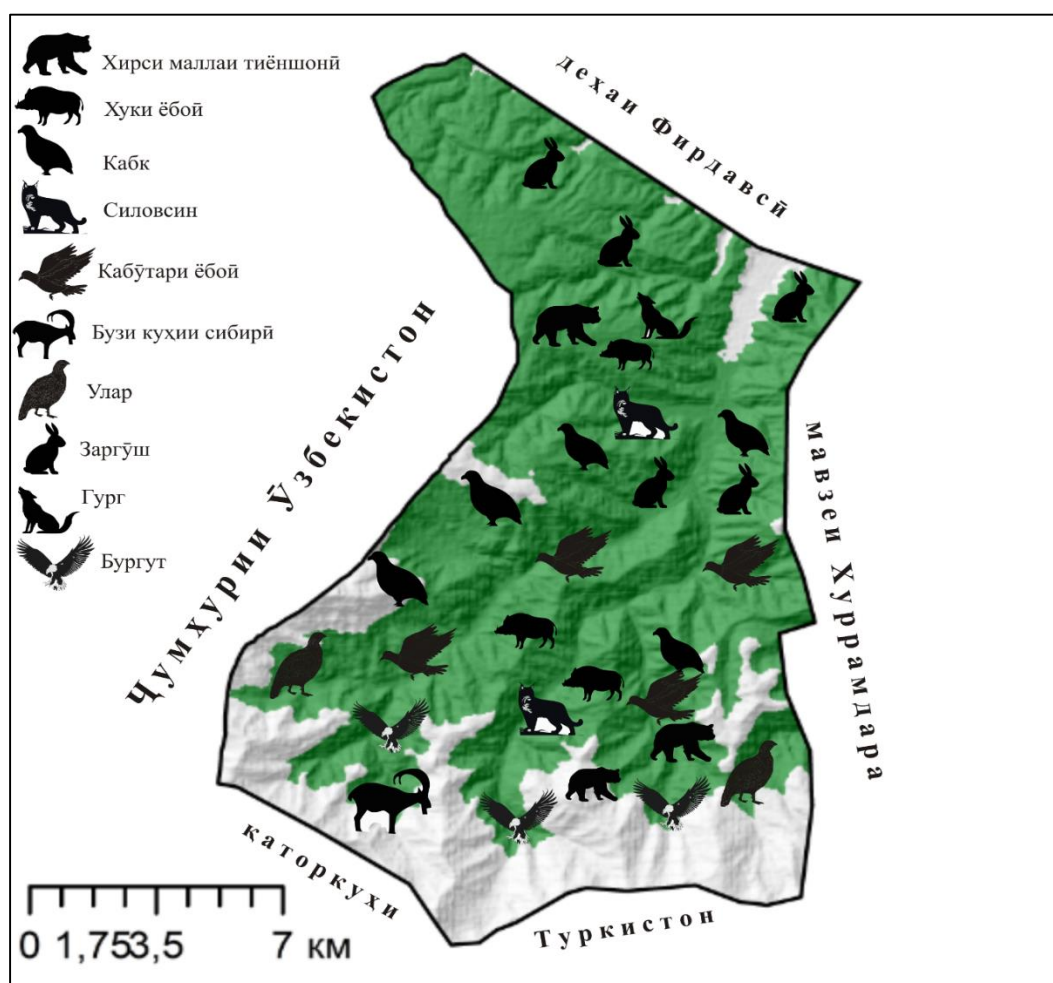
Аз парандагон бештар уқоби тиллоӣ (*Aquila chrys*), кабк (*Alektoris kakelik*), бум (*Bubo bubo*), шӯрнӯли алпӣ (*Corvus monedul*), акка (*Pica pica*), удод (*Upupa epops*), вағтаили сафед (*Motacilla alba*), шоҳин (*Sylvia nisori*), парандаи кабуд (*Myophonus caeruleus*) ва дигарон дучор мешаванд. Дар ин ҷо парандаи тити рангоранг (*Leptopoeecile sophia*) низ дида мешавад, ки ба қатори намудҳои маҳвшаванда ва нодири Китоби сурхи Тоҷикистон ворид гардидааст (ҷадвали 4.3, расми 4.6.) [57, 75, 21-М, 22-М].

Ҷадвали 4.3. - Саршумори ҳайвоноти ваҳшӣ ва парандагони парваришгоҳи «Дараи Сабз» мувофиқи далелҳои солҳои 2018-2023

Намуди ҳайвонот	Саршумори ҳайвоноти ваҳшӣ ва парандагон					
Сол	2018	2019	2020	2021	2022	2023
Бузи кӯҳии сибирӣ	12	10	10	12	20	29

Силовсин	8	6	4	5	7	7
Хирси маллаи тёншонӣ	6	5	2	4	9	9
Ҷайраи ҳиндӣ	4	6	4	4	6	6
Мурғи ҳилоли тибетӣ	8	12	10	14		
Кабӯтар	200	150-200	150	150-200	300	350
Рӯбоҳ	6	9	7	11	13	15
Бургут	4	6	2	2		
Гург	9	14	12	11	18	23
Ҳуки ваҳшӣ	56	40	32	42	66	73
Зарғӯш		60-70	70	67	89	110
Бум				2		
Кабк	300	250-300	100-150	80	153	184

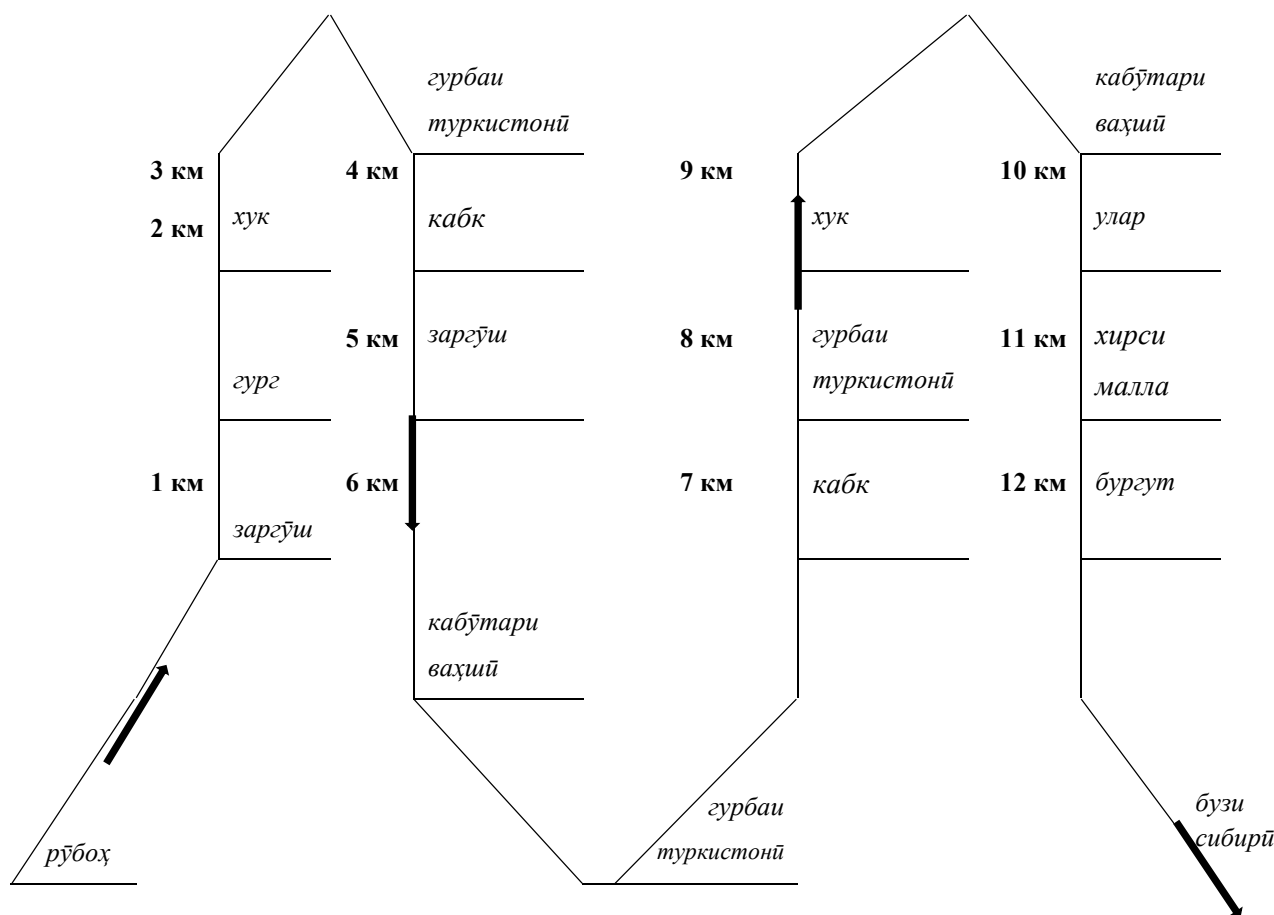
Сарчашмаи маълумот: Муассисаи давлатии ҳоҷагии ҷанғали ноҳияи Шаҳристон,
н.Шаҳристон, 2023

Расми 4.6. - Мавқеи ҷойгиршавии олами ҳайвоноти парваришгоҳ

Солҳои охир баҳри беҳдошти парваришгоҳ, зиёд кардани фонди олами ҳайвоноти парваришгоҳ ва мутобиқ кунонидани онҳо дар парваришгоҳ 10 сар қутос (*Bos mutus*) ва 13 сар муфлони сибирӣ (*Ovis gmelini*) оварда шуда, парвариш карда истодаанд, ки соли 2022 1 адад қутосбача ва 2 сар муфлони сибирӣ таваллуд шуд.

Яке аз шартҳои асосии рушди туризм таъмини беҳатарию туристон дар тӯли ҳатсайрҳо махсус меёбад. Бинобар ин, дар чараёни таҳқиқот ҷиҳати эҳтимолияти таъмини амнияти туристон мавқеи ҷойгиршавӣ, рафтор ва хусусиятҳои биологӣ, самти ҳаракати ҳайвоноти вуҳуши парваришгоҳ ва хусусиятҳои дигар мавриди омӯзиш ва таҳлил қарор дода шуд. Таҳлили ҳамаҷонибаи натиҷаҳои омӯзиш, хусусан дар доираи самти ҳаракат ва ҷойгиршавии ҳайвоноти парваришгоҳ шаҳодат медиҳад, ки макони ҷойгиршавии олами ҳайвонот ба пешбурди ТЭ дар ҳатсайри пешниҳодгардида манбаи ҳатар шуда наметавонад (расми 4.7).

Эзоҳ: дар нақшаи ҳатсайр бо аломати шартӣ самти ҷойгиршавии ҳайвонот нишон дода шудааст.

Расми 4.7. - Нақшаи ҳатсайри олами ҳайвоноти парваришгоҳ

Бо табиати дастнорас рӯ ба рӯ шудан, эҳсосоти дар табиат қарор доштан ва омӯзиши он туристонро бевосита ба кормандони ҳифзи ҳудуд, баъзан ҳатто сармоягузoron мубаддал мегардонад. Ин ҳолат даромади иловагиро ба миён меорад, ки дар сурати идоракунии дуруст барои нигоҳдории хуби ҳудуди ҳифзшаванда, маоши кормандон, таъмири роҳҳои наздиҳудудӣ ва ғ. истифода бурда мешавад. Агар мушаххас гӯем, туризм ба ҳудудҳои ҳифзшаванда ниёз дорад, дар навбати худ барои ҳудудҳои ҳифзшаванда даромад ва ташвиқу тарғиб, ки танҳо туризм метавонад амалӣ намояд, хеле зарур аст. Аз ҳамин лиҳоз, барои пешгирии оқибатҳои манфиву ҷиддӣ ҳудудҳои ҳифзшаванда ва туристӣ бояд ба таври бояду шояд идора карда шаванд. Мо низ дар таҳқиқоти худ ба дараҷабандии қабулшудаи идоракунии ҳудудҳои ҳифзшаванда таъия намудем. Таҳқиқот муайян кард, ки **ҳудуди табиӣ «Дараи Сабз»** ба дараҷаи 4, яъне ҳудуде, ки дар он ҳифзи намудҳои муайян ва шароитҳои табиӣ таъмин мегардад, дохил карда мешавад.

Муайян намудем, ки ҳудуди мазкур, бо мақсади нигоҳдории шароитҳои табиӣ ва намудҳои махсуси растанӣ ё ҳайвонот назорат карда мешавад.

Ба андешаи мо, ҳатто баъди созмон додани ХТММ, мавзеъ бинобар ба миён омадани хатарҳо пурра озод шуда наметавонад.

4.2. Принципҳо ва имкониятҳои ташкили туризми экологӣ

дар ҳудуди табиӣ «Дараи Сабз» ва таҳияи хатсайрҳои туристӣ

Таҳқиқоти гузаронидашуда нишон медиҳанд, ки парваришгоҳи «Дараи Сабз» тамоми шароитҳоро ҷиҳати рушди ТЭ доро аст. Лекин айни ҳол даромад аз ин мавзеъ дида намешавад. Аз ин рӯ, барнома ва нақша – менеҷмент, ки вазифаҳои нигоҳдории гуногуннамудии биологӣ парваришгоҳ ва рушди ТЭ-ро дарбар мегирад, хеле зарур аст.

Ба андешаи мо «Барнома ва нақша – менеҷмент» бояд чунин ҷанбаро дар бар гирад:

1. Ба рӯйхатгирӣ ва мураттабсозии кадастри воҳидҳои гуногуннамудии биологӣ ва захираҳои рекреатсионии парваришгоҳ.
2. Муайян намудани талаботи бозори ТЭ.

3. Баҳодиҳии иқтидори рекреатсионӣ ва ғунҷоишии мавзеъ, ҳудудҳои ба он наздик.

4. Муайян намудани объектҳои этно-экологӣ ва этно-фарҳангии парваришгоҳ, ҳудудҳои ба он наздик.

5. Коркарди барномаи азхудкунии бозори молҳои туристӣ, хизматрасонии парваришгоҳ ва модели рушди иҷтимоӣ – иқтисодии бозори ТЭ.

6. Коркард ва амалигардонии минтақабандии функционалии аз нигоҳи экологӣ асосноки парваришгоҳ ҳамчун воситаи банизомдарории ташрифи туристон.

7. Васеъ гардонидани фазои хизматрасонӣ ба туристон.

Барнома ва нақша – менечмент оид ба рушди ТЭ дар парваришгоҳ бояд дар асоси принципҳои ягонагии экологӣ, ғоида, арзиши эстетикӣ ба роҳ монда шавад. Ҳифзи гуногуннамудии биологӣ ба ҳолати табиӣ наздик даромадро аз туризм кафолат медиҳад, зеро табиати вайроннашуда бо ҷолибияти худ диққати туристонро ба худ бештар ҷалб мекунад. Ҳамзамон, бо мақсади пешгирии аз байнравии экосистема ба низомдарории ташрифи туристон ва таъсири онҳо ба экосистемаи табиӣ, *принципи тафриқавии фазогӣ ва тартиби ҷойгиронии туристонро бояд ба инобат гирифт*. Инфрасохтори берун аз парваришгоҳ дар мувофиқа бо вазифаҳои туризм шакл гирифта, таъсири манфиро ба табиат камтар мегардонад.

Дар тӯли зиёда аз 60 соли фаъолият хоҷагии ҷангали парваришгоҳи «Дараи Сабз» вазифаи худро иҷро намуда, майдони арчазорҳои ноҳияро дар сатҳи қаноатбахш барқарор кард.

Бо ибтикори Кумитаи рушди туризми назди Ҳукумати ҚТ ҳанӯз соли 2017 ҷиҳати расонидани маълумоти пурра ва саҳеҳ ба туристони дохилию портали миллии туристӣ ба фаъолият шуруъ намуд. Тавассути ин портал расман ба 158 давлати узви комилҳуқуқи Созмон ва 509 ассотсиатсияву созмонҳои байналмилалӣ узви вобастаи Созмони умумиҷаҳонии туризм муаррифӣ карда мешавад. Яъне соҳаи туризми кишвар бори нахуст ба бозори ҷаҳонии туристӣ ё низоми байналмилалӣ туристӣ ворид шуд ва барои ҷалби ҳамаҷонибаи туристони хориҷӣ ба Ватани зебоманзари мо мусоидати ҷиддӣ хоҳад кард.

Портали миллии туристӣ фарогири тамоми иттилооти зарурӣ оид ба имкониятҳои туризм дар Тоҷикистон, коидаҳои будубош, дастрас намудани раводид, фарҳангу таърих ва анъанаҳои миллий, ширкатҳои туристӣ, иқлим, осоишгоҳу истироҳатгоҳҳо, хатсайрҳои ҳавоӣ, ҳунари дастӣ армуғонҳо ва дигар маълумоти муҳим мебошад.

Дар портал айнаи замон зиёда аз 20 ширкати туристӣ, як қатор осоишгоҳҳо, ширкатҳои ҳавопаймоӣ, меҳмонхонаҳо ҷой дода шудаанд, ки тавассути онҳо туристон ва дигар ҳавасмандон метавонанд мустақиман ба сомонии ин ширкатҳо ворид шаванд.

То ҳол дар Тоҷикистон туризм бо суръати баланду дилхоҳ рушд намеёфт. Муаммои асосӣ дар он буд, ки кишварро кам мешинохтанд. Боз чӣ бояд кард, ки дар арсаи бозори туризми ҷаҳонӣ Тоҷикистон шӯҳратёр гардад?

Ба андешаи мо, дар ин ҷода таҳия ва коркарди бренди миллии туризми мамлакат мувофиқи мақсад аст. Бренд маҷмӯи тасаввурот, асосиатсия, ҳиссиёт, тавсифи арзишҳои маҳсулот ва ё хизматрасонӣ дар тафаккури истеъмолкунанда мебошад. Он ҳамчун асосиатсия дар тафаккури шунаванда сифатҳои муайяни маҳсулот ва ё тавсифи истеҳсолкунандагонро инъикос менамояд. Аз ин рӯ, бренд бояд шинохташаванда бошад.

Аксари истеъмолкунандагон дар сурати бартарӣ доштани интихоби имконият маҳсулоти бренди муайянро интихоб менамоянд. Мо бояд таркиби табиӣи бренд, яъне ҳамаи ҷузъиёти ширкатӣ: номи бренд (калима, ибора), нишона, рангубор, графика, ибораҳои тараннумӣ, садо, тамғаи савдо ва ғайраро таҳия намоем. Масалан, давлате, ки дар Осиёи хурд воқеъ аст, ҳамаи ҷузъиёти бренди дорад ва нишонаҳои туризми миллии он ба туристони мамлакатҳои дигар маълум аст. Тарғибот ва хизматрасонии сатҳи баланд ин кишварро пешсафи туризми минтақавӣ гардондааст. Минбаъд ба ташкилоти туризми Тоҷикистон зарур аст, ки тавассути расонаҳои хабарӣ, PR - чорабиниҳо ҷиҳати дар дохил ва хориҷи кишвар паҳн кардани ҷузъиёти бренд тадбирҳо амалӣ намоянд. Мамлакат дар Осиёи хурд бомуваффақият маводи тарғиботӣ ва PR - маводро дар шабакаҳои намоёни телевизионӣ ҷойгир менамояд. Чунин маводро дар калонтарин фурудгоҳҳои

байналмилалии ҷаҳон, дар маҷаллаҳои дохили ҳавопаймо дидан мумкин аст ва ин амал самарайи хуб медиҳад. Баъзе чорабиниҳоро бо ширкати шахсиятҳои намоёну шинохта ташкил кардан мумкин аст. Масалан, иштироки ҳунармандони Тоҷикистон дар озмунҳои мусиқии давлатҳои ҳамсоя ва Русия тавонист диққати шунавандагони бисёрро ба Тоҷикистон ҷалб намояд. Мухлисони ҳунари волои онҳо ба кишварамон ташриф оварданд.

Ба андешаи мо барои рушди туризм бояд кишварро дар сатҳи минтақавӣ ва ҷаҳонӣ муаррифӣ кард. Воситаи асосии ҳалли муаммо таҳияи бренд, реклом, тарғибот, PR - чорабиниҳо бо иштироки шахсиятҳои намоён, баланд бардоштани сифати хизматрасонӣ дар дохили мамлакат мебошад.

Мо барномаи сайри туристонро аз рӯйи хатсайри «Хучанд-Дараи Сабз» пешниҳод менамоем:

Барномаи саёҳат:

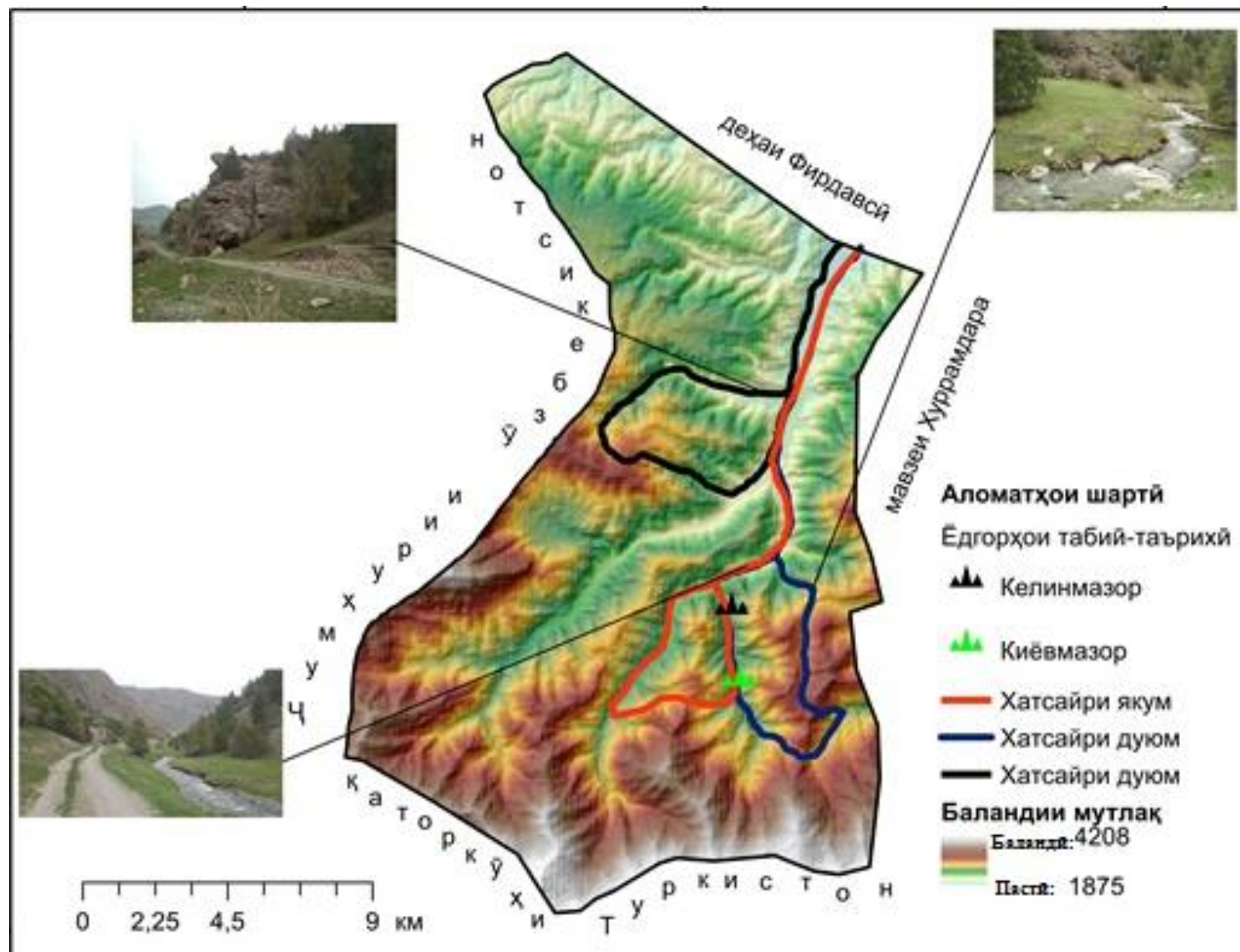
Рӯзи аввал. Қабули туристон дар шаҳри Хучанд. Баромад аз Хучанд ва роҳгирӣ сӯйи «Дараи Сабз». Ҷобачокунии меҳмонон дар меҳмонхонаи ноҳияи Шахристон.

Экскурсия қад – қади дарёи Кусавли, ки шоҳоби рости Олтиқӯл маҳсуб меёбад. Мавзеи мазкур дар қисмати нишебии шимолии қаторкӯҳи Туркистон, шимолтар аз ағбаи Шахристон, қад – қади шоҳроҳи Душанбе – Хучанд – Чанок (М₃₄) ҷойгир шудааст. Қисми ғарбии он то сарҳади Ҷумҳурии Ёзбекистон идома меёбад, ки дар қисми баъдисарҳадӣ Боғи миллии Зоомини давлати ҳамсоя ҷойгир аст. Ташриф ба парваришгоҳи «Дараи Сабз» бо хатсайри пешниҳодгардида (интиҳоби яке аз он). Саёҳат ба нишебии шимолии қаторкӯҳи Туркистон, тавассути комплекси кӯҳӣ – даштии доройи хуч ва гиёҳҳои гуногун. Шабгузаронӣ дар хаймаҳои махсус берун аз парваришгоҳ ё дар меҳмонхона.

Рӯзи дуюм. Ташкили саёҳат ба ёдгориҳои таърихӣ аз қабили қалъаи Каҳ-қаҳа, харобаҳои пойтахти асримиёнагӣ, волостҳои Устурушнаи шаҳри Бунҷикат (асрҳои VIII-XII), қалъаи Чилхучра (асрҳои VIII-IX), Саризиндон, Тирмизактеппа, зиёрати қабрҳои Ҳазрати Мулло, Ҳазрати Бурхи Валӣ, Туятошбобо, Ҷанговулбобо, Кутур Отао ва ё ташкили ТЭ ба яке аз се минтақаи фароғатӣ, аз қабили «Хуррамдара», «Бунҷикат» ва «Истиклол», ки ҳар сол туристони дохилӣ ва хориҷиро ҷалб

меkunанд. Шиносой бо мардуми маҳаллӣ, тамошои деҳаҳои атроф, шиносой бо урфу одатҳои мардуми маҳал, тарзи ҳаётгузаронии мардум. Баъдан тавассути нақлиёт сӯйи шаҳри Хучанд раҳсипор гаштан. Зиёфат ва гусел.

Табиати нотақрор, кӯҳҳои сар ба фалаккашида ва арчаҳои қоматафрохтаи «Дарай Сабз» имконияти васеъро баҳри ташкили ТЭ дар ин мавзеъ фароҳам меоварад. Бояд зикр кард, ки мувофиқи банди 2.1.6. Низомномаи парваришгоҳи табиӣи давлатии «Дарай Сабз» - и ноҳияи Шаҳристон аз 10-уми феввали соли 2016 таҳти №23 тасдиқ гардидааст, «муҳайё намудани шароити мусоид барои ташкили ТЭ бо риояи низоми парваришгоҳ» қорӣ карда шудааст [8]. Парваришгоҳ дорои ду ёдгории табиӣ-таърихӣ буда, он «Келинмазор» ва «Киёвмазор» ном гирифтааст, ки онҳо объекти туризми табиӣ-таърихӣ шуда метавонанд. Дар харитаи мазкур се хатсайри туристие, ки ҷиҳати ташкили ТЭ дар парваришгоҳи «Дарай Сабз» давоми се соли таҳқиқот бурдан омӯхта шуда, барои ба анҷом расонидани ин амалиёт барномаи QGIS истифода бурдааст, пешниҳод гардидааст (расми 4.8) ва таснифоти таҳияи хатсайр дар ҷадвали поён гирд оварда шудааст (ҷадвали 4.4):

Расми 4.8. - Харитаи парваришгоҳи «Дарай Сабз» ва таҳияи хатсайри туристӣ

Чадвали 4.4. - Таснифоти таҳияи хатсайри ТЭ дар парваришгоҳи «Дараи Сабз»
(муаллиф тартиб додааст)

Хусусиятҳо ва талаботҳо	Хатсайри туристии якум	Хатсайри туристии дуюм	Хатсайри туристии сеюм
Давраи таҳқиқот	2019-2020	2020-2021	2021-2022
Шакли фаъолияти асосӣ	Туризми фаъол ва ҷавкуллода - «adventure tourism»	Саёҳат ба ёдгориҳои табиӣ	Экотуризми илмӣ - «learning travel»
Тавсифи пайроҳаҳои экологӣ	пайроҳаи сайёҳӣ-дарккунӣ	пайроҳаи сайругаштӣ-дарккунӣ	пайроҳаи омӯзиши экологӣ
Теъдоди ширкаткунанда гони саёҳат	инфироӣ, гуруҳӣ	инфироӣ, гуруҳӣ, хонаводагӣ	инфироӣ, гуруҳӣ
Синну сол	ҷавонон, миёнасолон	наврасон, ҷавонон, миёнасолон, калонсолон	наврасон, ҷавонон, миёнасолон, калонсолон
Усулҳои воситаи ҳаракат	пиеда, автомобилӣ, дучархаронӣ, мотосиклронӣ, аспасаворӣ, мошинҳои махсус-чиппинг	пиеда, дучархаронӣ, аспасаворӣ	пиеда, дучархаронӣ, аспасаворӣ
Захираҳои асосии истифода-шавандаи табиӣ	- ландшафти табиӣ-геологӣ ва экотуристӣ бо олами набототу ҳайвоноти ба худ хос; - арчазори зарафшонӣ,	- ландшафти табиӣ-геологӣ ва экотуристӣ бо олами набототу ҳайвоноти ба худ хос;	- ландшафти табиӣ-геологӣ ва экотуристӣ бо олами набототу ҳайвоноти ба худ хос;

Хусусиятҳо ва талаботҳо	Хатсайри туристии якум	Хатсайри туристии дуюм	Хатсайри туристии сеюм
	туркистонӣ ва саурарча; - Кусавлисой; - Олтикӯлсой; - ёдгории табиӣ-таърихии «Келинмазор» ва «Киёвмазор»	- арчазори зарафшонӣ, туркистонӣ ва саурарча; - Кусавлисой, - Чавалисой; - ёдгории табиӣ-таърихии «Келинмазор» ва «Киёвмазор»	- арчазори зарафшонӣ, туркистонӣ ва саурарча; - Кусавлисой; - Олтикӯлсой; - Мирзолянсой; - Иртегермансой
Воситаҳои ҷойгиркунонии туристон	меҳмонхона ва хаймаҳо	меҳмонхона ва хаймаҳо	меҳмонхона ва хаймаҳо
Давомнокии саёҳат	кӯтоҳмуддат, миёнамуддат	кӯтоҳмуддат, миёнамуддат	кӯтоҳмуддат, миёнамуддат
Мавсимнокии афзоиши туристон	мавсимӣ	мавсимӣ	мавсимӣ, тамоми сол (доимӣ)
Намудҳои имконпазири экотуризм	- саёҳати кӯҳӣ; - кӯҳнавардӣ; - сайругашт; - туризми фарҳангӣ; - маърифатӣ; - экскурсияҳои ботаникӣ, зоологӣ; - туризми деҳот; - туризми варзишӣ; - гирифтани аксҳо;	- саёҳати кӯҳӣ; - кӯҳнавардӣ; - сайругашт; - туризми фарҳангӣ, таърихӣ, маърифатӣ; - экскурсияҳои ботаникӣ, зоологӣ;	- саёҳати кӯҳӣ; - кӯҳнавардӣ; - сайругашт; - туризми илмӣ, таълимӣ, маърифатӣ; - мушоҳидаи ботаникӣ, зоологӣ; - туризми деҳот;

Хусусиятҳо ва талаботҳо	Хатсайри туристии якум	Хатсайри туристии дуюм	Хатсайри туристии сеюм
	- пиёдагардӣ дар атрофи сойҳо; - пиёдагардии кӯҳӣ; - аспдавонӣ; - дучархаронӣ; - мотосиклронӣ; - саёҳат бо мошинҳои махсус-чиппинг	- туризми деҳот; - туризми варзишӣ; - гирифтани аксҳо; - пиёдагардӣ дар атрофи сойҳо; - пиёдагардии кӯҳӣ; - аспдавонӣ	- туризми варзишӣ; - гирифтани аксҳо; - пиёдагардӣ дар атрофи сойҳо; - пиёдагардии кӯҳӣ; - аспдавонӣ

Таҳқиқоти гузаронидашуда имконият медиҳад, ки чанд хатсайр бо роҳҳои автомобилӣ аз ҷаҳор самт: шимол, ҷануб, ғарб ва ҷанубу шарқи кишвар то «Дарай Сабз» тарҳрезӣ карда шуда, низоми онҳо тариқи зайл сурат гирад:

1. Хатсайри Хучанд - Дарай Сабз (аз самти Шимол):

Хучанд – Деҳмӯй – Спитамен – Хавотог – Истаравшан – Шаҳристон – Чашмасор – Ваҳдат – Дарай Сабз (вақт тавассути автомобил - 2 соат, масофаи роҳ - 112 км) (расми 4.9).

Расми 4.9. - Нақшаи хатсайри Хучанд - Дарай Сабз аз самти шимол

2. Хатсайри Душанбе - Дараи Сабз (аз самти Чануб):

Душанбе – Варзоб – Зарафшон – Айнӣ – Шахристон – Дараи Сабз (вақт тавассути автомобил - 3,5 соат, масофаи роҳ - 196 км) (расми 4.10).

Расми 4.10. - Нақшаи хатсайри Душанбе - Дараи Сабз аз самти ҷануб

3. Хатсайри Панҷакент - Дараи Сабз (аз самти Ғарб):

Панҷакент – Шӯрча – Урметан – Зеробод – Айнӣ – Шахристон – Дараи Сабз (вақт тавассути автомобил - 3 соат, масофаи роҳ - 150 км) (расми 4.11).

Расми 4.11. - Нақшаи хатсайри Панҷакент - Дараи Сабз аз самти ғарб

4. Хатсайри Хоруғ - Дараи Сабз (аз самти Чанубу Шарк):

Қисми 1: Хоруғ – Рушон – Қалъаи Хумб – Роғун (вақти сафари автомобилӣ - 11 соат, масофаи роҳ - 325 км). Стоп 1 (Қарордоди 1). Истикомат дар меҳмонхона ё гест-ҳавз;

Қисми 2: Роғун – Файзобод – Душанбе – Варзоб – Зарафшон – Айнӣ – Шахристон – Дараи Сабз (вақти сафари автомобилӣ - 6,5 соат, масофаи роҳ - 295 км) (расми 4.12).

Расми 4.12. - Нақшаи хатсайри Хоруғ - Дараи Сабз аз самти чанубу шарк

Чӣ тавре дар боло зикр кардем, туризм ба ҳудудҳои муҳофизатшаванда ниёз дорад, вале дар баробари он барои ҳудудҳои ҳифзшаванда даромад ва тарғибот зарур аст, ки онро танҳо туризм фароҳам оварда метавонад. Мо чунин тавсия пешниҳод менамоем, ки дар сурати номи «Дараи Сабз» - ро соҳиб шудани ширкатҳои замонавии нақлиётӣ, ки ба самти мавзеи мазкур хатсайр доранд, ё наشري тақвимҳои солона бо нишон додани расмҳои дохили парваришгоҳ ва монанди ин барои оммавиғардонии ин мавзеъ нақши калидӣ гузошта метавонанд. Зеро, чомеа танҳо ҳамон вақт ҳудудҳои ҳифзшавандаро хуб арзёбӣ мекунад, ки агар миқдори зиёди туристон ба мавзеи мазкур бештар ташриф оваранд. Таҷрибаи кишварҳои пешрафтаи ҳақон собит менамояд, ки охири солҳои 80 - уми асри

гузашта боғҳои миллии барои туристон ҳамчун мавзеҳои ҷолиб арзёбӣ шудаанд. Масалан, соли 1991 ба боғҳои миллии ИМА 260 млн. турист ташриф овард, ки дар натиҷа ба буҷаи давлат 3 млрд. доллари амрикоӣ даромад ворид шудааст. Боғҳои миллии барои рушди ТЭ такон мебахшанд, зеро ҳудудҳои ҳифзшаванда якҷанд вазифаро иҷро мекунанд, ки танҳо яке аз онҳо рушди туризм мебошад.

Таҳқиқоти диссертатсионӣ дар яке аз парваришгоҳҳои Тоҷикистон бо номи «Дараи Сабз», ки иқтидори рекреатсионии он ба ҳайси объекти ТЭ баҳогузорӣ нашудааст, ба роҳ монда шуд.

Таҳқиқот нишон дод, ки парваришгоҳи «Дараи Сабз» ба ҳамаи ин талабот ҷавобгӯ аст. Баҳогузориҳои пешакӣ нишон медиҳад, ки ин парваришгоҳ иқтидори баланди рушди ТЭ дорад. Лекин барои тавсия додан ва пешниҳод намудан ғайолияти экотуристиро васеъву такмил бахшидан, гузаронидани таҳқиқоти маҷмаавии захираҳои рекреатсионии он зарур аст.

Аз тарафи олим Г.Н. Сапожников (солҳои 1982, 1985) [84] бо масоҳати 60 ҳазор га оиди ташкили боғи табиӣ миллии бо ном «Чанғали арчазорҳо» дар асоси арчазори ноҳияҳои Деваштич ва Шаҳристон барои ояндаи наздик пешниҳод шуда буданд.

Дар нақшаи ҷорабиниҳо оид ба амалӣ намудани «Барномаи давлатии рушди ҳудудҳои табиӣ махсус муҳофизатшаванда барои солҳои 2005-2015» бо забони русӣ ҷоп шуда, дар банди 11 ба мамнуъгоҳи давлатии «Шаҳристон» табдил додани парваришгоҳи табиӣ «Кусавлисой», бе маблағгузориҳои буҷавӣ ба назар мерасад.

Аммо дар нақшаи ҷорабиниҳо оид ба амалӣ намудани «Барномаи давлатии рушди ҳудудҳои табиӣ махсус муҳофизатшаванда барои солҳои 2005-2015», ки бо забони тоҷикӣ ҷоп шудааст, ба Боғи табиӣ давлатии «Шаҳристон» табдил додани парваришгоҳи табиӣ «Кусавлисой» (ҳозира «Дараи Сабз») бе маблағгузориҳои буҷавӣ ба нақша гирифта шуда буд.

Аз ин рӯ, ба андешаи мо бо мақсади он ки нигоҳубин, беҳдошт ва афзоиши арчазор корбарии касбии мутахассисони соҳаи ҷангалро талаб менамояд ва ба маблағгузориҳои иловагии буҷавӣ зарурият надорад, дар заминаи парваришгоҳи

ботаникии «Дараи Сабз» ташкил намудани боғи табиии маҳаллии «Шахристон» мувофиқи мақсад мебошад.

Солҳои охир дар парваришгоҳи «Дараи Сабз» барои нигохдошт, беҳбудӣ ва афзоиши арчазорҳо, олами набототу ҳайвонот қорҳои назоратӣ, муҳофизатӣ ва биотехникӣ пеш бурда, зиёда аз 25 га ҷангали арчазор (асосан аз арчаи зарафшонӣ (*Juniperus seravschanika*)) ба таври сунъӣ аз нав бунёд карда шудааст, ки ба талаботи Кодекси ҷангали ҚТ [2] ва Қонуни ҚТ «Дар бораи ҳудудҳои табиӣ махсус муҳофизатшаванда» [5] ҷавобгӯ аст.

Ҳоло қормандони парваришгоҳ барои беҳтар намудани вазъи экологии парваришгоҳ, нигохдории гуногунии биологии ин майдон саръи кӯшиш карда истодаанд. Дар ҳудуди парваришгоҳ ҳамаи намуди шикор манъ карда шудааст. Дар маҳалҳои аҳолинишини наздики парваришгоҳ бо соқинони деҳаҳо вохӯриҳо гузаронида, оиди ҳифзу ҳимояи олами ҳайвонот ва наботот маърузаҳо хонда, яқоя бо шикорчиён - аъзоёни ҷамъияти шикор рейдҳо гузаронида мешавад, ки дар он шикор карда шуд.

Солҳои 2020 - 2021 мо байни туристоне, ки ба самти «Дараи Сабз» раҳсипор буданд, назарсанҷӣ гузаронидем, ки саволҳои зеринро дар бар гирифт: «Бо қадом мақсад сафари туристӣ мекунад?», «Дар парваришгоҳ чӣ таваҷҷӯҳи Шуморо ба худ ҷалб мекунад?», «Ба фикри Шумо ҳадафҳои парваришгоҳ аз чӣ иборат аст?» ва ба ин монанд саволҳо. Байни посухҳо бештар посухи тамошои манзараи зебои арчазор, ҳавои тоза ва истироҳат бартарӣ дошанд. Аксарияти пурсидашавандагон ҳадафи парваришгоҳро намеронданд.

Хусусият, сарватҳо, сатҳи муосир ва дурнамои рушди ТЭ дар парваришгоҳи «Дараи Сабз» дар давраи солҳои 2019-2022 ҳангоми гузаронидани қорҳои мустиқами саҳроӣ бо методҳои харитасозӣ ва трансекторҳо таҳқиқ гардид.

Натиҷаҳои илмӣ бадастомадаро дар асоси модели SWOT бо натиҷаи таҳлили ҷиҳатҳои мусбӣ ва манфӣ парваришгоҳи «Дараи Сабз», имқониятҳои рушди ояндаи он, инчунин таҳдидҳо барои менечменти туризм дар парваришгоҳ таҳлил гардид.

Мақсади асосии SWOT-таҳлил таҳқиқи чиҳатҳои мусбӣ ва манфии ҳудуди мазкур мебошад. Дар ин асос таҳлили иқтидорҳои таҳдид аз омилҳои беруна, муайян ва муқаррар кардани роҳҳои тахминии рушди фаъолияти нақшавӣ гузаронида мешавад. Натиҷаҳои таҳлил барои алоқаи байни ҳудудҳои муҳофизатшаванда, аҳолии таҳҷой ва фаъолияти экосайёҳиро наздик кардан ёрӣ мерасонад.

SWOT - методи банақшаگیرӣ ва таҳлилии маркетингӣ аст, ки тарафҳои мусбӣ ва манфиро муайян карда, маълумот медиҳад. Методикаи гузаронидани SWOT-таҳлил ба профессор Эдвард Деминг мутааллиқ буда, ӯ аввалин шуда ҳангоми таҳлил дар қатори омилҳои дохилӣ омилҳои берунро низ илова карда, гуруҳбандии аёнии муайянкунӣ барои интиҳоби омилҳои асосии муайянкунандаи сатҳи муваффақияти фаъолиятро пайдо кард.

Бо мақсади аз чиҳати илмӣ асоснок кардани мушкилот ва муайян кардани роҳҳои самараноки ҳалли онҳо нишондоди «бартариятҳо» ва «маҳдудиятҳо», «имкониятҳо» ва «таҳдидҳо»-и фаъолияти туризми экологиро бо истифода аз таҳлили SWOT дар асоси парваришгоҳи «Дараи Сабз» муайян карда шуд, ки барои татбиқи барномаҳои инкишофи ТЭ ва барои беҳтар фаҳмидани дурнамои рушди ин соҳа мусоидат менамояд (ҷадвали 4.5).

Ҷадвали 4.5. - Таҳлили SWOT-и фаъолияти туризми экологии парваришгоҳи «Дараи Сабз» (муаллиф тартиб додааст)

	БАРТАРИЯТҲО («S»-STRENGTH)	МАҲДУДИЯТҲО («W»-WEAKNESSES)
МУҲИТИ БЕР	- баланд бардоштани савияи таълим оид ба ХТММ-и вилоят, аз ҷумла парваришгоҳи «Дараи Сабз»; - доштани миқёси калони ҳудудҳои вайроннашудаи экосистемаи кӯҳӣ	- ифлос гардидани муҳити зист; - аз ҷониби аҳолии маҳаллӣ надоштани маълумоти зарурӣ оид ба парваришгоҳ; - маълумоти кам доштан, реклом оид ба мавзеи парваришгоҳ дар воситаҳои ахбори омма;

	ва чойҳои ба онҳо алоқаманди ареали ҳайвоноту наботот; - таҳия гардидани хатсайрҳои махсус бо мақсади шиносӣ бо мавзеҳои табиӣ парваришгоҳ ва атрофи он; - аз ҷиҳати илмӣ асоснок будани хатсайрҳои туристии пешниҳодкардаи минтақа; - имконияти зиёд намудани маҷмӯи туристони экологӣ; - ҷамъ намудани маблағ тавассути рушди ТЭ; - рушд кардани ТЭ дар натиҷаи амалисозии лоиҳаҳои байналмилалӣ; - дастрасии парваришгоҳ ба нақлиёти автомобилӣ, ҷойгиршавии парваришгоҳ дар шоҳроҳи «Душанбе – Хучанд – Чанок- (М₃₄)».	- кам машҳур будани ҲТММ-и вилояти Суғд ва парваришгоҳи «Дараи Сабз» дар бозори байналмилалӣ хизматрасониҳои туристӣ; - тайёр набудани ҳайати кормандон барои қабули туристон; - сифати пасти инфрасохтори парваришгоҳ ва хизматрасониҳои туристӣ; - набудани маркази иттилоотии туристӣ; - нарасидани кадрҳои баландхаттисоси сатҳи олӣ ва миёна дар соҳаҳои ТЭ-и (роҳбаладҳо) мавзеъ; - надоштани дарвозаи ороиши меъмории доштаи парваришгоҳ ҷиҳати қабули туристон.
	ИМКОНИЯТҲО («О»-OPPORTUNITIES)	ТАҲДИДҲО («Т»-THREATS)
Д У Х И Т И	- афзоиш ёфтани ташрифи туристон ба минтақа аз ҳисоби туризми дохилӣ ва хориҷӣ; - тайёр кардани кадрҳои баландхаттисоси соҳаи ТЭ, баланд бардоштани рақобатпазирии	- зарурати таъмин кардани ҳаҷми кофии чараёни туристон барои ноил гардидан ба бозпардохт дар минтақаи туристӣ;

махсулоти туристии минтақа дар бозори ҷаҳонии туристӣ; - ҷойгир будани парваришгоҳ дар ҳамсарҳадӣ бо ҳудуди Ҷумҳурии Ёзбекистон, ки мувофиқ барои сохтани хатсайри туристии байлалмилалӣ бо Боғи миллии Зоомини Ёзбекистон; - истифодаи васеи фазои иттилоотӣ барои рекламаи тарғибу ташфиқи парваришгоҳ (нашри буклетҳо, плакатҳо, харитаҳо ва дигар маводи наشري табليғотӣ – иттилоотӣ); - ҷалби рӯзноманигорон, коргардон-таҳиягарони дохилӣ ва хориҷӣ ба мавзеи минтақа бо мақсади гирифтани расмҳо ва навори видеофилмҳо; - ташкили экскурсияҳо ва эскпедитсияҳо барои хонандагону донишҷӯён дар самти туризми дохилӣ ба мавзеҳои таърихӣ, табиати парваришгоҳ.	- муҳити имконияти тарма ва ярҷфароянда будани парваришгоҳ; - буридани ҷангал ва ҷаронидани ҷорво дар минтақаи хифзшавандаи парваришгоҳ; - шуурнокии пасти экологии як қисми аҳоли, ки парваришгоҳро ҳамчун манбаи ғизои ҷорво назар меандозанд; - фаъолияти азбайнравӣ, бароҳат, илмӣ-ташвиқотӣ дар парваришгоҳ; - норасоии маблағгузории буҷетии парваришгоҳ.
---	--

Механизми ташкили фаъолияти туризм, аз ҷумла ТЭ зухуроти таъсироти гуногуни тамоюли мусбат ва манфиро ифода менамояд, ки таҳқиқи нисбатан дақиқи мушкилоти назариявии географияи рекреатсионӣ, концепсияҳои географӣ, хусусиятҳои геоэкологӣ ва ғайраро талаб мекунад. Дар ин замина таваҷҷӯҳ ба маҷмӯи омилҳои таъсиррасон барои дарёфти сабаб ва натиҷаи пайдоиш, ташаккул ва рушди минбаъдаи хусусиятҳои геоэкологиро имкон медиҳад:

1. *Таъсироти мутобиқшавӣ (адаптатсия)* – унсури мазкур зинаҳои пайдарҳами бонизоми ҳампахлуро дар бар мегирад, ки вожаҳои зерин тасдиқи он мебошад: «меҳмон-мизбон», «муҳити фаъолияти ҳаётии туристон – муҳити фаъолияти ҳаётии мизбонон», «соҳаи туризм – хоҷагии анъанавӣ ба роҳ монда шуда». Арзёбии устувории туризм дар минтақа тавассути таҷдиди сохтор ва таъсири ислоҳоти дигар барои расидан ба мақсади ниҳой мувофиқтар мебошад. Дар натиҷа имконият пайдо мегардад, ки дар объекти таҳқиқотӣ мушкилоти мавҷуда муайян ва имкониятҳои рушди минбаъдаи туризм аниқ карда шавад. Зеро таҳқиқоти олимони соҳаи туризм исбот менамоянд, ки бунёди муҳити меҳмоннавозӣ ва таъмини сатҳи бехатарӣ дар ҳудуди парваришгоҳ барои ҷалби бештари дӯстон ва пайвандони туристони омада мусоидат мекунад. Аз ин лиҳоз, маъмурияти парваришгоҳ масъул аст, ки дар ҳудуди парваришгоҳ ба ҷанбаҳои мухталифи рушди устувори ТЭ диққат диҳанд.

2. *Таъсироти азхудкунӣ* – натиҷаҳои омӯзиши таҷрибаҳои мавҷудаи рушди ТЭ дар ҳудуди парваришгоҳ чараёни мунтазами рушди оммавӣ ва ишғоли ҳудудҳои нава ба нава ба мушоҳида мерасад. Зеро воридоти шумораи муайяни туристон ба парваришгоҳ боиси пайдошавии ниёз ё эҳтиёҷот ба хизматрасонии гуногун ба туристон мешавад. Дар ин давра ҳамкориҳои пайвастаи ширкатҳои туристӣ бо соҳибкорони маҳаллӣ дар ҳамоҳангсозии мақомоти иҷроияи ҳокимияти маҳаллӣ тавассути ҳамкориҳои пайваста метавонад минтақаҳои нави туристиро аз худ кунад ва сохтмони объектҳои туристӣ–рекреатсиониро рушд диҳанд. Бинобар ин, дар ин чараён мавқеи фаъолонаи мақомоти иҷроияи ҳокимияти маҳаллӣ ва роҳбарияти ҳудудҳои ҷифзшаванда масъуланд, ки ҳангоми ҷойгиронии инфрасохтори туризми рекреатсионӣ рушди бетартибонаи чунин фаъолиятро пешгирӣ намоянд.

3. *Таъсироти кумулятивӣ* – дар чараёни таъсироти баландфишори ТЭ тағйироти муҳити табиӣ, аз ҷумла дар самти туризм-рекреатсионӣ зоҳир меёбад. Таъсири яқҷояи омилҳои гуногун, ки бо рафтор ва кирдори туристону истироҳаткунандагон алоқаманд аст, таъсири кумулятивӣ ҳисобида мешавад. Масалан, поймол гардидани пӯшиши набототӣ, хокӣ ва дигари минтақаи

муҳофизатшаванда, таъсири воситаҳои нақлиёт ва газҳои ихроҷӣ ба муҳити табиӣ, ҳосилшавии партовҳои истеъмоли таъсироти беандоза мерасонанд.

Ҷанбаҳои манфии таъсири кумулятивиро метавон дар вайрон гардидани шароити ҳаётии намудҳои нодирӣ олами наботот ва ҳайвонот, тағйироти таркиби биосенозҳо, дигаргун гардидани ландшафтҳои табиӣ ва ғайра инъикос менамояд. Воситаҳои паст ё кам қардани таъсири кумулятивӣ ба муҳити зист дар таҳия ва амалӣ гардонидани нақшаҳои маҳаллии идоракунии туризм, рушди инфрасохтори дахлдори туристӣ, ташкил ва гузаронидани тадбирҳои тарғиботӣ ва иттилоотӣ, ҷорӣ намудани системаҳои устувори идоракунии ТЭ ва ғайра имконпазир мебошад. Танзим ва идоракунии муносибатҳои байни организмҳо дар заминаи стандартҳои илман асосноки махсус мебошад таҳия гардонид, ки рушди устувори ТЭ - ро дар ҳудуди парваришгоҳ таъмин менамояд.

Баъди таҳлилҳо чунин хулоса баровард, ки ҳангоми самаранок ба роҳ мондани фаъолияти ТЭ ҳамчун системаи кушодаи иҷтимоию иқтисодӣ таҳти таъсири омилҳои муайяни дохилӣ ва берунӣ қарор дошта, дар лаҳзаҳои амиқ мушкилотро ба миён оварад, лек барои идоракунии салоҳиятноки фаъолияти ТЭ тақсимооти дақиқи масъулият бояд қард. Тавсияҳои додашуда барои минтақаи мазкур ҷиҳати самаранокӣ рушди ТЭ дар он хеле баланд буда, эҳтимоли омилҳои манфиро ҳангоми омодагӣ ва гузаронидани сафар ба вучуд омада, инчунин хатарҳоро дар ҷараёни сайру саёҳат ба таври назаррас коҳиш медиҳад.

Риояи сифатҳои дар боло овардашуда на танҳо ба рушди бомуваффақияти нигоҳдории ҳолати табиӣ ХТММ, балки манбаи воқеии ҷойҳои нави қорӣ ва даромади иловагӣ иқтисодии маҳаллӣ хоҳад гашт.

Ҳамин тариқ, татбиқи ҳадафҳои барномавии дар боло зикршуда оид ба ташкили ТЭ дар қаламрави боғҳову мамнуъгоҳҳои табиӣ ва парваришгоҳҳо ба эҳёи иқтисодӣ ва суботи сиёсии минтақа дар маҷмуъ мусоидат хоҳад қард.

4.3. Хусусиятҳои геоэкологии минтақаи таҳқиқот

А.А.Тишков дар асари худ «Иқтисодиёти ҳифз ва нигоҳдории гуногуннамудии биологӣ» иқтисодиёти ҳифзи гуногуннамудии биологӣ, механизми иқтисодии ба

танзим даровардани ҳифзи гуногуннамудӣ, усулҳои назариявӣ ва амалии баҳодиҳии иқтисодии табиати зинда, вазифа ва нақши онро арзёбӣ намуда, принципҳои макроиқтисодии ҳифзи гуногуннамудии биологиро пешниҳод кардааст [89]. Баробари тараққиёти саноат, шаҳрсозӣ ва рушди соҳаҳои мухталифи хоҷагии халқ мавҷудияти мавзёҳои биосенози табиашон вайрон нашуда хеле муҳим мебошад. Маҳз дар ин гуна мавзёҳо мамнӯъгоҳ, боғҳои миллӣ ва резерватҳо (захираҳои оромгоҳ)-и табиӣ ташкил карда мешаванд.

Ҳифзи олами набототу ҳайвонот яке аз вазифаҳои муҳимтарин ва умдатарини имрӯз аст. Растаниву ҳайвонот унсурҳои асосии табиат буда, онро фаъолияти хоҷагидорӣ инсон қариб пурра фаро гирифтааст, ки пурзӯртарин омили тағйироти мувозинати экологӣ гаштааст. Чандин намудҳои растаниву ҳайвонот, аллакай аз рӯйи Замин нест шудаанд. Мувофиқи маълумот 75% - и ширхӯрон ва 86% - и парандагони сайёра дар натиҷаи фаъолияти нодуруст ва бераҳмонаи инсоният нобуд шудаанд.

Мувофиқи тартибот ва қоидаву меъёрҳои байналмилалӣ ҳифзи олами набототу ҳайвонот, ки ҳоло амал мекунад, онро бо тамоми рангорангиаш ва ҳадалимкон пурра нигоҳ бояд дошт. Бинобар ин, дар навбати аввал ҳамон намудҳоро бояд ҳифз кард, ки нисбат ба онҳо маълумоти аниқ мавҷуд буда, дар табиат хеле маҳдуд мондаанд ва дар шароити ҳозираи экологии тоқатнопазир нест мешаванд. Ин намудҳои нестшудаистода ҳоси маҳал, инчунин намудҳои нодире мебошанд, ки фақат дар ҳудуди маҳдуд дида мешаванд ва дар натиҷаи таъсири фаъолияти хоҷагидорӣ инсон аз байн рафтанишон мумкин аст.

Чӣ тавре маълум аст, таъсири ТЭ ба муҳити ҲТММ, бахусус ба комплексҳои табиӣ он метавонад манфӣ низ бошад. Масалан, пеш аз ҳама ифлосшавӣ бо партовҳои саҳт. Баробари воридшавии туристон ба парваришгоҳ хатари зиёдшавии партовҳои саҳт ба миён меояд. Аз ин рӯ, бояд дар даромадгоҳи парваришгоҳи «Дарай Сабз» бояд тахтаҳои рекломӣ, ташвиқотиву тарғиботӣ оид ба ҳифзи муҳити зист, қуттиҳои махсуси партов гузошта шаванд. Дигар ин ки хатари эрозияи хок низ аз таваҷҷуҳ дур набошад. Чӣ тавре маълум аст, қисми нишебии шимолии қаторкӯҳи Туркистонро санглоҳ ташкил медиҳад. Барои ҲТММ - и хусусияти кӯҳӣ

дошта, хатари эрозия дар сурати истифодаи рекреатсионӣ меафзояд. Масалан, дар мамнуъгоҳи Тебердини Русия ханӯз солҳои 70 – уми асри XX масъалаи андешидани чораҳои зиддиэрозионӣ бо мақсади барқарор кардани пӯшиши нишебиҳои ба эрозия гирифторшуда гузошта шуда буд. Бинобар ҳамин, роҳҳои саёҳат боназардошти чораҳои зиддиэрозионӣ бояд тарҳрезӣ гарданд.

Тарафи дигари масъала таъсири туризм ба экосистемаи парваришгоҳ аст.

Агар сарбории антропогениро ба экосистемаи парваришгоҳ ба инобат гирем, пас онро ба ду гуруҳи асосӣ ҷудо кардан мумкин аст:

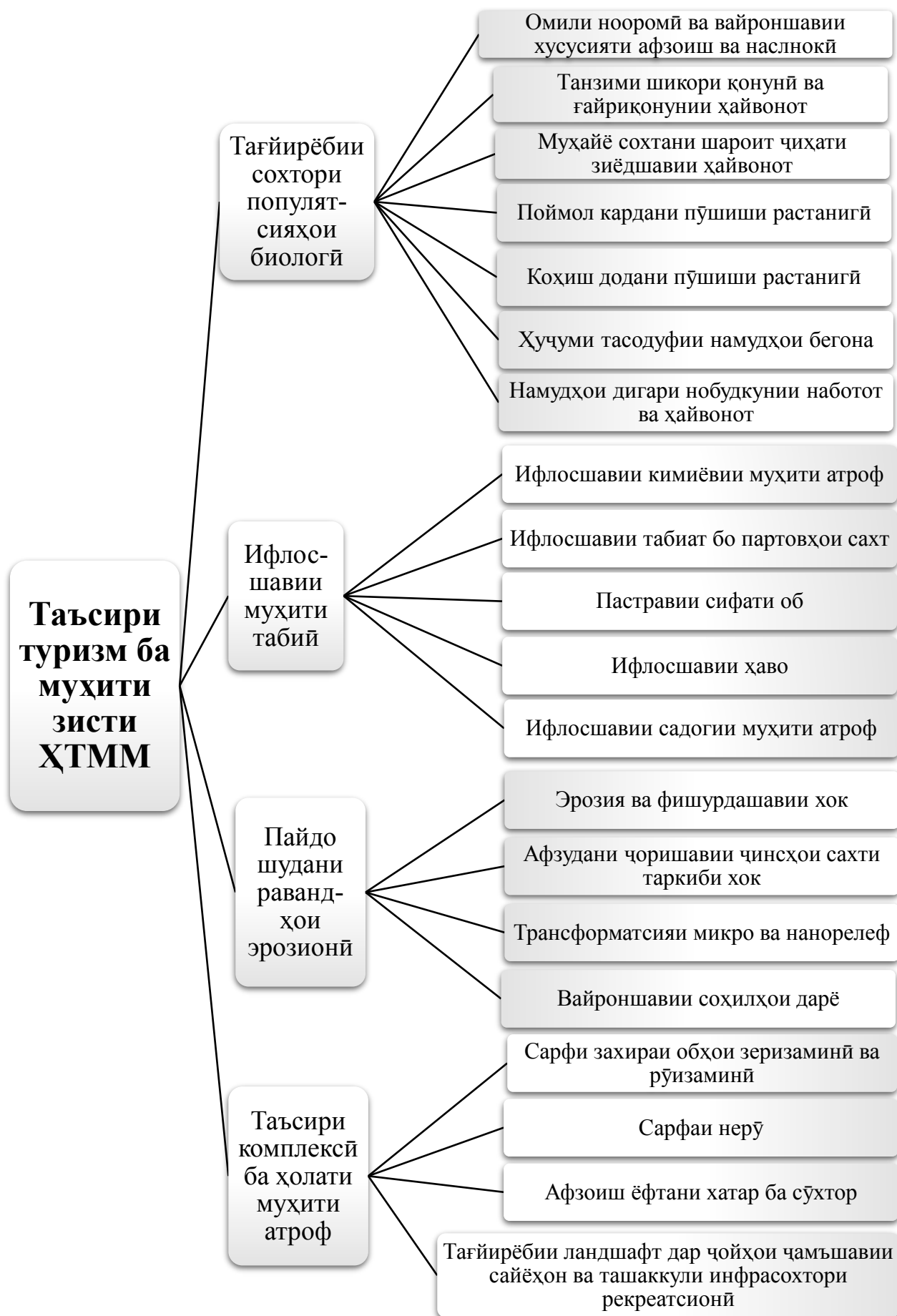
1. Таъсири бевосита: ба ҳок, ки эрозия, харобшавии қабати ғизоиву гумусӣ дар натиҷаи зери по мондани он ба амал меояд; ба олами растаниҳо, ки дар натиҷаи ҷидани онҳо камшавии гуногуннамудӣ ба миён меояд; ба олами ҳайвонот, ки ба камшавии шумораи ҳайвоноти нодир, бинобар маҳрум гардидан аз макони наслгузорӣ оварда мерасонад.

2. Таъсири бавосита: ифлосшавии муҳити зист, бинобар сарбории антропогенӣ; парвариш ва афзоиши сунъӣ, реинтродуксияи ширхӯрон бо мақсади ба намоиш гузоштани онҳо, ки оқибат макони зисти намудҳои реликтӣ ва эндемикиро танг менамояд; тағйирёбии муҳити зисти ибтидоӣ.

Новобаста ба мушкилиҳои номбаршуда, ТЭ - и Тоҷикистон дурнамои хуби рушдро касб кардааст. Вазъи экологии коҳишёфта, зиёдшавии сарбории техногенӣ водор месозад, ки бо табиат эҳтиёткорона муносибат намоем. ТЭ ягона самти индустрияи рекреатсионист, ки барои дар ҳолати аслӣ нигоҳ доштани ландшафтҳои табиӣ, ки дастоварди миллӣ маҳсуб меёбанд, кӯшиш ба харҷ медиҳад.

Таъсири фаъолияти туристиро ба муҳити зисти ХТММ тариқи бевосита ва бавосита дида баромадан мумкин аст. Мухтасар намудҳои вайроншавии биотаву экосистемаҳоро дар натиҷаи фаъолияти туристӣ ва оқибатҳои он дида мебароем (расми 4.13).

Мувофиқ ба натиҷаҳои таҳқиқоти гузаронидашуда дар парваришгоҳи «Дараи Сабз» ташрифи туристон ба муҳити зист таъсири мухталиф дорад. Вале бештар дар ин ҳудуд мушкилии вобаста ба он, ки дар ҳудуди ноҳияи Шаҳристон ба масъалаҳои

Расми 4.13. - Таъсири туризм ба муҳити зисти ҲТММ

ташкил, ташаккул ва истифодаи бо инфрасохтори иҷтимоӣ алоқаманд мавҷуданд, ҳамчунин масоили муайянкунандаи робитаи он бо ҳаёти ҷамъиятии гуногун, нақши он дар фаъолият ва мавҷудияти муносибатҳои иқтисодӣ ба таври бояду шояд коркард нашудаанд, бинобар ин барои хуб ба роҳ мондани он гузаронидани таҳқиқоти махсус зарур мебошанд.

Ҷамъият қудрати боздоштани инқилоби илму техникаро надорад. Бинобар ин, ба ҳар як фарди ҷомеа лозим аст, ки зиндагиашро мувофиқи қонунҳои табиат ба роҳ монад. Асри XXI ҳамчун асри иттилоотӣ ва экология муаррифӣ гардидааст. Ҳифзи растаниҳои нодир ва камёфт бешубҳа вазифаи умумихалқист. Бинобар ин, масъала ва вазифаи ҳифзи олами набототро тавассути воситаҳои ахбори омма (муассисаҳои тарғиботи оммавӣ – нашрияҳои маҳаллӣ ва садову симо) ба амал баровардан зарур аст.

Аз нуқтаи назари илмӣ вазъи экологӣ ин сифати муҳити атроф мебошад, ки ҳолати он сатҳи саломатии аҳолиро ба андозае муайян мекунад. Солҳои охир тамоюли равшани афзоиши таъсири шароити номусоиди экологӣ ба саломатии аҳоли ва вазъи демографияи минтақа мушоҳида мешавад.

Хусусиятҳои умумии таъсири антропогенӣ таҳқиқшуда муҳити геоэкологиро дар минтақаи таҳқиқот тағйир медиҳанд ва инчунин ба зухуроти эҳтимолии хавфҳои геоэкологӣ таҳдид мекунанд. Ҳамаи пайдоишҳои замонавӣ ба ташаккулёбии водӣҳои доманакӯҳ, депрессияҳои байнишаҳрӣ ва нишебиҳои кӯҳ мансубанд, ки иттиҳодияи табиӣ ҷинсҳои пайдоиши гуногун мебошанд, ки дар минтақаҳои муайяни ландшафтӣ-географӣ дар иртиботи зич бо ҳаракатҳои неотектоникӣ, иқлим ва пирях ба вучуд омадаанд.

Дар ҷараёни таҳқиқот ошкор карда шуд, ки хосиятҳои геоэкологии маҳалли алоҳидаи объекти таҳқиқотӣ, яъне дар қисмати мобайнии парваришгоҳи «Дараи Сабз», тақрибан бо масоҳати 350-400 га раванди биогеохимиявӣ ташаккули биогеосенози хоса-пӯшиши хокии сералафӣ сатҳи баланди оби зеризаминидошта дар намуди тӯдачаҳои баландиашон 0,4-0,7 м бо шакли нимдавра, дарозрӯя ва ғайра зоҳир гардидааст. Ҳолати мазкур дар минтақаи кӯҳсор, ки баландии мутлақи он баробар ба 2050-2200 м ва сатҳи поёнии он мувофиқ ба 1450-1600 м ба мушоҳида

мерасад, ки дар кӯхпораи нишебиаш 28-40° ва экспозитсияи чанубу шарқӣ ташаккул ёфтааст (расми 4.14).

Расми 4.14. - Хусусиятҳои геоэкологии қисмати мобайнии парваришгоҳи «Дараи Сабз»

Омӯзиши хусусиятҳои геоэкологии маҳал дар периметри минтақаи зикргардида инъикос менамояд, ки болотар аз пӯшиши хокии сералаф бо тӯдачаҳои гуногуншакл қабатҳои фурӯрафтаи намуди пластинаҳои қабат-қабат бо ғафсии 14-22 см мавҷуданд, ки ба ҳаракати тектоникии минтақа алоқаманд буда, дар баъзе нуктаҳо эҳтимолияти оғози ҷарипайдошавӣ ба мушоҳида мерасад. Дар тамоми масоҳати минтақа, аз нуктаи баландтарин то нуктаи ҷоришавии сойча пӯшиши хокии тавононаш 6-13 см (дар мавзеи тӯдачаҳо то 35-60 см) дар болои ҷинсҳои делювиалӣ, пролювиалӣ ва аллювиалӣ ҳобидааст. Мебояд қайд кард, ки дар ин қисмати мавзеъ пӯшиши набототӣ нисбатан сермаҳсул ва зич бошанд ҳам, дар қисмати дарахтони арча сирак будани зичии ҷангалзор дар қисмати болоии нишебии кӯҳ ва торафт зиёд шудани шумораи дарахтон ҳангоми ба поён майл кардани нишебӣ дида мешавад. Дар қабати байни дарахтони арча аз болои нишебӣ ба поён заррачаҳои гуногунандозаи ҷинсҳои хокпайдокун ҷамъ гаштаанд, ки ба раванди шикасташавӣ ва ҳаракати табиӣ шикастапораҳои ҷинсҳои геологӣ дар нишебӣ тааллуқ дорад. Эҳтимол меравад, ки дар алоқамандӣ бо релефи маҳал давоми солҳои тӯлонӣ ба хелҳо ҷудошавии зарраҳои андозаашон гуногун ба амал омада, тадриҷан омилҳои табиӣ ба пайдошавии заррачаҳои ҳосилхези хок тавассути шамол, намӣ, пӯшиши наботот, олами ҳайвонот, ҳарорат ва ғ. дар болои ҷинсҳои геологӣ мусоидат кардааст.

Натиҷаҳои мушоҳидаҳои сахроӣ, ченкуниҳо, омӯзиши хусусиятҳои морфологӣ, геоэкологӣ ва педосферӣ имконият медиҳанд, ки арзёбии сабабҳои бавучудой ва ташаккули хосиятҳои ҷудогонаи мавзеи мазкури объекти таҳқиқотӣ чунин эҳтимолиятҳоро дар бар мегиранд, ки дар доираи назарияҳои мавҷудай соҳавӣ мебошад. Масалан, эҳтимол меравад, ки давоми давраҳои геологӣ зерӣ таъсири намии боришоти табиӣ, ҳарорат ва равшанӣ, фаъолияти организмҳои соддатарин ва мураккаб тадриҷан кӯчиши зарра ва шикастапораҳо аз болои нишебӣ ба поён ба амал омадааст. Ҳаракати пайвастагиҳои тағйирёбандаи кимиёвӣ ба ғуншавии заррачаҳои маҳин дар қисмати ҳамвори мавзеъ ва пайдоиши қабати зичи чинсҳои геологӣ ва мушкилшавии захидаи намӣ мусоидат карда, ғуншавии намӣ ва болоравии сатҳи оби зеризаминӣ бо пайдошавии шароити марғзорӣ зоҳир гардидааст. Дар натиҷаи ин равандҳо пӯшиши набототӣ бо нашъунамои сермахсули биомасса дар болои шикастапораҳои чинсҳои геологӣ – делювий, пролювий ва аллювий васеъ паҳн гардида, тадриҷан чинсҳои геологиро пӯшонидааст. Давоми солҳои тӯлонӣ идома ёфтани раванди зикргардида дар қисмати ҳамвори мавзеъ боиси ташаккули пӯшиши хокии сералафи шакли тӯдачаҳои гуногунандоза мусоидат кардааст, ки сатҳи баланди обҳои ғрунӣ ва мушкilotи захидаи об дар қабати хокӣ ва чинсҳои модарӣ ба мавҷудияти раванди ҳосилшавии монеаҳои геохимиявӣ ишора менамояд.

Давоми таҳқиқот аниқ карда шуд, ки сабаби дигари пайдо шудани тӯдачаҳо ва мавзеи фарогири тӯдачаҳо бо сабаби фаъолияти ғизогирии ҳайвоноти ваҳшӣ, аз ҷумла ҳуки ваҳшӣ зоҳир ёфтааст. Ҳуки ваҳшӣ одатан барои ғизогирӣ соатҳои 23-24 - и шаб ба мавзеи сералафи сатҳи оби зеризаминиаш наздик омада, бо фук ва пойҳои пешаш рӯйи заминро вайрон мекунад ва решаи сероби алафро истеъмол менамояд. Баъдан дар натиҷаи равандҳои денудатсионӣ ва дигар равандҳои табиӣ нашъунамои пӯшиши набототӣ авҷ мегирад ва давоми 3-8 сол тӯдачаҳо ба миён меоянд.

Хулосаи боби чорум

1. Таҳқиқоти гузаронидашуда нишон медиҳанд, ки парваришгоҳи «Дараи Сабз» тамоми шароитҳоро ҷиҳати рушди ТЭ доро аст. Лекин айни ҳол даромад аз

ин мавзеъ дида намешавад. Аз ин рӯ, барнома ва нақша – менеҷмент, ки вазифаҳои нигоҳдории гуногуннамудии биологии парваришгоҳ ва рушди туризми экологиро дарбар мегирад, коркард ва пешниҳод карда шуд.

2. Муайян карда шуд, ки дар ҳудуди ноҳияи Шаҳристон мушкилоти вобаста ба масъалаҳои ташкилу истифодаи бо инфрасохтори иҷтимоӣ алоқаманд ханӯз ҷойдоранд, ҳамчунин омилҳои муайянкунандаи робита бо ҳаёти ҷамъиятии гуногун, нақши он дар фаъолият ва мавҷудияти муносибатҳои иқтисодӣ шарҳ дода шудаанд.

3. Таъсири туризм ба экосистемаи парваришгоҳи «Дараи Сабз», шакл ва оқибатҳои манфии он муайян, таҳлил ва арзёбӣ карда шуданд. Инчунин хатсайрҳои туризми ҳам барои туристон ва ҳам барои вазъи экологии парваришгоҳ беҳатар тартиб дода шуданд.

4. Тадқиқот тавассути таҳлили SWOT гузаронида шуд. Дар рафти таҳлили SWOT нишондод ба монанди афзалият, иқтидор ва камбудиву хатарҳо муайян карда шуданд.

5. Назарсанҷии туристон оид ба донишҳои экологӣ, табиати парваришгоҳ баргузор карда шуда, маводи бадастомада бо методҳои омории стандартӣ коркард гардиданд.

БОБИ 5. ТАШКИЛИ ТУРИЗМИ ЭКОЛОГӢ ДАР ҲУДУДҲОИ ТАБИИИ МАХСУС МУҲОФИЗАТШАВАНДА

5.1. Таҳлил ва баҳодиҳии туризми экологӣ

Мафҳуми ТЭ ҳамчун қисмати таркибии индустрияи туризм соли 1978 аз ҷониби Ван Миллер, ҳамчун яке аз вариантҳои рушди устувори туризм истифода бурда шудааст. Вале то ҳол вожаи экотуризм аз ҷониби мутахассисони соҳа маънои ягона надорад, зеро қисме аз муҳаққиқон экотуризмро барои ҷалби туристони табиатдӯст, барои истироҳати ҷабҳона ва ҳифзи табиати маҳал медонанд. Дар асл тураператорон на барои ҳифзи муҳити зист, балки барои ҷалби бештари туристон ин мафҳумро истифода мебаранд. Масалан, В.Миллер қайд менамояд, ки дар ҷараёни ТЭ дар давлати Куба дар фосилаи хӯроқи нисфирӯзии туристон ронандаи автобуси онҳо барои нигоҳдории сардии муайян дар дохили автобус муҳарриқи мошини худро хомӯш накардааст. Аз ин бармеояд, ки дар ин экотур ҳам сокинони маҳаллӣ аз овози гӯшхарош ва ҳам табиати маҳал осеб дидааст.

Мувофиқи андешаи П. Шэкелфорд вожаи ТЭ дар индустрияи туризм зиёда аз 30 сол инҷониб истифода мегардад, вале то ҳол моҳияти аслии он аниқ карда нашудааст, зеро дар баъзе ҳолатҳо ТЭ-ро ҳамчун саёҳат ба ҷӯшаҳои таъсири антропогенӣ надидаи табиат меҳисобанд. Мақсади ин туристон қонеъ гардонидани завқ ва шавқи худ аз табиати тағйирнаёфта, растанӣҳои ёбӣ ва ҳайвоноти ваҳшӣ, инчунин завқи эстетикӣ онҳо иборат аст. Дар ҳолатҳои дигар ТЭ ҳамчун ҳаракат барои нигоҳдории мувозинати экологӣ дар табиат фаҳмида шуда, ба сифати туризми табиӣ дорои омӯзиши муҳити зисти табиӣ ва маданӣ фаҳмида мешавад ва барои беҳтар намудани муҳит равона гардидааст.

Дар мафҳуми ТЭ фарқиятҳои географӣ низ ба мушоҳида мерасад. Экспертон аз давлатҳои мутараққӣ, яъне нуфузи асосии экотуристон ТЭ-ро аз нигоҳи истеъмолкунандагон баҳо дода, онро ба хоҳиш ва майли истироҳатии туристон мутобиқ медонанд. Тураператорон ва муҳаққиқони макони қабули туристон бошад дар ин ҳолат экотуризмро манбаи ғайриабзорӣ ва саноатӣ ба рушди иҷтимоӣ-иқтисодии давлат меҳисобанд.

Бояд қайд кард, ки вожаи «туризми экологӣ» аслан ба илми экология иртиботи қавӣ надорад. Зеро ин вожа ва амал як намуди таъсири бевосита ва бавосита ба муҳити зист мебошад ва барои бешбурди илми экология таъсири ногусастанӣ надорад. Масалан, мафҳуми «туризми экологӣ» ҳанӯз миёнаи солҳои 80-уми асри гузашта дар Федератсияи Руссия тавассути таҳия ва татбиқи хатсайрҳои «экотури роҳи оҳанӣ дар атрофи кӯли Байкал», «Экотур дар водии дарёи Голоуст» ва ғ. арзи вучуд кардааст. Дар он давра зери ибораи «туризми экологӣ» хатсайрҳое, ки дар он туристон ғайр аз истироҳат бо мушкилотҳои экологии кӯли Байкал шинос мешуданд, фаҳмида мешуд, вале иштироки онҳо дар ҳалли мушкилотҳои экологии ҷойдошта дар мадди назари тураператорон қарор дода шуд. Мафҳуми ТЭ дар он давра ҳамчун категорияи ахлоқӣ доништа шуда, ҷанбаи иқтисодиро соҳиб намуд.

Аввалин шуда иқтисодчӣ ва экологи мексикой Гектор Себаллос-Ласкурейн (Ceballos-Lascurain) соли 1980 принсипи муайян намудани ТЭ-ро бо чунин таъриф пешниҳод намуд: «Якҷоякунии саёҳат бо мақсади истироҳат дар ҳавои тоза, шинос шудан бо табиату омӯхтани флораю фауна бо ҳадафи ҳифз кардани он, ин аст туризми экологӣ» [115, 116, 5-М]. ТУТ бошад чунин шарҳ додааст: «ТЭ - ҳамаи шаклҳои туризми табиӣ бо мақсади шиносоию мушоҳидаҳои табиат мебошад». Аз нигоҳи ИБХТ: «ТЭ ин омӯхтану ҳаловат бурдан аз табиати зебо ва тавачҷуҳ зоҳир намудан ба фарҳанг, ки мусоидаткунандаи рушди иҷтимоию иқтисодии кишвар ва аҳолии маҳаллӣ аст» [1-М].

Омӯзиши ТЭ ҳамчун масоили илмӣ аз ҷониби Ю.А. Веденин, 1973 [38], В.С. Преображенский, 1975 [79], Н.М. Забелина, 1990 [48], А.В. Дроздов, 2005 [46] ва дигар олимони пешниҳод гардида, чунин самтҳоро ташкил медод:

- 1) дар асоси методологияи истифодабарии ТЭ ташаккул додани ҷаҳонбинии экологии аҳолӣ;
- 2) ташаккули назарияи ТЭ ҳамчун яке аз самтҳои маърифат ва тарбияи экологии аҳолӣ;
- 3) муайян намудани шакли таъсиррасонии байниҳамдигарӣ бо таҷриба ва дарёфти талаботи таҷрибаи ТЭ.

Дар рисолаи мазкур масъалаҳои мусбӣ ва манфии рушди ТЭ дар ХТММ арзёбӣ шудаанд.

А.В. Дроздов дар асари худ «Асосҳои туризми экологӣ» оид ба принципҳои базавии ТЭ, равияҳои асосии дар менечменти ТЭ истифода бурдашаванда маълумот додааст [46].

В.С. Преображенский дар асари худ «Асосҳои назариявии географияи рекреатсионӣ» масъалаҳои фарроҳи вобаста ба ташаккул ва фаъолияти системаҳои ҳудудии ташкили истироҳат, методикаи омӯзиш ва ба нақшагирии онро тарҳрезӣ намудааст. Системаҳои ҳудудии рекреатсионӣ ҳамчун объекти омӯзиши географӣ таҳлил шудаанд. Омилҳои сохтори онро ташаккулдиҳанда (системаи донишҳо, интиҳобӣ будани онҳо, хусусиятҳо чун динамизму иерархиянокӣ) муайян карда шуданд. Типологияи системаҳо созмон дода шуда, методҳои омӯзиш ва баҳодиҳии ҳудуд барои лоиҳабандии система, хусусиятҳои таҳқиқоти системавии байнифаннӣ мавриди омӯзиш қарор гирифтааст [79].

Н.М. Забелина доир ба боғҳои милли таҳқиқот бурда, ба 99 адад мамнӯъгоҳ ва 33 адад боғҳои миллии Русия маълумоти мукамал пешниҳод намудааст [48, 49, 50].

Пайдоиши ТЭ ва инкишофи он ба суръати муносибатҳои бетанзим дар системаи «ҷамъият-табиат», ё ин, ки дар тафсири туризм – «туризм-экология» шарҳ дода шуда, сабаби асосии бавучудоии ТЭ ва шиддатёбии таъсири зиёд ба захираҳои табиӣ ва таърихӣ-маданӣ гардидааст. Ин бевосита ба суръати афзоиши ҷалби туристон таъсир расонид. Мухолифат байни таъмин кардани талаботи туризм ва истифодаи оқилонаи захираҳои туристӣ зоҳир мешавад. Ҷанбаҳои таъсири манфӣ аз солҳои 70-уми асри гузашта мушоҳида мешуданд. Аз соли 1973 то 1983 дар Аврупо дарозии хатсайрҳои обии туристӣ ба 40%, баҳрӣ бошад, ба 70% кӯтоҳ шуд. Масоҳати ҷойҳои зарардида то ба 60% боло рафт.

Солҳои 80-уми асри XX дар матбуот аввалин таҳқиқоти илмӣ оид ба омӯзиши таъсири манфии таъсиррасонии барзиёди рекреатсия ба табиати ҳудудҳои рекреатсионӣ оғоз гардид. Макони ин нашрияҳо Аврупо ҳисобида мешавад, ки аҳолии зич ҷойгиршуда, саноати рушдкарда ва пешсафӣ дар рушди туризми қисми

сайёра махсуб меёбад. Соли 1980 дар маҷаллаи ғарбии олмон «ТЕО» як мақолаи Р. Юнка чоп гардид: «Чӣ қадар туристон дар як ға соҳили баҳр истироҳат мекунамд?» Суханҳо барои ҳимояи «туризми нарм». Соли 1981 китоби Х. Вайса «Вайроншавии сусти ландшафт ва чораҳо барои наҷотдиҳии он дар Швейтсария» ба таъб расид. Коркарди ин самт ба пайдоиши мафҳумҳои «туризми нарм», «туризми сабз», тавсияҳои бошууруна, истифодаи босаводонаи экологии ҳудудҳои табиӣ бо мақсадҳои рекреатсионӣ оварда расонид [87, 1-М].

Сарфи назар аз он, ки ба пайдоиши ТЭ чихил сол сипарӣ мешавад, то ба ҳол мафҳуми ягонаи эътирофшудаи ТЭ вуҷуд надорад. Яке аз вариантҳои ин таъриф: “ТЭ ҳамчун шакли фаъоли рекреатсия мебошад, ки ба истифодаи оқилонаи неъматҳои табиӣ асос карда шудааст”. Ин маънои рад кардани парастории бароҳатӣ, муоширати бениҳоят зиёд, дастрасӣ ва сарфи зиёди неъматҳои туризми сершумор (дар фарқият масалан, аз тур-реализм, ки фишор ба табиат ва маданият бо нигоҳдории сатҳи баланди комфортро мефаҳмонад) ба шумор меравад.

Дар муҳити касбӣ якҷанд таърифи идеалистии ТЭ мавҷуданд, ки бо ҳам мувофиқат доранд. Таърифи онҳо дар поён оварда шудааст:

Як намуди саёҳате, ки дар минтақаҳои дастнораси табиӣ бо мақсади омӯхтану ба ҳайрат омадан ва лаззат бурдан аз ландшафтҳо бо растаниҳо ва ҳайвоноти ёбоии онҳо ва инчунин бо ҳама зухуроти фарҳангии мавҷуда ба роҳ монда мешавад, ТЭ номида мешавад. (Ceballos-Lascurain Н., 1991) [115, 116, 1-М].

ТЭ як намуди туризм мебошад, ки ба талаботи туристӣ ҷавобгӯӣ аст ва ба эҳтиёҷоти туризм дар фаҳмиши табиат ва саҳм гузоштан ба ҳифзи экосистема бо назардошти манфиатҳои аҳолии маҳаллӣ асос ёфтааст (В.В. Храбовченко, 2004) [91].

Ғайр аз он, ТЭ як шакли туризми устувор мебошад, ки барои сафарҳо ба минтақаҳои нисбатан дастнораси табиӣ равона карда шудааст (А.Б. Лукичев, 2011) [65].

ТЭ инчунин талаботи афзуншуда ба хизматрасониҳои бо экологияи муҳити тоза алоқаманд низ мебошад (Ш.Д. Гадоев, 2020) [100].

Таърифоти ТЭ мавриди омӯзиш ва таҳлил қарор дода, чунин хулосабарорӣ (расми 5.1) карда шуд:

Расми 5.1. - Таҳлили мачмӯаи таснифоти ТЭ

Хусусиятҳои фарқкунандаи ТЭ дар он аст, ки оқибатҳои таъсири манфии табиатро метавонад пешгирӣ кунад, операторони туристӣ ва туристонро барои ҳифзи табиат ва рушди иҷтимоию иқтисодӣ ҳавасманд намояд.

Аксари муаллифон, аз қабили В.В. Храбовченко, А.В. Бабкин ва дигарон ҷаҳор намуди ТЭ ва экотурҳоро ҷудо мекунанд:

- туризми илмӣ;
- саёҳат ба ёдгориҳои табиӣ;
- туризми саргузаштӣ;
- саёҳат дар резерватҳои табиӣ, ХТММ [22, 91].

Ҳоло мутахассисони дигар низ ҳастанд, ки агротуризм ё туризми деҳотро ҳамчун навъҳои ТЭ баррасӣ мекунанд. Зумрае аз иқтисодчиён баён мекунанд, ки агротуризм ин худ ТЭ мебошад [105].

Объекти ТЭ метавонад ҳам ёдгориҳои табиӣ ва ҳам фарҳангӣ, ландшафтҳои табиӣ ва табиӣ-антропогенӣ, ки фарҳанги анъанавӣ бо муҳити табиат якҷоя аст, маҳсуб шавад.

Туризми илмӣ як мафҳуми нисбатан нав аст, гарчанде ки ин намуди туризм ҳанӯз аз замонҳои қадим сарчашма мегирад.

Олимоне, ки дар соҳилҳо саёҳатҳои илмӣ мекарданд, дар баҳрнавардӣ бо мақсадҳои ҳарбӣ, тиҷоратӣ ё ғайраҳо ширкат меварзиданд. Дар самти киштигардӣ, бо мақсадҳои ҳарбӣ, тиҷорат ё дигар ҳадафҳо дар ташкили экскурсияҳои илмӣ ҳангоми таваққуфҳои соҳил олимони иштирок мекунанд.

Ҳамзамон, туризми илмӣ (ба монанди экотуризми илмӣ) диққатҷалбкунанда набуда, ба предмети муносибатҳои муътадили бозор табдил меёбад. Туризми илмӣ системаи маърифатии таҳқиқоти илмиро дар минтақаҳои давлат ва дар тамоми кишвар дар бар мегирад. Туризми маърифатӣ ба туристон имкон медиҳад, ки самтҳои гуногуни таҳқиқоти илмиро мубодила ва ҳамзамон, тарзи нави тафаккурро дар соҳаи муайяни иқтисодиёти миллии таҳия кунанд. Дар ҳамоишҳои туристӣ аз тарафи олимони ғояҳои нави илмӣ ба вуҷуд меоянд ва онҳо як қанони қавии барқарорсозии эҷодӣ барои руҳияи равонӣ мегарданд. Дар иртиботи илмӣ ҳамчун хизматрасонии экскурсионӣ-табобатӣ ва чорабиниҳои курортӣ-табобатӣ, ки ба истироҳату беҳдошти тандурустӣ мусоидаткунандаанд, маънидод карда мешаванд [1-М].

Одатан, ҳангоми сафарҳои илмӣ мавзёҳои туристии ҲТММ чун боғҳои миллии, мамнуъгоҳҳо, парваришгоҳҳо, ёдгориҳои табиӣ шинохта шудаанд.

Туризми илмиро метавон ба чунин қисмҳо: таҳқиқоти шиносӣ, ёрирасон ва мустақилона ҷудо кард.

Ҳангоми шиносӣ ба туристон ашёҳои табиӣ ва сунъӣ намоиш дода мешаванд ва дар бораи мушкилоти мухталиф, ҷойҳои онҳо дар кишвари муайян ва ҷаҳон тавзеҳот дода мешаванд.

Ҳамзамон бо иштироки корманди ёрирасон туристон метавонанд корҳои илмӣ ва ба он алоқамандро ҳамчун ҳаёти ёвар, дар таҳқиқоти мустақил ба ҳайси кормандони илмӣ иҷро кунанд.

Дар ҷараёни экотурҳои илмӣ туристон дар намудҳои гуногуни омӯзиши табиат иштирок мекунанд ва ҳамчунин мушоҳидаҳои сахроӣ мегузаронанд, ки экспедитсияҳои илмӣ хориҷӣ, таҷрибаомӯзиҳои сахроӣ донишҷӯён ба туризми илмӣ мансуб шуда метавонанд.

Туризми илмӣ маълумотҳо оид ба минтақаҳою объектҳои дурдасту камомӯхташударо пурра карда, аксар вақт ба густариши робитаҳои илмӣ ва таълимӣ байни кишварҳо мусоидат намуда, барои лоиҳаҳои муҳимми байналмилалӣ замина мегузорад. Дар Иёлотҳои Муттаҳидаи Амрико роҳи омӯзиши он «learning travel» номида мешавад, ки туризми таълимӣ, маърифатӣ ё илмиро ифода мекунад [1-М].

Дар чараёни маънидоди нисбатан саҳеҳи вожаи ТЭ муҳаққиқони мамлакатҳои гуногуни ҷаҳон андешаҳои гуногунро баён медоранд. Яке аз вариантҳои саҳеҳи мафҳуми мазкур аз ҷониби олимони рус Г.С. Гужин, М.Ю. Белликов ва Е.В. Клименок ҳанӯз соли 1997 пешниҳод гардидааст, ки «дар заминаи ТЭ ғамхорӣ ба муҳити зист хобидааст. Дар навбати аввал ташкили ташрифи шумораи маҳдуди туристон ба минтақаҳои табиӣ бо имконияти ташрифи мавзеъҳое, ки рағбати маъданиро бо мақсади амалӣ намудани лоиҳаҳои гуногуни ҳифз ва истифодаи оқилонаи захираҳои табиӣ меистад».

Маънидоди мазкур бо маънидоди Ташкилоти байналмилалӣи экотуризм умумияти бештар дорад, яъне «экотуризм - саёҳати масъулоне ба минтақаҳои табиӣ баҳри нигоҳдошти муҳити зист ва неқӯаҳволии аҳолии маҳаллӣ» мебошад. Ҷиҳати нисбатан асоснок намудани ТЭ ҳамчун намуди саёҳат ташкилоти номбурда дахлишондоди экотуристро ҷудо менамояд:

1. Дар хотир нигоҳ доштани осебпазирии табиати Замин;
2. Гузоштани танҳо изҳои ноаён ва бо ҳуд бурдани расмҳо;
3. Дарки фарҳанги мардум, география ва хусусиятҳои дигари оламе, ки саёҳат кардааст;
4. Эҳтиром кардани сокинони маҳаллӣ;
5. Харидорӣ накардани маснуоти истеҳсолие, ки ба муҳити зист хатар эҷод карда метавонад;
6. Ҳамеша роҳпаймоӣ бо пайроҳаҳои пешина (озмуда);
7. Дастгирии бевоситаи барномаҳои ҳифзи муҳити зист;
8. Истифодаи усулҳои нигоҳдошти муҳити зист дар маҳалҳое, ки чунин имконият вучуд дорад;

9. Дастгирии зехнӣ ва молиявӣи ташкилотҳое, ки барои ҳимояи табиат мусоидат менамояд;
10. Саёҳат танҳо бо ширкатҳое, ки принципҳои экотуризмро дастгирӣ менамоянд.

Дар заминаи ин нишондодҳо барои экотурист ширкати ҳавопаймоии «British Airways» барои мусофирони худ, ки ба истироҳат равонанд ёддошти мухтасареро тартиб додааст, яъне:

- Ҳеҷ вақт харидорӣ накардани маҳсулоте, ки аз устухони ё предметҳои дигари ҳайвоноти нодир сохта шудааст;
- Истифодаи ғаёлонаи хизматрасонӣ ва маҳсулоти истеҳсоли маҳаллӣ. Бо ин роҳ ба сокинони маҳаллӣ манфиат меорад ва ҳам иқтисодиёти маҳаллӣ рушд меёбад;
- Ҳайвонҳоро ноором насозед ва ба растаниҳо осеб нарасонед. Ҳамеша ҳамроҳи худ партовҳо – шиша, зарфҳо, халтаҳо ва дигар маҳсулотҳои пластикиро бо худ гиред, зеро онҳо метавонанд сабаби нобудшавии ҳайвоноти ваҳшӣ гарданд.
- Махсусан бо рифҳои марҷонӣ эҳтиёткор бошед. Марҷон ин организми зиндаест, ки ҳангоми дастрасонӣ метавонад осеб бинад.
- Давлатҳои сершумор барои ҳалли мушкилоти ҳифзи муҳити зист кӯшиш менамоянд. Шумо тавассути ташриф ва шиносӣ бо боғҳои миллӣ, осорхонаҳо, ёдгориҳо ва ғайра метавонед ин амалро дастгирӣ кунед.
- Агар шумо бо мушкилоти ҳифзи муҳити зист рӯ ба рӯ гардидед, бетараф набошед ва муносибати худро ба он ҳатман баён намоед.
- Ҳаракат намоед, ки оромии сокинони табиати зиндаро ҳалалдор насозед ва тарзи табиӣи ҳаёт ё муҳити маскунии онҳоро вайрон накунед.
- Дар мамнуъгоҳҳо ва боғҳои миллӣ барои нарасонидани осеб ба пӯшиши наботот танҳо бо роҳҳо ва пайроҳаҳои мавҷуда ҳаракат кунед.
- Ҳангоми тамокукашӣ боэҳтиёт бошед, зеро сигори хомӯшнашуда метавонад сабабгори сӯхтор бошад.

Дар натиҷаи омӯзиши маълумотҳои мавҷуда ҷиҳати муайян кардани моҳияти мафҳуми ТЭ олим К. Вард онро ба намудҳои ғайрифайол ва ғайрифайол чудо намуд. Ба намуди ғайрифайол ӯ маънидоди М.Майяро мансуб медонад, яъне «экотуризм истифодаи захираҳои туристии табиӣ ва маданияро ҳамоҳанг месозад, кӯмак мерасонад ва тақвият мебахшад. Ҳамаи ин дар заминаи дарки муҳимияти нигоҳдошти мероси фарҳангии маҳаллӣ ва захираҳои табиӣ минтақа баҳри сокинони маҳаллӣ ва туристони оянда ба вуҷуд меояд». Ба сифати маънидоди экотуризми ғайрифайол метавон андешаи Ҷамъияти байналмилалӣ зинда монданро қабул намуд: «Экотуризм бартарияти манфиатҳои сокинони маҳаллиро дар азхудномаҳои туризми ҳудуд ҳавасманд мегардонад, флора ва фаунаи маҳаллиро ҳимоя намуда, сокинони маҳаллиро баҳри нигоҳдошти муҳити зист» бо ҳавасмандгардонии иқтисодӣ таъмин менамояд.

Алҳол, муҳаққиқони сершумори ҷаҳонӣ, аз ҷумла ватанӣ ҳамчун хосиятҳои туризм ҷанбаҳои зеринро чудо менамояд:

- ҳамаи саёҳате, ки дар ҷараёни он турист муҳити зистро меомӯзад;
- саёҳате, ки дар он табиат сарвати асосӣ мебошад;
- даромад аз ТЭ барои дастгирии молиявии ҳифзи муҳити зист равона мегардад;
- экотуристон дар амалҳое, ки барои нигоҳдошт ва барқарор кардани захираҳои табиати ваҳшӣ шахсан иштирок менамоянд;
- экотур ин намуди саёҳатест, ки дар он ҳамаи амалҳо аз лиҳози экологӣ нарм ё камзарар маҳсуб меёбанд.

Таҳқиқотҳои муайян собит месозанд, ки фарқият ва умумиятҳои мавҷуда дар маънидоди мафҳуми ТЭ барои гирифтани маълумоти дақиқи омории рушди ТЭ монев мешаванд. Бинобар ин, коршиносони ТУТ дар ҳисоби даромад аз намудҳои туризм бештар мафҳуми «туризми ба захираҳои туристии табиӣ майлдошта» ё худ «туризми табиӣ» таваҷҷуҳ менамоянд, ки ба он ТЭ-ро низ мансуб медонанд. Мавҷуд набудани фаҳмиши ягона ва маънидодҳои гуногунмазмун дар фаҳмиши вожаи «туризми экологӣ» ширкатҳои туристиро маҷбур намудааст, ки аз истифодаи васеи он худдорӣ намоянд, зеро роҳҳои мухталифи истеъмолкунандагон

онҳоро ҳар хел қабул менамоянд. Чунин ҳолат дар истифодаи вожаҳои дигаре, ки мазмунан бо ТЭ наздиканд, низ дида мешавад. Масалан, «туризми табиӣ», «туризми нарм», «туризми сабз», «туризми масъулона», «агротуризм» ва ғайра намудҳои ба экотуризм наздик, лекин фарқияти зиёддошта мебошад. Дар ин замина Президенти ҷамъияти экотуризм Д. Вестерн баён менамояд, ки: «ҳеҷ гоҳ фарқияти аниқи байни туризм ва ТЭ мавҷуд буда наметавонад». «ТЭ мебояд худро ҳамчун соҳаи пешбаранда муайян намуда, ҳамаи ҷиҳатҳои олии худро ба бозори туризм пешниҳод намояд ва намунаи ибрат дар ҷаҳон бошад. Муҳаққиқ Маркус Эндикотт пешниҳод менамояд, ки мафҳумҳои болозикр бо ин тавр маҳдуд карда шавад: «ТЭ - ин саёҳат бо таъсири пасти атропогенӣ ба муҳити зист ё турҳо ба табиат мебошад. Алҳол метавон нисбати экотуризми аслий ва экотуризми ноасл андеша кард. Ғайр аз он мафҳуми туризми устувор мавҷуд аст, ки ғояи концепсияи банақшагирӣ ва пешгӯии натиҷаҳо ба ҳафт авлоди оянда пеш мебарад». Маркус Эндикотт қайд менамояд, ки туризми устувор ҳамчун майдони фарох маданият, фарҳанг, муҳити зист ва ҳатто масъулияти молиявии индустрияи туризмро бо ҳам алоқаманд менамояд. Бинобар ин, туризми устувор мебояд туризми аслий ва саргузаштиро дар бар гирад.

Туризм ҳамчун тичорат ё индустрия дар замони муосир ба самти усулҳои масъули бурдани тичорат равона гардидааст, ки маҳсули он пайдоиши мафҳуми «туризми масъул» мебошад. Дар давраи аввали пайдоиши ин мафҳум масъулияти иҷтимоӣ ва фарҳангии туризм мавриди таваҷҷуҳ қарор дошта, муҳити зист ё табиат аз мадди назар берун буд. Вожаи «туризми иҷтимоӣ» мебояд ҳангоми саёҳат дар ҳудуди фарҳанги худдӣ турист ва «туризми фарҳангӣ» ҳангоми саёҳат берун аз фарҳанги худӣ доништа шавад. Вожаи «туризми сабз» бештар пайдоиши сиёсӣ дошта, ба фаъолияти ҳизбҳои сабз, сиёсатмадорон ва ҳаракатҳои ҷамъиятӣ алоқамандӣ дорад. Масалан, коршиноси фаннӣ Х. Монтехано туризми сабзро ҳамчун «фаъолияти, ки дар ҳамбастагӣ бо табиат, ҳаёт дар истроҳатгоҳҳо ё шаҳракҳо мегузарад, маънидод менамояд». Муҳаққиқони дигар бошад дар ҳолатҳои зиёд туризми сабзро ба сифати туризми деҳот ё агротуризм қабул менамояд. Ҳол он ки дар байни вожаҳои туризми деҳот ва агротуризм умумият ва

фарқияти зиёде муайян карда шудааст. Масалан, дар Италия се самти алоҳидаи агротуризм: «табиат ва саломатӣ», «хӯроки анъанавӣ» ва «варзиш»-ро чудо менамояд. Дар ин ҳолат танҳо самти аввала ба ТЭ алоқамандӣ дошта, дар ҳудуди деҳот ё ҳудуди макони истироҳат, мамнуъгоҳҳо ё боғҳои миллӣ сураат мегирад.

Солҳои охир мафҳуми экотуризме, ки аз ҷониби Шурои машваратии Канада оид ба муҳити зист пешниҳод гардидааст, маъмул гаштааст. Зеро ин маънидод нигоҳҳои муосир ва услубҳои баҳодихӣ ба ҳодисаро муттаҳид менамояд ва аз ҷониби ташкилотҳои экотуристӣ васеъ истифода мегардад: «Экотуризм - намуди туризмест, ки ба дарки табиат алоқаманд буда, ба нигоҳдошти экосистема ва эҳтироми манфиатҳои сокинони маҳаллӣ алоқаманд аст».

Баррасии андешаҳои мухталифи болозикр имконият медиҳад, ки дар фаҳмиши мафҳуми экотуризм 3 қисмҳои таркибии асосӣ аниқ карда шаванд:

1. «Дарки табиат», аз ҷумла саёҳат барои омӯзиши табиат, пайдоиши дониш, малака ва савияҳои нав дар туристон;
2. «Нигоҳдошти экосистема» на танҳо рафтори гуруҳи муайяно дар хатсайр, балки иштироки туристон, тураператоронро дар барномаҳо, тадбирҳо оид ба ҳифзи муҳити зист пешбинӣ мекунад;
3. «Эҳтироми манфиати сокинони маҳаллӣ» - на танҳо лоиҳаи қонунҳо ва анъанаҳои маҳалҳо, балки саҳми туризм ба рушди иҷтимоӣ-иқтисодии маконҳои туристӣ. Метавон хулоса кард, ки дар ҳолати мавҷуд набудани яке аз ин қисмҳои таркиби мафҳуми ТЭ вучуд дошта наметавонад.

Ҷадвали 5.1. - Баъзе норасоииҳои маънидоди ТЭ

Маънидод	Норасоӣ
Ташрифи боғҳои миллӣ ва иншоотҳои дигари табиӣ бо мақсади мушоҳида ва гирифтани ҳаловат аз намудҳои растаниҳо, ҳайвонот, инчунин фарҳанги маҳаллӣ	Ба эътибор нагирифтани манфиати сокинони маҳаллӣ, тағйир ёфтани экосистема
Саёҳати даркнамоӣ, ки донишҳо оид ба табиатро бой мегардонад, барои нигоҳдошти экосистема	Зухуроти беҳурматӣ ба манфиати сокинони маҳаллӣ

кӯмак мерасонад, якҷоя барои ҳалалдор насохтани ҳаёти маскунони муҳити табиӣ мусоидат мекунад	
Туризм масъулона, ки барои нигоҳдории объектҳои табиӣ ва беҳтарсозии некӯахлоқии аҳолии маҳаллӣ мусоидат мекунад	Дарки табиатро аз ҷониби туристон инкор мекунад
Туризме, ки саёҳат ба мавзӯҳои нисбатан дастнорасидаро дарбар мегирад ва бо мақсади таҳқиқот, ҳаловатёбӣ аз манзара, ҳайвоноти ваҳшӣ ва растаниҳои ёбӣ, инчунин ёдгориҳои фарҳангӣ	Ба эътибор нагирифтани манфиати сокинони маҳаллӣ, тағйир ёфтани экосистема
Туризме, ки ба қиёсан дастнорасида будани муҳити табиӣ асос ёфтааст, вайронкунанда намебошад, дар речаи менечменти адекватӣ амалӣ мешавад, барои ҳимояи давомнок ва идоранамоии ҳудудҳои ҳифзшаванда мусоидат мекунад	Зухуроти беҳурматӣ ба манфиати сокинони маҳаллӣ
Туризме, ки ба муҳити зист ҳассос аст	Зухуроти беҳурматӣ ба манфиати сокинони маҳаллӣ, тағйир ёфтани экосистема
Саёҳат бо мақсади фаҳмидани фарҳанг ва таърихи табиат, бардошти ғоидаи иқтисодӣ, инчунин набудани таъсир ба экосистема	Зухуроти беҳурматӣ ба манфиати сокинони маҳаллӣ

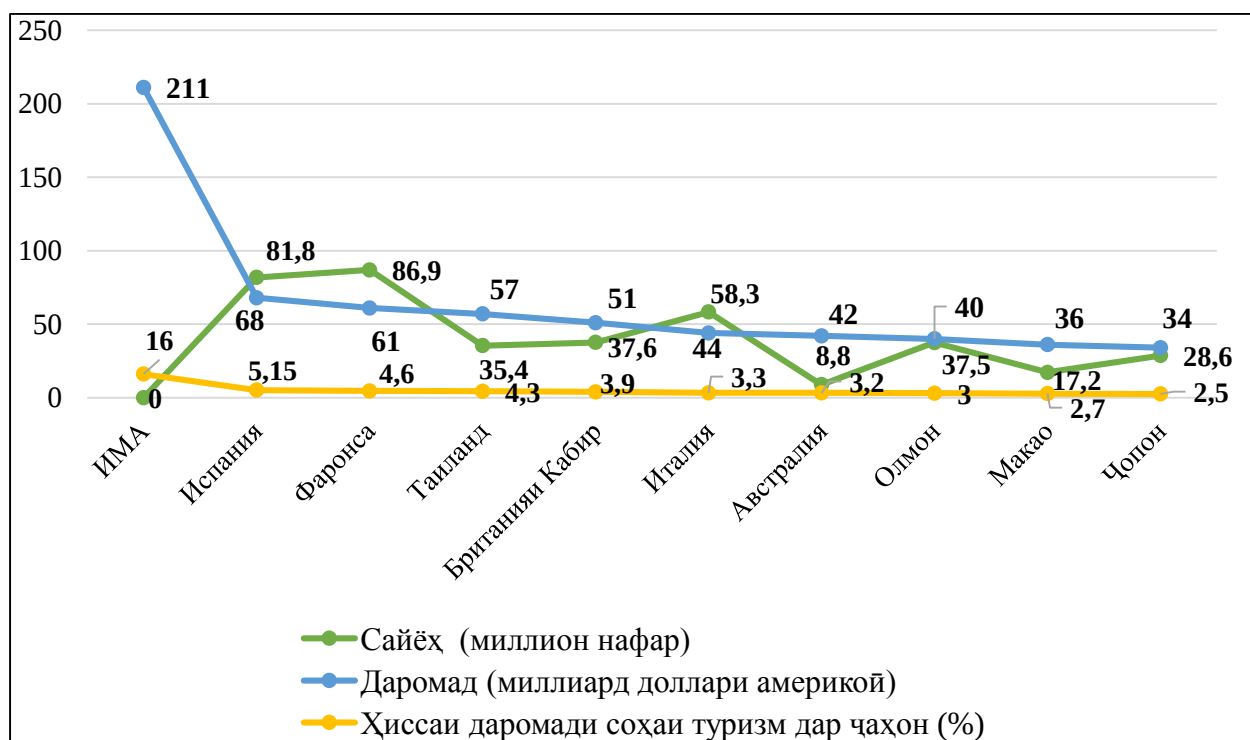
ТЭ дар индустрияи ҷаҳонии замони муосир яке аз соҳаҳои зуд рушдёфтаи сода ба ҳисоб меравад. Шароити нахустини ТЭ ин дар табиат ташкил ва гузаронидани лаҳзаҳои истироҳат, нигоҳдории иқтисодиёту сиёсат ва истифодабарии захираҳои рекреатсионӣ аст.

Таърихи пайдоиш ва инкишофи ТЭ бо мавзӯҳои рекреатсионӣ бинобар ҷаззобият, мавҷудияти меъёрҳои истифодабарӣ ва муҳофизат алоқамандии зич доранд. Аввалин боғҳои миллӣ дар қаламрави Амрикои Шимолӣ соли 1872 таъсис ёфта, соли 1990 ба ТЭ ҳолати расмӣ дода шуд. Бинобар ин, ҳамасола симпозиумҳои байналхалқии «Annual World Congress on Adventure & Ecotourism» ташкил карда

мешаванд. Тибқи баҳогузориҳои ТУС ҳиссаи ТЭ дар индустрияи ҷаҳони туризм 2-4% - ро ташкил мекунад. Аз рӯи маълумоти мутахассисон ҳамасола эҳтиёҷоти ТЭ, яъне истеҳсоли маҳсулот ва хизматрасонӣ, баробар ба 55 млрд. доллари амрикоӣ буд. Афзоиши ТЭ бошад, дар як сол то ба 30% мерасад. Кишварҳое, ки дорои табиати нотақрор мебошанду барои бунёди боғҳои миллии имконияти васеъ доранд, ТЭ дар зинаи аввал меистад. Масалан, кишвари Коста-Рика 30% - и қаламрави худро минтақаи туристӣ эълон кардааст. Дар ин кишвар соҳаи туризм яке аз соҳаҳои даромаднок ба ҳисоб рафта, маблағи он дар як сол ба 650 млн. доллари амрикоӣ мерасад. Дар Туркия низ соҳаи мазкур дар пешбурди иқтисодиёт нақши муҳим мебозад ва он наздик ба 35% - и буҷаи кишвар аз даромади туризм аст. Дар Ҷумҳурии Африқои Ҷанубӣ ТЭ баъди истеҳсоли алмос ва дар Аляска баъди истихроҷи нафт ҷойи дуюмро ишғол мекунад. Даромади харсолаи Кения аз истифодабарии боғҳои миллии 450 млн. долларро ташкил медиҳад.

ТЭ имконияти ҷалби сармоягузориҳо баҳри рушди ХТММ доро буда, дар баъзе мавридҳо, ҳатто барои воридшавии маблағҳои хориҷӣ ба мамлакат саҳм гузошта метавонад (диаграммаи 5.1).

Диаграммаи 5.1. - Миқдори туристон ва даромад аз туризм
дар давлатҳои ҷаҳон [119]

Мутобиқи маълумоти оморӣ ТУТ муайян намуд, ки соли 2018 ҳамагӣ 1,4 млрд. сафарҳои туристӣ ба қайд гирифта шудааст, ки нисбати соли қаблӣ ба андозаи 6% афзудааст. Омори воқеӣ нисбати пешгӯиҳои ин ташкилот хеле пеш рафтааст, зеро мувофиқи пешгӯиҳо соли 2020 бояд сафарҳои туристӣ ба 1,4 млрд. баробар мешуд (агар бемории Covid-19 пандемия монеа намешуд).

Тааҷҷубовар он аст, ки афзоиш дар соҳаи туризм аз нишондиҳандаи миёнаи афзоиши иқтисодиёти ҷаҳонӣ зиёдтар буда, 3,7% - ро ташкил медиҳад. Мавзӯҳои асосии афзоиш ба Шарқи Наздик (+10%), Африқо (+7%), минтақаҳои Осиёву Уқёнуси Ором ва Аврупо (+6%) рост меояд. Микдори зиёди сафарҳои туристӣ ба Аврупо 713 млн. - ро дар соли 2018 ташкил кард, ки ба андозаи 6% нисбати соли 2017 зиёдтар аст. Ҳарду Амриқо (+3%) 217 млн. сафарҳои байналмилалӣ туристиро дар соли 2018 қабул намуд. Афзоиши равандҳои туристиро дар Амриқои Шимолӣ (+4%) ва Амриқои Ҷанубӣ (+3%) баръало мушоҳида кардан мумкин аст. Дар минтақаи Осиёву Уқёнуси Ором бошад (+6%), 343 млн. воридшавии туристонро соли 2018 ба қайд гирифтанд. Шумораи сафаркардагон ба Осиёи Ҷанубу Шарқӣ дар ҳамин сол ба андозаи 7% афзудааст. Маълумотҳои аз Африқо гирифташуда афзудани туристонро ба андозаи 7% нишон медиҳад, ки 67 млн. нафарро ташкил мекунад. Дар Шарқи Наздик бошад, 10% афзуда, воридшавии туристонро ба микдори 64 млн. ба қайд гирифтанд. Мувофиқи маълумотҳо соли 2019 туризми байналмилалӣ ба ҳаҷми 3-4% афзуда, дар Русия ва Ҳиндустон имкониятҳо дар ин самт боз ҳам фароҳамтар шуданд. Ҳамзамон, дар талаботи туристон трендҳои нав вусъат хоҳанд гирифт. Сухан дар бораи тамоюлҳои нав, мисли «Саёҳат барои тағйир додани худ ва намоиш додан ба дӯстон», «Кӯшиш барои тарзи ҳаёти солим (раҳпаймой, ТЭ, варзишӣ)» ва «Саёҳати оилавии якҷанд наслҳо» меравад [119].

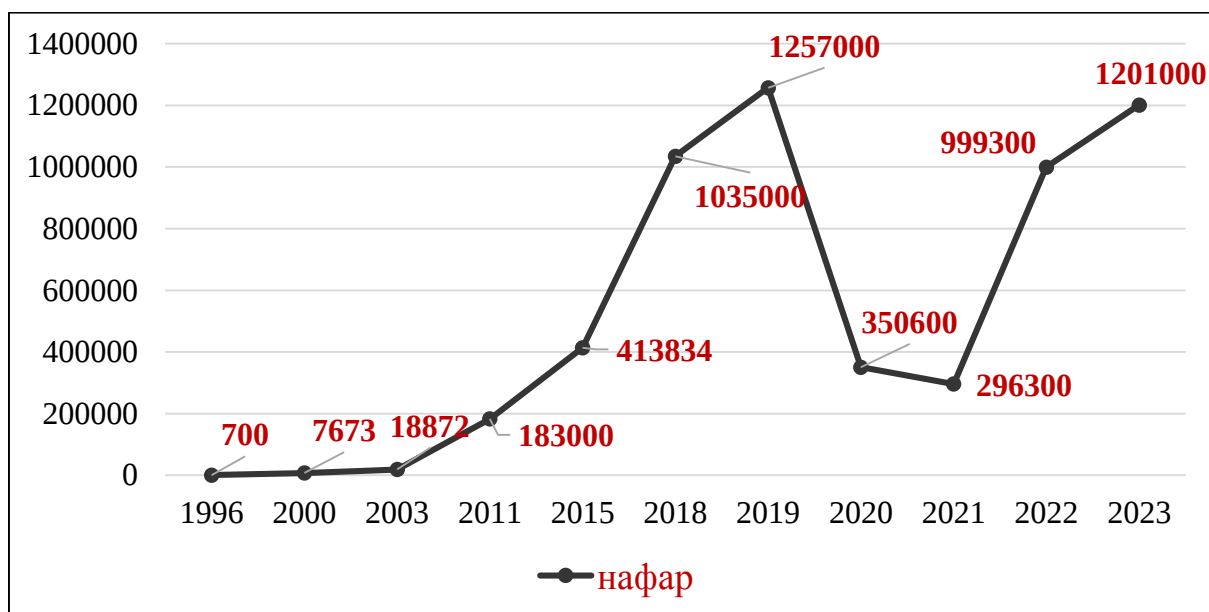
Маълумотҳо шаҳодат барои онанд, ки солҳои охир таваҷҷуҳи аҳоли ба ТЭ дучанд афзудааст. Дар ҲТММ, бахусус боғҳои миллӣ, парваришгоҳу мамнуъгоҳҳо ТЭ метавонад босуръат рушд ёбад.

Дар таҳқиқоте, ки мо дар он таҳхису таҳлил намудем, фаҳмиши калидии ТЭ дар ҲТММ ба андешаи мо, таносуби оптималии байни идоракунии ва рушди ТЭ

мебошад. Дар ҳудуди Тоҷикистон миқдори муайяни ҲТММ арзи ҳастӣ доранд. Дар маҷмӯъ, онҳо захираи калони рушди ТЭ – табиати бою гуногунранг, бартариҳои объектҳои ҷолиби табиӣ, диққатҷалбкунанда будани онҳо ва монанди ин маҳсуб мешавад. Локин, тайи солҳои зиёд ба мо одат шудааст, ки ин гуна мавзӯҳоро ҷиддан муҳофизат кунем ва ба сифати объекти ТЭ мавриди истифода қарор намедодем. Зеро, чунин меҳисобидем, ки рушди ТЭ ба захираҳои рекреатсионӣ ва муҳити экологии мамнӯъгоҳҳо таъсири манфӣ мерасонад. Чунин ақида асоси воқеӣ дошт, аз ин рӯ, ТЭ дар Тоҷикистон рушд намекард. Дар Тоҷикистон ТЭ танҳо солҳои охир рӯ ба рушд ниҳодааст. ТЭ чист? Чӣ гуна ТЭ-ро дар ҲТММ ташкил кард ва тараққӣ дод? Ин ва дигар суолҳо ханӯз пурра омӯхта нашудаанд, бинобар ҳамин ба масъалаи таҳқиқшаванда бо як таваҷҷуҳи махсус муносибат бояд кард.

Рушди самаранокии туризм ва рекреатсия дар мамлакат имконият медиҳад, ки шумораи туристони хориҷӣ афзоиш ёбад. Ҳамин тавр, агар дар давраҳои солҳои 1991 то 1995 ба Тоҷикистон қариб, ки туристон ташриф намеоварданд, аммо баъди ташкил шудани ширкатҳои туризми миллӣ ва имтиёзҳои андозиву гумрукӣ дар ҷумҳурӣ мувофиқ ба соли 2023 дар се соли охир мунтазам афзоиш ёфта, ду баробар зиёд гардидааст (диаграммаи 5.2):

Диаграммаи 5.2. - Афзоиши шумораи туристон ба Тоҷикистон дар давраҳои солҳои 1996 -2023 [12, 14-М, 15-М]

Мувофиқи нишондоди соли 2019 мавзеъҳои туризми асосӣ: Чилучорчашма - 150 000 нафар, Қалъаи Хучанд - 64 000 нафар, Қалъаи Ҳисор - 40 000 нафар, Саразм - 34 000 нафар, Қалъаи Муғ - 16 000 нафар, Сафеддара - 9 200 нафар мебошанд [18-М]. Гуруҳи асосии туристон, асосан аз мамӯлики туристии Аврупои Ғарбӣ, ИМА, Русия ва кишварҳои ИДМ, Хитой, Австралия, Зеландияи Нав, Ҳиндустон, Эрон ва Чопон ташриф меоранд [17-М].

Соли 2023 дар ҳудуди ҷумҳурий фаъолияти 224 ширкати туристӣ дар асоси иҷозатномаи фаъолияти туристӣ (ВМКБ-41, Суғд-45, Хатлон-17, НТҚ-15, Душанбе-106). Дар вилояти Суғд шумораи ширкатҳо мувофиқи соли 2023 ба 45 адад расид, ки дар диаграммаи 5.3 мавриди таҳлил қарор гирифтааст.

Диаграммаи 5.3. - Афзоиши шумораи ширкатҳои туристии вилояти Суғд давоми солҳои 2014-2023

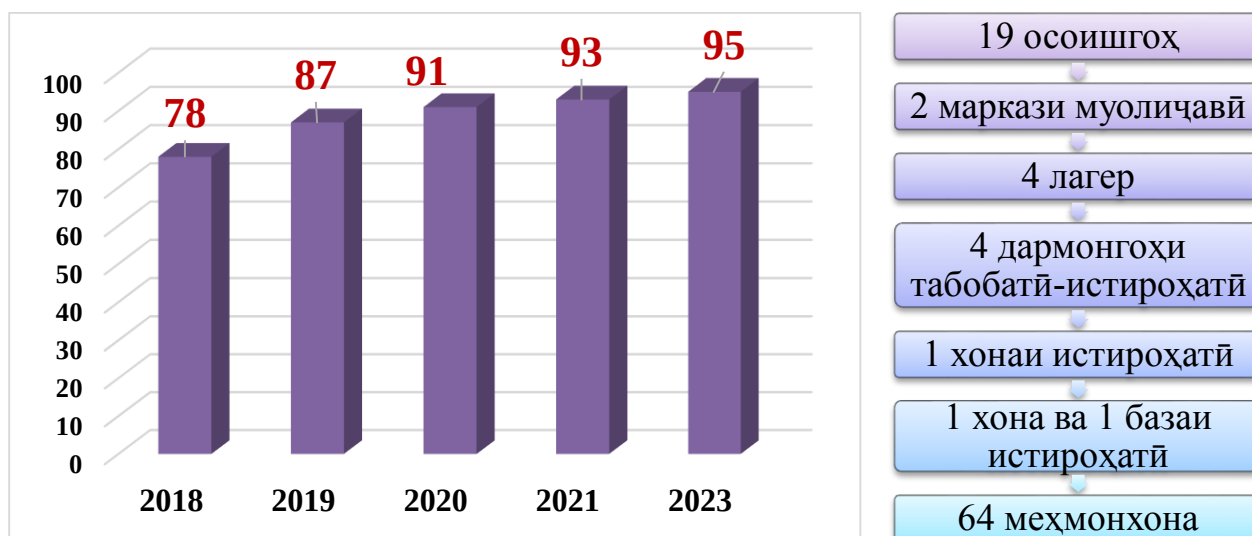

Инкишоф ёфтани соҳаи туризми Тоҷикистонро дар ин пешравиҳо дидан мумкин аст:

- 7-9.09.2018 ба узвият пазируфта шудан дар САММИТ-и Федератсияи умумиҷаҳонии туристӣ (WTCTF);
- Осон гардидани чараёни гирифтани раводиди шаҳрвандони 112 давлат (E-Visa);

- Дароз гардидани муҳлати бақайддарории шаҳрвандони давлатҳои ИДМ то 10 рӯз;
- 4 меҳмонхонаи дорои бренди ҷаҳонӣ;
- Портал ё сомонаи миллии туризми Тоҷикистон бо забонҳои тоҷикӣ, русӣ ва англисӣ омода ва дар шабакаи интернет роҳандозӣ карда шуд;
- Муаррифӣ тавассути ТУТ ба 158 давлати узви комилҳуқуқи созмон ва 509 ассотсиатсияву созмонҳои байналмилалӣ;
- Беҳтар гардидани инфрасохтори туристиро дар афзоиш ёфтани субъектҳои хизматрасонии туристии вилояти Суғд барои солҳои 2018-2022 дидан мумкин аст (диаграммаи 5.4) [17-М, 18-М]:

Диаграммаи 5.4. - Афзоиши субъектҳои хизматрасонии туристии вилояти Суғд дар солҳои 2018-2023

Соҳаи туризми ҚТ торафт инкишоф ёфта, ба дастовардҳои зерин ноил гардидааст:

- Соли 2012 дар маҷаллаи Top 10 travel destinations, BBC Тоҷикистон вориди 10 ҷойи беҳтарин барои саёҳат эътироф шудааст [18-М];
- Соли 2016 дар маҷаллаи Top 10 beautiful mountainous roads, National Geographic, Rus шоҳроҳи Помир ба 10-гонаи беҳтарин пайроҳаи кӯҳӣ ворид гардидааст [18-М];

- Соли 2016 дар маҷаллаи Top 100 Destinations 3 минтақаи Тоҷикистон ва Помир аз ҳама ҷойи дилкаш барои рафту омад номбар гардидааст [18-M];
- Дар маҷаллаи кори байналхалқии Financial Times соли 2018 Тоҷикистон дар ҳаштгонаи давлатҳои пешниҳодшуда барои саёҳат дар соли 2019 дохил гардидааст;
- Соли 2018 дар Агентии таҳлилии «ТурСтат» Тоҷикистон дар ТОП-50 давлати машҳур барои туристони Русия ворид шудааст;
- Дар радабандии Ташкилоти байналмилалӣ «British Backpacker Society» аз рӯи имкониятҳои саёҳатӣ ва пиёдагардӣ ба дахгонаи аввали кишварҳо миёни 80 давлати беҳтарини ҷаҳон шомил шуда, мавқеи 7-ро ишғол кард [10-M];
- Ҳоло дар ҷумҳурӣ бештар аз 15 роҳи туристӣ мавҷуданд, ки он тавассути роҳҳои ҳавоӣ, роҳи оҳан, мошингард ва пиёдагардӣ ба роҳ монда мешавад;
- Пойтахти ҚТ ш.Душанбе ба ҳайси дахгонаи мавзёҳои беҳатар аз рӯи таъмини амнияти шабона эътироф гардидааст;
- Тоҷикистон аз лиҳози низоми содаи гирифтани раводиди навъи туризм дар рӯйхати 5 давлати пешсафи ҷаҳон ҷои 4-умро ишғол кардааст;
- Дар маҷаллаи Top 10 destination, Global Spots Тоҷикистон ба 10 ҷойи беҳтарини тамошо рафтан дохил шудааст [18-M];
- Дар шаҳри Куала Лумпури Малайзия соли 2023 соҳиби ҷоизаи «Мамлакати ҷолибтарини Осиё барои саёҳати кӯҳнавардӣ» гардид;
- Соли 2023 аз лиҳози амнияти субот ва эътимоду боварии шаҳрвандон ба мақомоти ҳифзи ҳуқуқ дар байни 142 давлати ҷаҳон аз радабандии солони ҳуқуқ ва тартиботи Пажӯҳишгоҳи амрикоӣ «Gallup» дар ҷойи якум қарор гирифт;
- Соли 2023 аз ҷиҳати ташрифи туристон ба давлати мо, ки аз 121 кишвари ҷаҳон ба қайд гирифта шудааст, ба қатори панҷгонаи беҳтарин аз теъдоди воридшавии шумораи туристон: аз Ўзбекистон - 15%, Русия - 92,8%, Қазоқистон - 31,8%, Хитой - 490% ё 4,9 маротиба ва Туркия - 61,2% зиёд шомил гардид.

Чӣ хеле дар боби болозикр оварда шудааст, объекти таҳқиқоти мо дар ноҳияи Шаҳристон ҷойгир шудааст, ки яке аз объектҳои асосии ТЭ дар Тоҷикистон ва вилояти Суғд ба ҳисоб меравад. Ноҳияи Шаҳристон дар доманаи системаи қаторкуҳи Туркистон ҷойгир буда, аз шимол 53 км бо шаҳри Истаравшан, аз ҷанубу

шарқ 33 км бо ноҳияи Айнӣ, аз ғарб 124 км бо тумани Зоомини вилояти Қизилқумхурии Ўзбекистон ҳамсарҳад аст. Масоҳати ноҳия 114,3 км² буда, масофа аз маркази ноҳия то маркази шаҳри Душанбе 208 км ва то маркази шаҳри Хучанд 100 км аст.

Ноҳияи Шаҳристон таърихи бой ва қадима дошта, се ҳазор сол пеш бо номи Бунҷикат маълуму машҳур буд. Он пойтахти кишвари бостонии Устурушана (Истаравшани ҳозира) ба ҳисоб меравад, ки он аз бозёфтҳои бостоншиносии қалъаи Қаҳ-қаҳа ва тасвири «Гурги модар» далолат медиҳад.

Дар баробари табиати кӯҳии нотақрор доштан, инчунин дорои ёдгориҳои таърихӣ аз қабилӣ қалъаи Қаҳ-қаҳа, харобаҳои пойтахти асримиёнагӣ, волостҳои Устурушанаи шаҳри Бунҷикат, Саризиндон, Тирмизактеппа, зиёрати қабрҳои Ҳазрати Мулло, Ҳазрати Бурхи Валӣ, Туятошбобо, Қанговулбобо, Кутур Отао ва ғайра мавҷуд аст, ки ҳар сол туристони дохилӣ ва хориҷиро ҷалб мекунад. Рушди инфрасохтор, бозсозии шохроҳи Душанбе-Чанок, ба истифода додани нақби Шаҳристон имкони рушди туризм дар минтақаро фароҳам меорад.

Аз таҳқиқотҳои гузаронидашуда муайян гардид, ки сол то сол ташрифти туристон ба ноҳияи Шаҳристон торафт афзуда истодааст. Бояд гуфт, ки тичорати туристӣ дар ноҳияи Шаҳристон ва Тоҷикистон як соҳаи ояндадор ва даромаднок аст. Пас аз ташкили ТЭ бо хатсайрҳои пешниҳодгардида дар объекти таҳқиқот - парваришгоҳи «Дараи Сабз» даромад боз ҳам зиёд гардида, барои нигоҳдошти экосистемаи парваришгоҳ саҳм хоҳад гузошт.

Таҳлилҳо нишон медиҳанд, ки шумораи умумии туристони дохилӣ дар соли 2003 794 нафарро ташкил дода, он баъди даҳ сол ду маротиба афзудааст ва дар соли 2023 бошад ба 2417 нафар расидааст. Ташрифи туристони хориҷӣ бештар дар солҳои наздик ба назар мерасад ва шумораи умумии онҳо дар соли 2023 ба 124 нафар расидааст (ҷадвали 5.2)

Ҷадвали 5.2. – Динамикаи афзоиши экотуристон ва афзоиши Ҷоида аз экотуризм дар ноҳияи Шаҳристон

Нишондиҳандаҳо	2003	2013	2023
Нархи як нафар ташрифи туристи дохилӣ ба мавзеъ, сомонӣ	3,8	5,5	7,6

Шумораи умумии ташрифи туристони дохилӣ, нафар	794	1691	2417
<i>Ҷоида аз ташрифи туристони дохилӣ, сомонӣ</i>	<i>3017,2</i>	<i>9300,5</i>	<i>18369,2</i>
Нархи як нафар ташрифи туристи хориҷӣ ба мавзеъ, сомонӣ	-	-	25,26
Шумораи умумии ташрифи туристони хориҷӣ, нафар	-	-	124
<i>Ҷоида аз ташрифи туристони хориҷӣ, сомонӣ</i>	<i>-</i>	<i>-</i>	<i>3132,24</i>
Ҷоидаи умумӣ	3017,2	9300,5	21501,44

Бояд қайд кард, ки зиёд гардидани ташрифи туристон ба ноҳия барои ҳалли як қатор мушкилоти иҷтимоиву иқтисодии ин минтақаи кӯҳистон мусоидат мекунад:

- ба таври назаррас коҳиш додани сатҳи бекорӣ дар ноҳияи Шаҳристон;
- баланд гардидани дараҷаи некӯаҳволии аҳолии маҳаллӣ;
- рушди иншооти инфрасохтори минтақа;
- баланд бардоштани таҳассуси мутахассисони соҳаи туризм (роҳбаладҳо, тарҷумонҳои забонҳои хориҷӣ);
- таҳияи маводҳои иттилоотӣ (брошюраҳо, аксҳо, замимаҳо дар Play market ва App Store ва буклетҳо дар бораи минтақаҳои ҷолиби ноҳия);
- ташаккули шабакаи меҳмонхонаҳо ва дигар иншооти туристӣ;
- ташаккули шабакаи хатсайрҳои туристӣ;
- ҳалли мушкилоти вазъи ногувори инфрасохтори туристии минтақа;
- кушодани боғҳои фарҳангӣ фароғатӣ ва осорхонаҳо (таърихӣ ва кишваршиносӣ).

5.2. Хусусиятҳои ташкилӣ ва меъёрии туризми экологӣ дар ҳудудҳои табиӣ махсус муҳофизатшаванда

Рушди туризм ва афзоиши ҳамасолаи туристоне, ки ба Тоҷикистон ташриф меоранд, дидани ҷолибияти баланди объектҳо ва зухуроти беназири табиӣ ва экзотикӣ, ки дар минтақаҳои муҳофизатшаванда ҷойгиранд, ҷалб мекунад. Масалан, агар ба давлатҳои ҷаҳон назар андозем, нисфи он туристоне, ки ба

Амрикои Лотинӣ меоянд, ба мамнуъгоҳҳо ташриф меоранд. Идоракунии бисёр боғҳо ва мамнуъгоҳҳои миллий экскурсияҳои экологиро ба як намоишгоҳи воқеӣ табдил медиҳанд. Мисол: Боғи миллии Йеллоустоун дар ИМА, қадимтарин (соли 1872 таъсис ёфтааст ва аввалин боғ ҳисобида мешавад) яке аз боғҳои машҳури миллий дар ин кишвар ба шумор меравад. Ҳамасола ба он зиёда аз ду миллион туристон ташриф меоранд. Боғ дорои чандин меҳмонхона ва лагер, осорхона ва марказҳои иттилоотӣ мебошад [120, 1-М].

Боғ дар соҳилҳои дарёи Йеллоустоун дар се иёлот ҷойгир аст - Айдахо, Вайоминг (қисми зиёди боғ) ва Монтана. Масоҳати боғ қариб 9 ҳазор км² мебошад. Давомнокии саёҳатҳо дар боғ бо дақиқаҳо ҳисоб карда мешавад ва бо давраҳои фаъолияти гейзер вобаста аст. Аксар вақт намоиши ашёҳои табиӣ, хусусан дар ғорҳо, бо равшании рангӣ, мусиқӣ, намоишҳои театрий, намоишҳои манзараҳои зиндагии одамони аборигӣ ҳамроҳ мешаванд.

Ин навъи ТЭ дар Австралия бештар рушд ёфтааст. Боғи миллии Лихфилд Австралия як боғи зебои ҳудуди шимолӣ мебошад, ки танҳо дар ин боғ Шумо заминҳои сурхи хосро мебинед, ки бо растаниҳои хурд дар соҳилҳои дарёҳо ва шаршараҳои зебо мерӯянд. Вақте, ки мавсими боришот фаро мерасад, ин гулӯгоҳҳо фазои азимро бо об таъмин мекунанд. Ҷозобаҳои асосии табиӣ ин боғ ҷангалҳои оддитарини соҳили дарёи Аделаида мебошанд. Ва роҳбаладҳои русзабони маҳаллӣ дар Австралия, ки ин маҳалро медонанд, Боғи миллии Личфилдро бо ҳама нозукиҳои худ муаррифӣ мекунанд. Ин намуди туризм одатан бо «моделҳои австралиягии рушди экотуризм» шинохта шудааст.

Ба андешаи мо, саёҳат ба мамнуъгоҳҳои табиӣ ин ТЭ дар доираи ҲТММ (минтақаҳои об) ва дар шароити «ёбой», вайроннашуда ё каме тағйирёфта мебошад. Рушд ва гузаронидани чунин саёҳатҳо як тамоюли классикии ТЭ мебошад; экскурсияҳои мувофиқ ТЭ-ро ба маънои маҳдуди истилоҳ ба назар гирифта, онҳоро модели «австралиягӣ» ё «амриқои шимолӣ» -и ТЭ меноманд.

Табиатистифодабарии самаранок ва устувор шартҳои муҳимми ташкил ва ба роҳ мондани фаъолияти ТЭ дар ҲТММ мебошад. Маҳз ду шартҳои асосии баҳам алоқаманд метавонанд ҳифзи табиатро дар ин мавзӯҳо таъмин намоянд. Сатҳи

баланди ташкилӣ ва ба роҳ мондани фаъолияти туризми экологӣ, ки вазифаи масъулини ХТММ маҳсуб меёбад ва риояи меъёру қоидаҳои рафтор аз ҷониби туристон ба ҳисоб меравад. Қоидаҳои рафтор, ки риояи онҳо заруранд, хеле оддӣ буда, паҳлуҳои зеринро фаро мегирад: нақандани растаниҳо, ҷамъ нақардани сангу гӯшмоҳиҳо, роҳгардӣ дар ҷойҳои махсуси таъиншуда, напартофтани пасмондаҳои худ ва ғ. мебошанд.

Риояи меъёрҳои ғунҷоиши рекреатсионии ҳудуд шартҳои муҳими устувории фаъолияти туристӣ маҳсуб меёбад. Ғунҷоиши рекреатсионии ҳудуд ин ҷамъи сарбории рекреатсионии ҳамаи иштирокчиён аст, ки ба андозаи муайян боиси таназзул ё вайроншавии ин мавзеъ мегарданд, ба шумор меравад. Сарбории рекреатсионӣ ин миқдори истироҳаткунандагон ба 1 га дар давоми давраи нашествуи мебошад. Таъсири рекреатсионии манфӣ ба экосистемаҳои бешагӣ аз рӯи самтҳои зерин таснифот карда мешаванд:

1. Истироҳат (рекреатсия) - и роҳӣ – бозпас гирифтани як қисми ҳудуд барои сохтмони роҳҳо, биноҳо ва ё иншооти варзишӣ;
2. Истироҳат (рекреатсия) - и истироҳатӣ – ғундоштани буттамеваҳову занбӯруғ, растаниҳои шифобахш, шикор ва моҳидорӣ;
3. Истироҳат (рекреатсия) – и будубошӣ – гузоштани хайма, оташ мондан, чидани ҳезум, поймол кардани пӯшиши хокӣ;
4. Истироҳат (рекреатсия) - и нақлиётӣ – ҳаракат бо нақлиёт аз бераҳҳо, ки боиси фишурда гардидани қабати хокӣ, ифлосшавии ҳавою хок аз газу моддаҳои сӯзандаву молиданӣ мегардад;
5. Истироҳат (рекреатсия) - и вобаста ба сохтмони манзилҳои истиқоматии муваққатӣ;
6. Истироҳат (рекреатсия) - и бераҳӣ – гаштугузори туристони зиёд бидуни роҳҳои махсус. Ин гуна истироҳат боиси вайроншавии таркиби гумусии хок ва ковокии он гардида, сифати ҳолати табиӣи экосистемаҳоро коҳиш медиҳад.

Рушди бемайлоии ҷамъият имрӯз тақозои онро дорад, ки имкониятҳои якҷоякунонии рушди ТЭ-ро бо нигоҳдорӣ ва ҳифз ҳамаҷониба таҷдиди назар карда шавад.

Масоили таснифи марзҳои махсусҳифзшаванда аз тарафи чандин олимон В.А. Борисов (1973) [33], П. Бишоп (2006) [35], А.Н. Иванов (2010) [53], Н.Ф. Реймерс (2010) [80] пешниҳод гардидааст. Таснифи В.А. Борисов нисбатан аниқтар буда, он аз 6 ҷиҳат барои ташкили марзҳои махсусҳифзшаванда равона шудааст, ки инҳоянд [35]:

1. Мақсад ва вазифаи ҳифзи табиат дар мамнуъгоҳҳо.
2. Гуруҳҳои мамнуъгоҳҳо аз рӯи типи ландшафт.
3. Намудҳои мамнуъгоҳҳо аз рӯи нигоҳдории шароити табиӣ.
4. Андозаи марзҳои ҳифзшавандаи табиӣ.
5. Мамнуъгоҳҳо аз ҷиҳати хусусияти ҳуқуқӣ – маъмурӣ.
6. Мамнуъгоҳҳои рекреатсионӣ ва хусусиятҳои онҳо.

Таснифи функционалии марзҳо, объектҳои табиӣ зинда ва ғайризинда аз ҷониби олимон пешкаш шудааст. Ин таснифот нисбатан ба меъёрҳои асосии илмӣ ҷавобгӯӣ буда, дар натиҷаи омӯзиши муносибати бисёрдараҷавии таксономӣ мураттаб гардидааст:

1. Генезиси (пайдоиш) объекти ҳифзшаванда.
2. Мавқеи марзи ҳифзшаванда (илмӣ, таърихӣ, ҳифзӣ, маданӣ).
3. Дараҷаи ренсителии марзи ҳифзшаванда (мутлақ бо иштироки фаъолияти хосаш).
4. Статуси марзи ҳифзшаванда (доимӣ, мавсимӣ, дар муҳлати муайян).
5. Марзҳои ҳифзшаванда ва хусусияти онҳо (мавҷудияти экосистема-ландшафт).
6. Аҳамияти ҳифзии марз, объекти табиӣ (локалӣ, маҳаллӣ, минтақавӣ ҷумҳуриявӣ, байналхалқӣ).
7. Марзи ҳифзшаванда ва сатҳи он дар биосфера (аҳамияти илмӣ, таърихӣ, бавучудоии экосистема).
8. Аҳамияти илмӣ-амалӣ барои нигоҳдории шароити табиӣ намудҳои гуногуни организмҳо, инчунин феноменҳои табиӣ бебаҳои мамнуъгоҳ [33, 35, 53, 80].

Давлатҳои Фаронса, ИМА, Испаниё, Итолиё ва ғ. дар қатори дигар кишварҳои қабулқунандаи туристон пешсафанд, пас экотуристҳо асосан аз кишварҳои тараққикарда ба мамлакатҳои дар ҳоли рушд қарордошта равона карда мешаванд. Ин кишварҳо асосан дар минтақаҳои тропикӣ ҷойгир мебошанд, ки табиати он ҷо экзотикӣ буда, барои сокинони ҳавои мӯътадил ҷолиб мебошад. Дар ин ҷо, дар сафи пеш байни пешвоён: Лаос, Кения, Танзания, Эквадор, Коста-Рика, Непал, Австралия, Зеландияи Нав ва Африқои Ҷанубӣ меистанд. Дар кишварҳои пешрафтаи Аврупо ва ИМА экосайёҳҳо аксар вақт ба кишварҳои худ сафар мекунанд. Дар Хитой макони зиёди ТЭ мавҷуд аст. Яке аз калонтарин минтақаҳои ҳифзшаванда ва боғҳои ҷангал дар ҷаҳон: 1658 боғи ҷангал ва 1757 минтақаи муҳофизати ҷангал, 6 боғ ва минтақаҳои муҳофизатшаванда, аз ҷумла Боғи миллии Тоҷикистон низ ба рӯйхати мероси умумиҷаҳонии ЮНЕСКО шомил гардидаанд. Дар бораи ТЭ дар кишварҳои Иттиҳоди Давлатҳои Мустақил метавон гуфт, ки дар қаламрави собиқ Иттиҳоди Шӯравӣ ТЭ дар Арманистон хеле рушд карда буд. Дар айнаи замон, ТЭ дар тамоми кишварҳои Иттиҳоди Давлатҳои Мустақил инкишоф ёфта истодааст [1-М].

Масалан, шумораи хоҳишмандони ӯ дар Русия ҳамасола ба ҳама ҳудудҳо афзоиш меёбад. Рӯйхати мероси умумиҷаҳонии ЮНЕСКО панҷ объекти табиӣи Русия: ҷангалҳои бокираи Коми, кӯли Байкал, вулқонҳои Камчатка, кӯҳҳои тиллоии Олтой, Қафқози Ғарбӣ дар бар мегирад. Дар ин минтақаҳо, ТЭ, ки метавонад табиатро ҳифз кунад, шуғл ва рушди иҷтимоию иқтисодиро низ афзоиш диҳад. Ғайр аз он, дар Русия мавзёҳои дигари барои ТЭ ҷолиб низ вучуд доранд. Камёфт, арзишманд, аҷоиб, нотақрор ва табиати тағйирнаёфта чун омилҳои махсусияти ҲТММ, бахусус мамнӯъгоҳҳо маҳсуб мешаванд.

Таваҷҷуҳи аҳоли дар Тоҷикистон ба соҳаи ТЭ дар ҲТММ, бахусус боғҳои миллий, парваришгоҳу мамнӯъгоҳҳо бо мақсади дидани ҷолибияти объектҳо ва зухуроти беназири табииву экзотикӣ торафт меафзояд. Дар Ҷумҳурии Тоҷикистон масоҳати умумии ҲТММ дар маҷмӯъ 3,1 млн. гектарро дар бар гирифтааст, ки 22% -и (19,1% - боғҳои миллий ва табиӣ, 2,1% - парваришгоҳҳо, 1,2% - мамнӯъгоҳҳо) ҳудуди кишварро ташкил медиҳад.

Вазифаҳои аввалиндараҷаи ТЭ дар робита бо ҲТММ дар кишвар ин таҳия ва ташкили барномаҳои мақсаднок оид ба танзим, муносибати ҷомеа ба табиат, дар ҳолати зарурӣ ташкил ва гузаронидани экспертизаи экологӣ махсус меёбанд.

Тибқи моддаи 30 Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи ҳудудҳои табиӣ махсус муҳофизатшаванда» парваришгоҳи «Дараи Сабз» ба намуди парваришгоҳҳои табиӣ давлатӣ ботаникӣ мансуб аст, ки «барои нигоҳдорӣ ва барқарорсозии намудҳои пураарзиш, нодир ва зери таҳдиди нобудшавӣ қарордоштаи олами наботот» [5] таъсис дода шудааст.

Дар ҲТММ тибқи қонунгузори Ҷумҳурии Тоҷикистон танҳо якчанд чорабиниҳои табиӣ-рекреатсионӣ иҷозат дода шудааст. Чуноне, ки дар банди якуми моддаи 18 Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи ҳудудҳои табиӣ махсус муҳофизатшаванда» омадааст: «Ҳудудҳои табиӣ махсус муҳофизатшаванда ба истиснои минтақаҳое, ки низоми қатъии муҳофизатӣ доранд, дастраси умум буда, аз ҷониби шаҳрвандон ба мақсадҳои рекреатсионӣ, солимгардонӣ, фарҳангӣ ва сайёҳии экологӣ истифода мегарданд» [5]. Аз ин ҷо барои мақсадҳои диссертатсияи мо ТЭ мувофиқ омада, ҳамчунин ин намуди туризм махсус қайд карда мешавад.

Аммо махсус бояд қайд кард, ки ташкили ТЭ дар ҲТММ, аз ҷумла дар парваришгоҳи «Дараи Сабз» риояи чанд талаботи қонунгузори талаб мекунад.

Пеш аз ҳама ба назар бояд гирифт, ки қонунгузорӣ мафҳуми «сайёҳии экологӣ»-ро амиқ муқаррар наамояд. Чуноне дар моддаи якуми қонуни болозикр омадааст: «сайёҳии экологӣ - намуди сайёҳие, ки дар муҳити табиат сурат гирифта, мақсади он тамошои манзараҳои табиӣ, дастгирии ҳифзи муҳити зист ва ҳалалдор насохтани яғонагии системаҳои экологӣ мебошад» [5].

Тавре қайд карда шуд, ташкили ТЭ дар ҲТММ риояи якчанд талаботи меъёрию ҳуқуқӣ ва меъёриро металабад. Дар банди сеюми қонуни мавсуф қайд шудааст, ки «сайёҳии экологӣ дар вақти муқарраргардида ва аз рӯи хатсайрҳои пешакӣ муқарраргардида, тибқи қоидаҳои боздиди ҳудудҳои табиӣ махсус муҳофизатшаванда, ки мақоми ваколатдори давлатӣ муайян кардааст, анҷом дода мешавад» [5]. Дар ин ҷо ибораҳои «вақти муқарраргардида», «хатсайрҳои пешакӣ

муқарраргардида» ва «қоидаҳои боздиди ҳудудҳои табиӣ махсус муҳофизатшаванда» ба ташкили ТЭ талаботи махсуси меъёри пешниҳод мекунанд.

Ҳамзамон, дар банди чоруми қонуни болозикр қайд шудааст, ки «Шахсони воқеӣ ва ҳуқуқии машғули сайёҳии экологӣ бояд бо мақомот ё ташкилотҳое, ки ҳудудҳои табиӣ махсус муҳофизатшаванда дар ихтиёрашон аст, оид ба таъмини риояи низоми онҳо ва қоидаҳои сайёҳии экологӣ шартнома банданд, хатсайр ва дигар шартхоро мувофиқа созанд» [5]. Бояд зикр кард, ки мутаассифона, субъектҳои ТЭ, яъне «шахсони воқеӣ ва ҳуқуқии машғули сайёҳии экологӣ» ин талабот қонунгузорино одатан сарфи назар мекунанд ва ё аз он огоҳ нестанд. Бо назардошти ин, зарур шуморидем, ки Шартномаи намунавӣ миёни шахсони воқеӣ ва ҳуқуқии машғули ТЭ бо ихтиёрдорӣ ХТММ таҳия намоем ва хатсайри ТЭ-ро низ мураттаб кунем.

Шахсони воқеӣ ва ҳуқуқии машғули ТЭ, дар баробари ин, бояд донанд ва туристони экологиро низ пешакӣ огоҳ намоянд, ки тибқи банди панҷуми Қонуни зикршуда «Воридшавӣ ба ҳудудҳои табиӣ махсус муҳофизатшаванда бо мақсади сайёҳии экологӣ метавонад музднок бошад» [5].

Дар радифи нуктаи зикршуда банди сеюми моддаи 44-и Қонунро иқтибос мекунем: «Минтақаҳои табиӣ рекреатсионӣ барои истироҳати муташаккилонаи аҳоли ва сайёҳӣ мувофиқи шартномаҳое, ки муассисаҳо, корхонаҳо ва дигар ташкилотҳо бо заминистифодабарандагони асосӣ мебанданд, истифода карда мешаванд» [5].

Хулосаи боби панҷум

1. Туризм аз ҷумлаи даромадноктарин соҳаи иқтисодиёт маҳсуб ёфта, дар ташаккули ММД, тавозуни савдои беруна, таъмини шуғли аҳоли ва таъсиси ҷойҳои кори иловагӣ нақши арзанда мебозад.

2. Дарки муносири моҳияти яке аз намудҳои туризм, яъне ТЭ, гуногунии афқору андешаҳо дар бораи он, муносибати моро пешакӣ муайян кард, ки он ба маҷмӯи принципҳое, ки нисбати ҳама намудҳои туризми марбут ба табиат, аз ҷумла усулҳои оммавӣ таъя менамояд.

3. Кишвари азизи мо Тоҷикистон бо табиати зебову чашмаҳои шифобахш, кӯҳу дарёҳо, ёдгориҳои табиӣ-таърихӣ ва ҲТММ - и нотақрори худ ба ҳамгон машҳур гардидааст. Барои рушди тамоми намудҳои туризм – ТЭ, куҳнавардӣ, таърихӣ, варзишӣ-куҳӣ замина фароҳам оварда шудааст. Дар баробари ин, барои рушди туризми байналхалқӣ дар мамлакат, беҳтар намудани вазъи инфрасохтори соҳа, фаъолияти осоишгоҳу курортӣ ва муҳайё намудани шароити муносиб барои ташрифи туристони хориҷӣ тадбирҳо андешида шудааст.

4. Аз нигоҳи рушди устувор таъсири манфии туризми анъанавиро ба муҳити зист рушди ТЭ метавонад коҳиш дода, ақидаҳоро доир ба ин муаммо дигаргун намояд.

ХУЛОСА

Натиҷаҳои таҳқиқоти гузаронидашуда оид ба хусусиятҳои асосии ташкили ТЭ дар ҲТММ-и вилояти Суғд дар мисоли парваришгоҳи «Дараи Сабз» ба хулосаҳои муҳими зерин меоварад:

1. ҲТММ-и вилояти Суғд, аз ҷумла парваришгоҳи «Дараи Сабз» дорои хусусиятҳои хоси табиӣю геозэкологӣ мебошанд, ки дар зохиршавии сохтори геологӣ, релеф, хок, иқлим, набототу ҳайвонот ва захираҳои рекреатсионӣ инъикос гаштааст [3-М].

2. Маҷмааҳои табиӣю геозэкологии чашмаҳои шӯру шифобахш ва обҳои маъдании осоишгоҳҳои «Ҳавотоғ», «Зумрад», «Оқсуқон» ва кӯлҳои зебоманзари табиӣ, аз қабилҳои «Ҳафткӯл», «Кӯли Қалон», «Кӯлҳои Аловиддин», «Искандаркӯл» мавзёҳои потенсиалии ташкили ТЭ-и вилояти Суғд арзёбӣ карда мешаванд [23-М].

3. Парваришгоҳи «Дараи Сабз», ҳамчун ҲТММ бо назардошти зарфияти табиӣ (шароити табиӣ-географӣ, геологӣ, ландшафтӣ, сарватҳои обии маъданӣю рекреатсионӣ, олами набототу ҳайвонот) дорои потенсиалҳои воқеии ташкил ва рушди ТЭ мебошад [1-М, 2-М].

4. Парваришгоҳи «Дараи Сабз» берун аз минтақаи таъсири манбаъҳои табиӣ ва антропогенӣ захирашавии радиоактивӣ ва партовгоҳҳои он ҷойгир аст, ки сифатҳои мусбии онро инъикос мекунад [4-М].

5. Мавҷудияти парваришгоҳи «Дараи Сабз» дар вилояти Суғд, ҳамчун намунаи парваришгоҳи табиӣю муосир, ҷангалҳои бидуни таъсири антропогенӣ, сарчашмаҳои обӣ, олами ҳайвоноти бою рангин, растаниҳои шифобахш, инфрасохтори рушдёфта, минтақаи Суғдро дар қатори мавзёҳои бартаридоштаи рушди ТЭ дар Тоҷикистон арзёбӣ мекунад [21-М].

ТАВСИЯҲО ОИД БА ИСТИФОДАИ АМАЛИИ НАТИҶАҲОИ ТАҲҚИҚОТ

Натиҷаҳои таҳқиқот мавҷудияти тамоми шароити заруриро барои рушди ТЭ дар ҲТММ-и вилояти Суғд, аз ҷумла, дар ҳудуди парваришгоҳи «Дараи Сабз»

тасдиқ менамоянд, ки барои рушди ТЭ пешниҳоди тавсияҳои зеринро чиҳати истифода дар амалия имкон медиҳад:

1. Барои ташкилу рушди ТЭ дар ҳудуди ХТММ-и вилояти Суғд баланд бардоштани сатҳи таъминоти иттилоотии он тавассути таҳияи сомона, блогҳо дар шабакаҳои иҷтимоӣ, ташкили рекламаи мақсаднок, таҳия ва интишори буклетҳо ва рохномаҳо ба забонҳои тоҷикӣ, русӣ ва англисӣ мувофиқи мақсад аст.

2. Ба субъектҳои ташкилкунандаи ТЭ дар парваришгоҳи «Дараи Сабз» тавсия дода мешавад, бо заминистифодабарандаи ХТММ «Дараи Сабз» дар мувофиқат бо моддаи 40-уми Қонуни ҚТ «Дар бораи ҳудудҳои табиӣ махсус муҳофизатшаванда» бо шакли густурда, ки дар диссертатсия пешниҳод шудааст, шартнома банданд.

3. Чиҳати таблиғу ташвиқи ТЭ дар парваришгоҳи «Дараи Сабз» барои таълимгирандагони муассисаҳои таълимии миёна, миёнаи махсус ва олий бо роҳбарии олимони ва мутахассисони МДТ «ДДХ ба номи академик Б.Ғафуров» экскурсияҳо ташкил карда шаванд.

4. Тавсия дода мешавад, ки барои ҷорӣ намудан дар амалияи субъектҳои ТЭ хатсайрҳо бо назардошти имконияти моддию техникий таҳия шаванд, чуноне ки диссертант ин корро анҷом дод.

5. Ҳамчунин пешниҳод мешавад, ки ҳамкориҳои самараноки мақомоти Ҳокимияти давлатии вилояти Суғд бо мақомоти давлатии дахлдори Ҷумҳурии Ўзбекистон бо мақсади ҷалб намудани иқтидори рекреатсионии Боғи миллии «Зоомин»-и Ҷумҳурии Ўзбекистон ба роҳ монда шавад.

РҶҶҲАТИ АДАБИЁТ

I. Санадҳои меъёрӣ-ҳуқуқӣ

[1]. Барномаи татбиқи «Консепсияи миллии Ҷумҳурии Тоҷикистон оид ба солимгардонии маҳфузгоҳҳои партовҳои коркарди маъдани уран барои солҳои 2016-2024» (Қарори Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 27.07.2016, №329).

[2]. Кодекси ҷангали Ҷумҳурии Тоҷикистон (Ахбори Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон, с.2011, №7-8, мод.615). - Душанбе, 2.08.2011, №761.

[3]. Қарори Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 29-уми октябри соли 2015 тахти №621 «Дар бораи фаъолияти минбаъдаи парваришгоҳҳои табиӣи давлатии Агентии хоҷагии ҷангали назди Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон».

[4]. Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи ҳифзи муҳити зист» (Ахбори Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон, с.2011, №7-8, мод.614; с.2014, №11, мод.669; Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 18.07.2017, №1449). - Душанбе, 02.08.2011, №760.

[5]. Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи ҳудудҳои табиӣи махсус муҳофизатшаванда» (Ахбори Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон, с.2011, №12, мод.852; Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 27.11.2014, №1159). - Душанбе, 26.12.2011, №788.

[6]. Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи санадҳои меъёрии ҳуқуқӣ» (Ахбори Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон, с.2017, №5, мод.271; Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 19.07.2019, №1632; аз 23.12.2021, №1820). - Душанбе, 30.05.2017, №1414.

[7]. Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи туризм» (Ахбори Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон, с.1999, №9, мод.228; с.2005, №12, мод.641; с.2009, №5, мод.337; с.2012, №12, қ.1, мод.1016, с.2013, №12, мод.902). - Душанбе, 3.0.1999, №824.

[8]. Низомномаи парваришгоҳи табиӣи давлатии «Дараи Сабз»-и ноҳияи Шаҳристон. - Душанбе, 10.02.2016, №23.

[9]. Паёми Пешвои миллат, Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон, мухтарам Эмомалӣ Раҳмон ба Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 26-уми декабри соли 2018 [Сарчашмаи электронӣ]. URL: <http://www.president.tj/ru/node/19089> (санаи дохилшавӣ: 12.01.2019).

[10]. Самтҳои афзалиятноки рушди илм, техника ва технология дар Ҷумҳурии Тоҷикистон барои солҳои 2021-2025 (Қарори Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 26-уми сентябри соли 2020, № 503). - Душанбе, 2020.

[11]. Стратегияи рушди туризм дар Ҷумҳурии Тоҷикистон барои давраи то соли 2030 (Қарори Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 1-уми августи соли 2018, № 372). - Душанбе, 2018.

[12]. Тоҷикистон: 30 соли Истиқлолияти давлатӣ. Маҷмӯаи оморӣ. Агентии омили назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон.-Душанбе, 2021. - 702 с.

II. Монографияҳо, дастурҳои илмӣ-методӣ, мақолаҳо аз маҷмӯаҳо ва нашрияҳои даврӣ

[13]. Абдурахимов С.Я. Офатшиносӣ. Китоби дарсӣ / С.Я. Абдурахимов, Ш.Р. Мирзобаҳодурова, М.М. Абдурахимова. - Хучанд: СИ Файзиев М.М. Меъроҷ, 2024. - 312 с.

[14]. Абдурахимов С.Я. Геоэкологические проблемы техногенеза на территории Северного Таджикистана / С.Я. Абдурахимов. - Пермь, 2003. - 147 с.

[15]. Абрамова М.И., Алексушин Г.В., Антюфеева Т.В. и др. Экологический туризм: современные векторы развития. - Екатеринбург, 2022. - 798 с.

[16]. Аброров Х. Рекреационно-туристические ресурсы Горного Зеравшана и вопросы их эффективного освоения // Х. Аброров / Вестник ТГПУ им. С. Айни №3(52). - Душанбе, 2013. - С.243-249.

[17]. Азар В. Туризм – еще один феномен XX века // журнал "Туризм: практика, проблемы, перспективы" / В. Азар. - Ноябрь, 1999. - № 10. - С.28-31.

[18]. Акмуллина Н.В. Радиофобия и проблемы утилизации радиоактивных отходов: Научно-методический и информационный журнал "Научный центр безопасности жизнедеятельности детей". - 2012. - 136 с.

- [19].Алибеков Л.А. Искусство древних гидротехников в пустыне / Л.А. Алибеков. - Природа 1994, №09 - М.: Наука. - 162 с.
- [20].Арманд Д.Л. Географическая среда и рациональное использование природных ресурсов / Д.Л.Арманд // Отв. ред. д.г.н. Э.М. Мурзаев. - М.: Наука, 1983. - 240 с.
- [21].Астанин Д.М., Муталибова Г.К., Вишторский Е.М., Большеротова Л.В. Перспективы пространственного развития экологического туризма: Монография. Минсельхоз РФ, РГАУ-МСХА им. К.А. Тимирязева. Тамбов: Издательство Юконф, 2022. - 96 с.
- [22].Бабкин А.В. Специальные виды туризма: учеб. пособие / А.В. Бабкин. - М.: ИНФРА-М., 2003. - 316 с.
- [23].Банников А.Г. Бухарский олень в Таджикистане / А.Г.Банников, И.А.Абдусаламов, А.И.Соков // Природа. - М.: Наука, 1977. - №8. - С.128-131.
- [24].Баратов Р.Б. Горы открывают свои тайны / Р.Б.Баратов.- Душанбе: Ирфон, 1981. - 112 с.
- [25].Баратов Р.Б. Каменное чудо Таджикистана / Р.Б.Баратов, В.П. Новиков. - Душанбе: Дониш, 1984. - 117 с.
- [26].Баратов Р.Б. Памир и его недра / Р.Б.Баратов. - М.: Наука, 1984. - 103 с.
- [27].Баратов Р.Б. Сокровища горного края / Р.Б. Баратов. - Душанбе: Маориф, 1985. - 104 с.
- [28].Баратов Р.Б. Минеральные кларки и природа их устойчивости / Р.Б.Баратов // Материалы IV Всесоюзного минералогического семинара. - Душанбе: Дониш, 1986. - 349 с.
- [29].Баратов Р.Б. Горы и недра Таджикистана / Р.Б. Баратов. - Душанбе: Маориф, 1989. - 118 с.
- [30].Баратов, Р. Б. Богатства недр Таджикистана и их охрана / Р.Б. Баратов. - Душанбе: Академия наук Республики Таджикистан, 1999. - 30 с.
- [31].Баратов Р.Б. Геология и полезные ископаемые Таджикистана / Р.Б.Баратов. - Душанбе: Дониш, 1999. - 165 с.

[32]. Биржаков М.Б. Введение в туризм: учебное пособие / М.Б. Биржаков. - М.: Герда, 2004. - 37 с.

[33]. Бишоп К. Говорим на общем языке. Система категорий охраняемых природных территорий МСОП и ее применение на практике / К. Бишоп, Н. Дадли, А. Филлипс и С. Столтон. – М.: Р. Валент, 2006. - 172 с.

[34]. Боголюбов В.С. Организация специальных видов туризма / В.С. Боголюбов. - Санкт-Петербург: СПбГУ, 2010. - 116 с.

[35]. Борисов В.А. Вопросы классификации заповедных территорий (с учетом зарубежного опыта) / В.А. Борисов // «Научные основы охраны природы», вып. 2. - М., 1973. - С. 324-350.

[36]. Борисов В.А. К истории становления советской системы заповедников (обзор) / В.А. Борисов // «Научные основы охраны природы», вып. I. М., 1971. - С. 92-98.

[37]. Валиев Ш.Ф. Гляциальные образования и климатические изменения - источник проявления и развития георисков природного характера в Центральном Таджикистане / Ш.В. Валиев, Р.Ш. Андамов, Н.Ф. Набиев, Ш.А. Одинаев, А.А. Каримов // Наука, новые технологии и инновации Кыргызстана № 7, 2016. - С. 32-35.

[38]. Веденин Ю.А. Социально аспекты изучения территориальных рекреационных системы / Ю.А. Веденин, И.В. Зорин // Вопрос географии. – М.: 1973, Вып. 93. - С. 21-28.

[39]. Верхотуров Д.А. Оценка возможностей хозяйственного освоения рекреационно-туристского потенциала территории / Д.А. Верхотуров // Вестник ВГУ. Серия: Экономика и управление, 2011. - № 2. - С. 55-60.

[40]. Вершинина Л.П. Проблемы и направления развития системы экологического туризма в Ростовской области / Л.П. Вершинина. - Региональная экономика: теория и практика, 2012. - № 25. - С. 56-60.

[41]. Глезер О.Б. (ред.) Вызовы XXI века: природа, общество, пространство. Ответ географов стран СНГ / А.Г. Бабаев, А.Р. Медеу, Л.А. Алибеков, Х.М. Мухаббатов // Вклад географов в разработку технологий освоения природных

ресурсов пустынь Центральной Азии. -М.: Товарищество научных изданий КМК, 2012. - 337 с.

[42]. Давлатов А. Асосҳои экология / А. Давлатов. - Душанбе: Матбуот, 2005. - 420 с.

[43]. Данилина Н.Р. Экологическое просвещение в заповедниках: возможности, некоторые результаты и задачи // ООПТ: природа и люди. Сборник материалов. - М., 1999. - 66 с.

[44]. Дорофеев А.А. Туристские парки как форма развития туризма в XXI веке / А.А. Дорофеев // Рекреационная география: идеи, методы, практика. - Тверь, 2006. С. 88-97.

[45]. Дроздов А.В. Экологический императив и рекреационная география // Известия РАН / Серия географическая. - 1998. - № 4. - С. 91-97.

[46]. Дроздов А.В. Основы экологического туризма / А.В. Дроздов. - М.: Гардарики, 2005. - 271 с.

[47]. Дроздов А.В. Экологический туризм в заповедниках: игра словами и реальность / А.В. Дроздов // Туризм и рекреация: фундаментальные и прикладные исследования. Труды XII Международной научно-практической конференции, 2017 / Под ред. Н. Н. Калущкова. - Т. 12 из ISBN 987-5-902690-70-2. - АНО Диалог Культур, Москва, 2017. - С. 81-90.

[48]. Забелина Н.М. Путешествие в национальный парк / Н.М. Забелина, Н.С. Аралова. - Москва: Физкультура и спорт, 1990. - 192 с.

[49]. Забелина Н.М. Национальный парк / Н.М. Забелина. - М.: Мысль, 1987. - 171 с.

[50]. Забелина Н.М. Заповедники и национальные парки России / Н.М. Забелина. - Москва: Логата, 1998. - 160 с.

[51]. Забиров Р.Ф. Экология: китоби дарсӣ барои донишҷӯёни мактабҳои олии / Р.Ф. Забиров. - Душанбе: Эр-граф, 2013. - 480 с.

[52]. Звягина Е.С. Перспективы развития экологического туризма на особо охраняемых природных территориях РФ / Е.С. Звягина. – Власть, 2014. - № 1. - С. 74-76.

- [53].Иванов А.Н. Охраняемые природные территории. Изд. 2-е, перераб. и доп. / А.Н.Иванов, В.П.Чижова. - М.: Изд-во Моск. ун-та, 2010. - 184 с.
- [54].Исканов Н.А. Природа, экономика, экология / Н.А.Исканов, А.Р.Медеу. - Алматы, 2007. - С. 124.
- [55].Исмаилов И.И. Санатории, лечебницы и дома отдыха Северного Таджикистана / И.И.Исмаилов. - Душанбе, 1988. - С. 125.
- [56].Карамхудоев Х.Е. Формирование и развития туризма на основе использования природно-рекреационного потенциала горных регионов / Х.Е.Карамхудоев.- Вестник ТНУ. № 1 (65) Душанбе, 2011. – С. 139-142.
- [57].Китоби сурхи Чумхурии Тоҷикистон: олами наботот ва ҳайвонот нашри дуюм / зери таҳрири Ф. Раҳимӣ, Х. Ибодзода, И. Абдусаломов, М. Якубова, А. Саидов, Ҳ. Ҳисориев // Душанбе: Дониш, 2015. - 535 с.
- [58].Коростелев Е.М. Экологический туризм: уроки прошлого для будущего / Е.М.Коростелев. - Экология и жизнь, 2012. - № 3. - С. 72-77.
- [59].Коростелев Е.М. Практикум по экологическому туризму: Учебно-метод. пособие / Е.М.Коростелев. - СПб., 2008. - 94 с.
- [60].Коростелев Е.М. Экологический туризм и безопасность: учебное пособие / Е.М.Коростелев. - Санкт-Петербург: РГО, 2017. - 158 с.
- [61].Косолапов А.Б. Теория и практика экологического туризма. Учебное пособие / А.Б.Косолапов. - М.: КноРус, 2005. - 240 с.
- [62].Кутузов А.В. Роль экологического туризма в формировании новой системы принципов отношения к окружающей среде/ А.В. Кутузов // Материалы 13-ой международной конференции молодых ученых, 26-30 декабря 2002 г. «Человек. Природа. Общество. Актуальные проблемы» - Санкт-Петербург, 2002. - 719 с.
- [63].Ледовских Е.Ю. Экологический туризм на пути в Россию / Е.Ю.Ледовских и др. (ред.) // Принципы, рекомендации, российский и зарубежный опыт.-Тула: Гриф и К, 2002. - 284 с.
- [64].Лукичев А.Б. Метод циклов в экотуризме / А.Б. Лукичев // Материалы IV международной научно-практической конференции «Эко - и агротуризм:

перспективы развития на региональном и локальном уровнях». Редкол.: А.С. Демьянчук (голов. ред.) - Ровна, 2012. - 367 с.

[65].Лукичев А.Б. Сущность устойчивого и экологического туризма / А.Б.Лукичев // Российский Журнал Экотуризма, 2011. - №1. - С. 5-15.

[66].Мамадризохонов А.А. Роль экотуризма в сохранении горных экосистем Таджикистана, охране и рациональном использовании его ресурсов / А.А.Мамадризохонов, Ш.Д.Гадоев, Р.М.Назарбекова // Энергетические ресурсы в горных регионах Средней Азии в эпоху глобальных изменений: исследования и практика. Сб.научн.тр. Междунар.науч.-практ.конференции. - Душанбе, 2016. - С.147-155.

[67].Мамадризохонов, А.А. Экотуризм дар минтақаҳои кӯхистони Тоҷикистон / А.А. Мамадризохонов. - Душанбе, 2013. - 594 с.

[68].Мамадризохонов, А.А. Ташкили фаъолияти сайёҳӣ / А.А. Мамадризохонов. - Душанбе: Андалеб, 2016. - 401 с.

[69].Мамадризохонов А.А. Масълаҳои самаранок истифода бурдани сарчашмаҳои обҳои гарми зерзаминии минтақаҳои кӯхӣи Тоҷикистон / М.Б. Раҳимов, А.А. Мамадризохонов // Паёми донишгоҳи омӯзгорӣ (Илмҳои табиӣ). – 2021. – №3-4 (11-12). – С.51-55.

[70].Мамадризохонов А.А. Перспективы и стратегические приоритеты развития туризма на территории ГБАО Республики Таджикистан / А. Симоилбеков, А.А. Мамадризохонов // Паёми Донишгоҳи миллии Тоҷикистон. Бахши илмҳои иҷтимоӣ-иқтисодӣ ва ҷамъиятӣ. – 2021. – №3. Қисми 2. – С.132-139.

[71].Муҳаббатов Х.М. Географияи Тоҷикистон / Х.М. Муҳаббатов, М.Р. Раҳимов. - Душанбе: Маориф, 2011. - 312 с.

[72].Муҳаббатов Х.М. Ресурсы горного Таджикистана / Х.М. Муҳаббатов, В.А. Ниёзов. - М.: Граница, 1999. - С. 123.

[73].Муҳаббатов Х.М. Снежный покров Таджикистана / Х.М. Муҳаббатов, А.А. Яблоков. - Душанбе: Ирфон, 2008. - 118 с.

[74].Муҳаббатов Х.М. Худудҳои табиӣи махсус муҳофизатшавандаи Тоҷикистон / Х.М. Муҳаббатов, А.С. Ниёзов. – Душанбе, 2017. - 234 с.

[75]. Намудҳои нодир ва маҳшудаистодаи олами наботот ва ҳайвонот дар вилояти Суғд / зери муҳарририи Т.Қ. Хабилов, И.Т. Тӯрақулов // Хучанд: Ношир, 2017. - 476 с.

[76]. Особо охраняемые природные территории Республики Таджикистан / Колл. авторов: Ш.М. Курбонов, И.П. Устьян, Р. Муратов, Р. Сатторов // Комитет по охране окружающей среды при правительстве Республики Таджикистан. - Душанбе, 2011. - 86 с.

[77]. Пагануцци Н.В. Южные склоны Гиссара / Н.В. Паганнуцци // - Душанбе, 1975. - 34 с.

[78]. Пильгуй Ю.Н. Ледники Таджикистана в условиях изменения климата / Ю.Н. Пильгуй и др. // Душанбе: Мир полиграфии, 2008. - 115 с.

[79]. Преображенский В.С. (ред.) Теоретические основы рекреационной географии / В.С. Преображенский. - Москва: Наука, 1975. - 223 с.

[80]. Реймерс Н.Ф. Особо охраняемые природные территории / Н.Ф. Реймерс. - М.: Мысль, 2010. - 295 с.

[81]. Русева И.Т. Экотуризм на Черноморском побережье - инструмент устойчивого развития в 21 веке / И.Т. Русева. - Захираи электронӣ: <http://www.eco-mir.net/show/477/> (Санаи ворид: 11.09.2021).

[82]. Саидмурадов Х.М. Таджикистан: (Природа и природные ресурсы) / А.П. Недзвецкий, Г.П. Винниченко и др. // Отв. ред. Х.М. Саидмурадов, К.В. Станюкович. - Душанбе: Дониш, 1982. - 680 с.

[83]. Сапожников В.В. Пути по Русскому Алтаю Томск / В.В. Сапожников, 1912. - 170 с.

[84]. Сапожников Г.Н. Заказники Таджикистана / Г.Н. Сапожников, Х.М. Мухаббатов. - Душанбе: Ирфон, 1989. - 160 с.

[85]. Саидов М.К. Эколого-биологические особенности растительности каменистых осыпей заказника «Искандеркуль» / М.К. Саидов // Коллективная монография под ред. Садовниченко В.А. (Серия «Евразийские университеты XXI века»). - М.: Издательство Московского университета, 2014. - 624 с.

[86]. Семенова М. Экотуризм / М. Семенова // Смена, 2009. - № 9. - С. 63-65.

- [87].Сергеева Т.К. Экологический туризм: Учебник / Т.К. Сергеева. - М.: Финансы и статистика, 2004. - 360 с.
- [88].Скалон В.Н. Охраняйте природу / В.Н. Скалон. - Иркутск, 1957. - 108 с.
- [89].Тишков А.А. Экономика сохранения биоразнообразия / А.А. Тишков (ред.) // Справочник. - М.: Проект ГЭФ «Сохранение биоразнообразия Российской Федерации», Институт экономики природопользования, 2002. - 604 с.
- [90].Тишков А.А. Сохранение биологического разнообразия в России / А.А. Тишков // Россия в окружающем мире. - М.: МОДУС-К-ЭТЕРНА, 2006. - С. 82-124.
- [91].Храбовченко В.В. Экологический туризм / В.В.Храбовченко. - М.: Финансы и статистика, 2004. - 208 с.
- [92].Хрусталева Е.Ю. Роль экологического туризма в развитии экономики региона (на примере Карачаево-Черкесской Республики) / Е.Ю.Хрусталева, А.С.-Х.Баташева // Региональная экономика: теория и практика, 2011. - № 28. - С. 31-37.
- [93].Худойбердиев С. География и вилояти Суғд / С.Худойбердиев, С.Камолиддинов, З.Ш.Умарова З.Ш. // Хучанд: Нури маърифат, 2020. - 244 с.
- [94].Чижова В.П. Регламентация рекреационной нагрузки при развитии туризма в национальном парке «Русская Арктика» / В.П.Чижова // Российский Журнал Экотуризма, 2012. - № 4. - С. 16-21.
- [95]. Чижова В.П. Рекреационные ландшафты: устойчивость, нормирование, управление / В.П. Чижова. - Смоленск: Ойкумена, 2011. - С. 38-75.
- [96].Чижова В.П. Рекреационные ландшафты: устойчивость, нормирование, управление: Монография / В.П.Чижова. - Смоленск: Ойкумена, 2011. - 176 с.
- [97].Шевченко С.Н. Организация и управление развитием экологического туризма на особо охраняемых природных территориях / С.Н. Шевченко, А.Н. Петин // Современные проблемы науки и образования. - 2013. - №5. - С. 72-76.

III. Диссертация ва авторефератҳо

- [98]. Амонатова М.А. Экотуристско-рекреационный ландшафтный потенциал Центрального Таджикистана / М.А. Амонатова // Дисс... канд. геогр. наук. - Душанбе, 2021. - 150 с.

[99]. Бегматов З.Р. Рекреационный потенциал водного фонда Таджикистана и его экономико-географическая // З.Р. Бегматов / Дисс... канд. геогр. наук. - Душанбе, 2019. - 216 с.

[100]. Гадоев Ш.Д. Шароити геоэкологии мамнуъгоҳи «Даштиҷум» ва арзёбии зарфияти он барои ташкили туризми экологӣ // Ш.Д. Гадоев / Дисс... номз. илмҳои география. - Душанбе, 2020. - 160 с.

[101]. Гурьевских О.О. Ландшафтные основы формирования системы особо охраняемых природных территорий Свердловской области // О.О. Гурьевских / Автореф. дисс... канд. геогр. наук. - Екатеринбург, 1998. - 17 с.

[102]. Дирин Д.А. Оценка пейзажно-эстетических ресурсов горных ландшафтов в целях оптимизации рекреационного природопользования (например Усть-Коксинского района Республики Алтай) // Д.А. Дирин / Автореф. дисс... канд. геогр. наук. - Барнаул, 2006. - 46 с.

[103]. Дунец А.Н. Туристско-рекреационное пространства горного трансграничного регионе: теория организации и развития // А.Н. Дунец / Дисс... доктора геогр. наук. - Барнаул, 2011. - 410 с.

[104]. Дорофеев А.А. Ландшафтно-рекреационный анализ территории для целей экологического туризма (на примере Тверской области) // А.А. Дорофеев / Автореф. дисс... канд. геогр. наук. - Смоленск, 2003. - 27 с.

[105]. Ёров Дж.Н. Эффективность сельского туризма и его влияние на развитие аграрного сектора агропромышленного комплекса (на материалах Республики Таджикистан) // Дж.Н. Ёров / Дисс... канд. экон. наук. - Душанбе, 2009. - 164 с.

[106]. Звягина Е.С. Экологический туризм как фактор изменений особо охраняемых природных территорий (ООПТ) Российской Федерации // Е.С. Звягина / Автореф. дисс... канд. социол. наук. - Москва: МГУ имени М.В. Ломоносова, 2015. - 23 с.

[107]. Ибрагимов Э.Х. Эколого-географические сети охраняемых природных территорий Северного Таджикистана // Э.Х. Ибрагимов / Автореф. дисс... канд. геогр. наук. - Москва, 1997. - 26 с.

[108]. Карамхудоев Х.Е. Геоэкологические условия и перспективы развития экологического туризма в горных регионах (на примере ГБАО Республики Таджикистан) // Х.Е. Карамхудоев / Авторев. дисс... канд. геогр. наук. - Душанбе, 2021. - 53 с.

[109]. Иброгимова Р.А. Роль туристско-рекреационного потенциала в социально-экономическом развитии региона (на примере Кулябской зоны Республики Таджикистан) // А.Х. Ходжаева / Автореф. дисс. канд. геогр. наук. - Душанбе, 2023. - 52 с.

[110]. Мухаббатов Х.М. Географические основы рационального природопользования в горных регионах Таджикистана // Х. Мухаббатов / Автореф. дисс... доктор геогр. наук. - Москва, 1999. - 38 с.

[111]. Рахимов С.А. Экономико-географические аспекты поддержки устойчивого развития и использования ресурсов особо охраняемых природных территорий Республики Таджикистан // С.А. Рахимов / Дисс... канд. геогр. наук. - Куляб, 2023. - 171 с.

[112]. Собиров М. Экономико-географические особенности территориальной организации туристско-рекреационного комплекса Центрального Таджикистана // М. Собиров / Дисс... канд. геогр. наук. - Душанбе, 2017. - 149 с.

[113]. Табаруков М.И. Геоэкологическое состояние и перспективное развитие горно-санитарной охраны курортно-рекреационных ресурсов Республики Таджикистан // М.И. Табаруков / Автореф. дисс... канд. геогр. наук. - Душанбе, 2018. - 25 с.

[114]. Ходжаева А.Х. Ресурсный потенциал Ферганской туристско-рекреационной зоны Республики Таджикистан и вопросы территориальной организации туристско-рекреационной деятельности // А.Х. Ходжаева / Автореф. дисс. канд. геогр. наук. - Душанбе, 2023. - 51 с.

IV. Сарчашмаҳои хориҷӣ

[115]. Ceballos-Lascurain H. Tourism, Ecotourism, and Protected Areas: The State of Nature-Based Tourism Around the World and the Guidelines for Its Development [Text]. - Cambridge, UK: IUCN, 1996. - 301 p.

[116]. Ceballos-Lascurain, H., 2001: Integrating Biodiversity into the Tourism Sector: Best Practice Guidelines. Report submitted to UNEP/UNDP/GEF/BPSP. -P. 73-82.

[117]. Miller K. Message from the Chair of WCPA // World Commission on Protected Areas / IUCN. Newsletter, # 82. October 2000.

[118]. National System Planning for Protected Areas. Main Author: Adrian G. Davey. Best Practice Protected Area Guidelines Series No.1. World Commission on Protected Areas / IUCN. 1998. 71 p.

[119]. The World's Top Tourism Destinations Ranked by Money Spent International Tourism Receipts in 2017 (US\$ billion)

[120]. <https://infourok.ru/yellowstone-national-park-4782284.html>

ИНТИШОРОТ АЗ РЀЙИ МАВЗУИ ДИССЕРТАТСИЯ

I. Мақолаҳои илмие, ки дар маҷаллаҳои тақризшавандаи Комиссияи олии аттестатсионии назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон нашр шудаанд:

[1-М]. Каримова М.Д. Заминаҳои рушди туризми экологӣ дар Тоҷикистон / М.Д. Каримова // Номаи Донишгоҳи МДТ «ДДХ ба номи академик Б. Ғафуров». Силсилаи илмҳои табиатшиносӣ ва иқтисодӣ №1 (52) . - Хуҷанд, 2020. - С.77-84. ISSN 2077-4974

[2-М]. Каримова М.Д. Парваришгоҳҳои вилояти Суғд – мавзеҳои ташаккули туризми экологӣ / З.Ш. Умарова, А.И. Раҳимов, М.Д. Каримова // Номаи Донишгоҳи МДТ «ДДХ ба номи академик Б. Ғафуров». Силсилаи илмҳои табиатшиносӣ ва иқтисодӣ №4 (55), 2020. - С.58-63. ISSN 2077-4974

[3-М]. Каримова М.Д. Хусусиятҳои рушди туризми экологӣ дар ҳудудҳои табиии махсус муҳофизатшаванда / М.Д. Каримова // Номаи Донишгоҳи МДТ «ДДХ ба номи академик Б. Ғафуров». Силсилаи илмҳои табиатшиносӣ ва иқтисодӣ №2 (57) . - Хуҷанд, 2021. - С.88-94. ISSN 2077-4974

[4-М]. Каримова М.Д. Вазъи муосир ва проблемаҳои тараққиёти туризми экологӣ дар парваришгоҳи «Дараи Сабз» / М.Д. Каримова, А.И. Раҳимов //

II. Мақолаҳо ва фишурдаи интишорот дар маҷмуаҳои дигар:

[5-М]. Каримова М.Д. История и развитие экологического туризма / М.Д. Каримова // Маводи конференсияи илмӣ-амалии байналмилалӣ дар мавзӯи «Паёми Пешвои миллат-оинаи рушди сиёсӣ, иқтисодӣ-иқтимоӣ ва маданияи Тоҷикистон», 19 март соли 2019, Донишқадаи омӯзгорӣ Тоҷикистон дар ш.Панҷакент. Қисми 1. - Панҷакент, 2019. - С.322-325

[6-М]. Каримова М.Д. Чилучорчашма – мавзеи ташаккулёбии туризми экологӣ / М.Д. Каримова, З.Ш. Умарова, А.И. Раҳимов // Маводҳои V конференсияи байналмилалӣ илмӣ-амалии «Global science and innovations 2019: Central Asia» ҷилди X. Остона, Қазоқистон, 2019. - С.71-74. ISBN 978-601-341-108-8

[7-М]. Каримова М.Д. Влияние потепления климата на изменчивость стихийных гидрометеорологических явлений в условиях Таджикистана / Д.А. Исмоилова, М.Д. Каримова // Маводи конференсияи илмӣ-амалии ҷумҳуриявӣ таҳти унвони «Тағйирёбии иқлим, ақибгардии пирияхҳо ва таъсири он ба захираҳои оби Осиёи Марказӣ» бахшида ба Даҳсолаи байналмилалӣ амал «Об барои рушди устувор» 2018-2028. - Хучанд: Нури маърифат, 2018. - С.170-175

[8-М]. Каримова М.Д. Ташаккулёбии туризми экологӣ дар мавзеи Искандаркӯл / М.Д. Каримова // Маводи конфронси илмӣ-назариявӣ магистрантон, унвонҷӯён ва олимони ҷавон бахшида ба солҳои 2019-2021 «Солҳои рушди деҳот, сайёҳӣ ва ҳунароҳои мардумӣ». – Хучанд: ҶДММ «МТХ-Даврон», 2019. - С.95-97. ТҚБ-65.011 Р-49

[9-М]. Каримова М.Д. Бассейновый принцип изучения водных ресурсов Согдийской области / А.И. Раҳимов, М.Ҳ. Аминов, М.Д. Каримова // Маводи конференсияи байналмилалӣ илмӣ-назариявӣ таҳти унвони «Омилҳои гидроиқлимии истифодаи захираҳои оби Осиёи Марказӣ» бахшида ба 30-солагии Истиқлолияти давлатии Ҷумҳурии Тоҷикистон ва Даҳсолаи байналмилалӣ амал

«Об барои рушди устувор, солҳои 2018-2028» (Хучанд, 29 ноябри соли 2019). - Хучанд: Нури маърифат, 2019. - С.293-295

[10-М]. Каримова М.Д. Рушд ва инкишофи соҳаи сайёҳӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон / Н.А. Қодирова, М.Ҳ. Аминов, М.Д. Каримова // Маводи конференсияи байналмилалӣ илмӣ-назариявӣ таҳти унвони «Омилҳои гидроиклимӣ истифодаи захираҳои оби Осиёи Марказӣ» бахшида ба 30-солагии Истиқлолияти давлатӣ Ҷумҳурии Тоҷикистон ва Даҳсолаи байналмилалӣ амал «Об барои рушди устувор, солҳои 2018-2028» (Хучанд, 29 ноябри соли 2019). - Хучанд: Нури маърифат, 2019. - С.207-211

[11-М]. Каримова М.Д. Рушди туризми экологӣ дар ҳудудҳои табиӣ махсусҳифзшаванда / М.Д. Каримова, Н.А. Қодирова, М.Ҳ. Аминов, Ш.Х. Гадоева // Маводи конференсияи байналмилалӣ илмӣ-назариявӣ таҳти унвони «Омилҳои гидроиклимӣ истифодаи захираҳои оби Осиёи Марказӣ» бахшида ба 30-солагии Истиқлолияти давлатӣ Ҷумҳурии Тоҷикистон ва Даҳсолаи байналмилалӣ амал «Об барои рушди устувор, солҳои 2018-2028» (Хучанд, 29 ноябри соли 2019). - Хучанд: Нури маърифат, 2019. - С.190-193

[12-М]. Каримова М.Д. Имкониятҳои рушди туризми экологӣ дар ҳудудҳои табиӣ махсус муҳофизатшаванда / М.Д. Каримова, К.М. Икромов // Маводҳои XI конференсияи байналмилалӣ илмӣ-амалии «Global science and innovations 2020: Central Asia» силсилаи «Илмҳои география» Нур-Султон, Қазоқистон. №6(11). - Декабр, 2020. - С.80-83. ISSN 2664-2271

[13-М]. Каримова М.Д. Ледники Таджикистана-важнейшие ресурсы пресных вод / А.И. Раҳимов, М.Д. Каримова // Маҷаллаи Илм ва Замин. - Хучанд: Нури маърифат, 2020. - С.97-101

[14-М]. Каримова М.Д. Замина ва омилҳои инкишофи туризми байналхалқӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон / М.Ҳ. Аминов, М.Д. Каримова, Н.А. Қодирова // Маҷмӯаи мақолаҳои илмӣ иштирокчиёни онлайн-конференсияи илмӣ – амалии байналмилалӣ таҳти унвони Нақши омӯзиши забонҳои хориҷӣ дар рушди сайёҳӣ ва муносибатҳои байналмилалӣ Ҷумҳурии Тоҷикистон (29 октябри соли 2020). - Хучанд, 2021. - С. 315-320. ТДУ 4И (АНГЛ) ТКБ 81.2 Н39

[15-М]. Каримова М.Д. Истиқлолият ва рушди сайёҳӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон / М.Ҳ. Аминов, М.Д. Каримова // Самараи истиқлол. (Маҷмӯи мақолаҳо). - Хучанд: Нури маърифат, 2021. - С.36-46. ТДУ 37.0 С27 ТКБ 74.3(5Т)

[16-М]. Каримова М.Д. Ташкил ва гузаронидани туризми экологӣ дар минтақаҳои кӯҳӣ / М.Д. Каримова, Н.А. Қодирова, П.М. Абдуллоева // Маҷмӯи Х конференсияи байналмилалӣ илмӣ-амалӣ «Science and education in the modern world: challenges of the XXI century» (Илмҳои иқтисодӣ). - ш.Нур-Султон, Қазоқистон, 5-10.02.2022. - С.29-32. ISBN 978-601-332-271-1

[17-М]. Каримова М.Д. Сайёҳӣ ва таъсири он ба иқтисодиёти кишвар / М.Ҳ. Аминов, М.Д. Каримова // Маҷмӯи конференсияи ҷумҳуриявӣ илмӣ-амалӣ бахшида ба «Бистсолаи омӯзиши фанҳои табиатшиносӣ, дақиқ ва риёзӣ» инчунин 80-солагии профессори кафедраи географияи иқтисодӣ ва иҷтимоӣ Алишер Ҷӯраев дар маҷмӯи «Рушди илмҳои табиатшиносӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон». - Душанбе, 10.12.2021. - С.130-138

[18-М]. Каримова М.Д. Дастовардҳои истиқлолият ва рушди сайёҳӣ / М.Д. Каримова // Маҷмӯи конференсияи ҷумҳуриявӣ илмӣ-амалӣ бахшида ба «Бистсолаи омӯзиши фанҳои табиатшиносӣ, дақиқ ва риёзӣ» дар маҷмӯи «Рушди илмҳои табиатшиносӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон». - Душанбе, 10.12.2021. - С.81-89

[19-М]. Каримова М.Д. Туризми экологӣ дар ҳудудҳои табиӣ махсус муҳофизатшавандаи Тоҷикистон (дар мисоли ВМКБ) / М.Д. Каримова, О.Д. Раҳимов, К.М. Аминов // Маҷмӯи XI конференсияи байналмилалӣ илмӣ-амалӣ «Science and education in the modern world: challenges of the XXI century» (Илмҳои иқтисодӣ). - ш.Нур-Султон, Қазоқистон, 2022. - С. 29-32

[20-М]. Каримова М.Д. Трансграничные территории в туризме: теоретические аспекты / М.Д. Каримова, Н.А. Қодирова, П.М. Абдуллоева // Маҷмӯи конференсияи байналмилалӣ илмӣ-амалӣ «Ҳудудҳои фаромарзии Осиёи Марказӣ ва минтақаҳои ҳамсоя: имкониятҳо ва мушкилоти ҳамкорӣ». Қисми I. (ш. Самарқанд, Ўзбекистон, 5-6 майи соли 2022). - Самарқанд, 2022. - С.165-169. ТДУ 911 ТКБ 26.8

[21-М]. Каримова М.Д. Истифодабарии сарватҳои табиӣ «Дараи Сабз» ҳамчун омили рушди туризми экологӣ / М.Д. Каримова // Самтҳои рушди илмҳои табиатшиносӣ: мушкилот ва дурнамои он дар Осиёи Марказӣ (Маводи конференсияи илмӣ-амалӣ). - Хучанд: Нури маърифат, 2022. - С.142-150. ТKB 74.264 ТДУ 5.02+001 С-27

[22-М]. Каримова М.Д. Фактори рузвития экологического туризма в «Зеленой долине» Шахристанского района / М.Д. Каримова // Нашри V байналмилалӣ китобҳои кишварҳои Иттиҳоди Давлатҳои Мустақил / «Бехтарин олимони ҷавон – 2022»: V маҷмӯаи китобҳои байналмилалӣ асарҳои илмӣ олимони ҷавон (ш. Нур-Султон, Қазоқистон, 15 апрели соли 2022). - Нур-Султон, 2022. - С. 35-38. ISBN 978-601-332-991-8

[23-М]. Каримова М.Д. Киштутдарё – асоси рушди устувори туризми экологии Тоҷикистон / М.Д. Каримова // Маводи конференсияи байналмилалӣ илмӣ-назариявӣ дар мавзӯи «Рушди илм ва маориф дар шароити ҷаҳонишавӣ дар мисоли шароити кӯҳистон: мушкилот, равишҳои нав ва таҳқиқотҳои дахлдор» бахшида ба 30-солагии Иҷлосияи XVI Шӯрои Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон ва 30-солагии Донишгоҳи давлатии Хоруғ ба номи Моёншо Назаршоев. - Хоруғ, 2022. - С.84-87

[24-М]. Каримова М.Д. Шароити геоэкологии ҳудудҳои табиӣ махсус муҳофизатшавандаи вилояти Суғд / М.Д. Каримова, А.И. Раҳимов // Сарватҳои табиӣ Тоҷикистон: таҳқиқоти геологӣ, вазъи кунунӣ ва дурнамои он (маводи конференсияи ҷумҳуриявӣ илмӣ-амалӣ). - Хучанд: Кова, 2024. - С.159-165. ТДУ 373.167.1 ТKB 26.8Я72+74.262.6